

BELVEDERE

MERIDIONALE

TÖRTÉNELEM ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK XXXI. ÉVFOLYAM 2. SZÁM

Világháborús évek

A TEMATIKUS LAPSZÁM SZERKESZTŐJE:

OLÁH ANDRÁS PÁL

nka

– MMXIX NYÁR –

BELVEDERE

TÖRTÉNELEM ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

Főszerkesztő KISS GÁBOR FERENC

Szerkesztőbizottság SZEGFŰ LÁSZLÓ (elnök), JANCSÁK CSABA, KISS GÁBOR FERENC,
MARJANUCZ LÁSZLÓ, NAGY TAMÁS, NÓTÁRI TAMÁS, PÁSZKA IMRE, RÁCZ LAJOS

Tanácsadó testület ANDAHÁZI SZEGHY VIKTOR, BANGÓ JENŐ, CSABA LÁSZLÓ,
GARDA DEZSŐ, GEBEI SÁNDOR, JOHN GOODWIN, PAPP SÁNDOR,
SZAKÁLY SÁNDOR, SZELÉNYI IVÁN, UTASI ÁGNES, VERES VALÉR

Szerkesztők HALMÁGYI MIKLÓS, KOVÁCS ATTILA, MIKLÓS PÉTER,
NAGY GÁBOR DÁNIEL, PLUGOR RÉKA, SZÓTS ZOLTÁN OSZKÁR

Munkatársak DÁVID BENJÁMIN, FLOUTIER JEREMY, GATTI BEÁTA,
GAUSZ ILDIKÓ, LENGYEL ÁDÁM, SÁNTA TAMÁS

Számunk az EIKKA Alapítvány, a Dél-magyarországi Pedagógiai Alapítvány, a Magyar Történelmi Társulat Csongrád Megyei és Szegedi Csoportja, a Nemzeti Kulturális Alap, a Szegedi Tudományegyetem Polgáriért Alapítvány, az SZTE Bölcsészettudományi Kar, az SZTE Juhász Gyula Pedagógusképző Kar, az SZTE Alkalmazott Társadalomismereti és Kisebbségpolitikai Intézet, az SZTE Történettudományi Intézet, az SZTE JGYPK HÖK és a ZEPA Alapítvány támogatásával készült.

A Belvedere Meridionale online elérhető itt:
www.belvedere.meridionale.hu

A lap tanulmányokat, interjúkat, ismertetéseket és kritikákat közöl a történelem és a társadalomtudományok köréből. A közlésre benyújtott cikk még nem publikált és más folyóiratnál elbírálás alatt nem lévő, eredeti írásmű lehet. A benyújtott és a lap jellegének megfelelő írásokat két, a szerző számára ismeretlen szakmai lektor bírálja el. A két lektor véleményének figyelembevételével a szerkesztőség döntést hoz a megjelentetésről, melyet a szerzővel közöl.

A folyóirat megjelenik évente négy alkalommal: tavasszal, nyáron, ősszel és télen.

A szerkesztőség címe: 6725 Szeged, Hattyas sor 10. Tel.: +36/62-546-252

E-mail: foszerkeszto@belvedere.hu, belvedere@jgypk.szte.hu

Kiadja a Belvedere Meridionale Kft.

Technikai szerkesztő: Veres Ildikó, COMPUTHERIUM Kft.

Címlapkép: Bombakárok az Aradi vértanúk terén (Szeged).

Kép forrása: Fortepan/Adományozó: Fortepan.

ISSN 1419-0222 (print) ISSN 2064-5929 (online, pdf)

TARTALOMJEGYZÉK – CONTENTS

VILÁGHÁBORÚS ÉVEK – YEARS OF WORLD WAR

OLÁH ANDRÁS PÁL

A Földközi-tengeri Szövetséges Légierő szegedi célpontjainak levegőből történt felderítése a II. világháborúban

The Mediterranean Allied Air Force's aerial reconnaissance of Szeged, Hungary in World War 2

DOI 10.14232/belv.2019.2.1 5

HORVÁTH ATTILA

A Debreceni Helyi Vasút és a Debrecen-Nyírbátor Vasút Részvénytársaság bombakárai 1944. június 2-án

Bombing damage of the Debrecen Local Railway and the Debrecen Nyírbátor Railway Public Limited Company on 2 June 1944

DOI 10.14232/belv.2019.2.2 31

PÉTERFFY GERGELY

Vasutasok és a szovjet megszállók, 1944–1946

Railwaymen and the Soviet Invader Troops, 1944–1946

DOI 10.14232/belv.2019.2.3 43

KÁZMÉR LÁSZLÓ

Felelős mindenért... Hivatásos és tartalékos tisztek a Don-kanyarban

Accountable for everything... professional and reserve officers at the Don River

DOI 10.14232/belv.2019.2.4 63

VINCZE GÁBOR

Csendőrsorsok az 1945 utáni évtizedekben. Kutatási problémák és kérdőjelek

The Fate of Gendarmes in the Decades Following 1945. Research Problems and Question Mark

DOI 10.14232/belv.2019.2.5 77

OLASZ LAJOS

Sajtóirányítás és háborús propaganda az I. világháború időszakában

Media Management and War Propaganda during the World War I

DOI 10.14232/belv.2019.2.6 104

TANULMÁNYOK – STUDIES

KRIZSÁN BÁLINT

A Nemzeti Ujság politikai állásfoglalása és a márciusi fordulat, 1845–1848

Political standpoint of the Nemzeti Ujság and its radical turning, 1845–1848

DOI 10.14232/belv.2019.2.7 123

GERGELY ALETTA

Trópusi veszélyek Indiában a 19. századi magyar utazási útleírásokban.

A brit gyarmati egészségügy kihívásai

Tropical dangers in India in 19th and early 20th century through the Hungarian travel literature.

Challenges of the british colonial medical service

DOI 10.14232/belv.2019.2.8 136

KORNÉLI BEÁTA

Nagy Britannia és Ausztrália közös atomprogramja 1945–1960

The Nuclear Joint project 1945–1960 of Great Britain and Australia

DOI 10.14232/belv.2019.2.9 153

LAKI ILDIKÓ

Területi és társadalmi változások a magyarországi iparvárosokban 1990–2018 között

The territorial and social transformation of Hungarian industrial towns between 1990 and 2018

DOI 10.14232/belv.2019.2.10 163

RÁKÓCZY ZSUZSANNA

Alternatív közszolgáltatás, alternatív vitarendezés. A japán Yakuza

Alternative public services, alternative dispute resolution. The Yakuza

DOI 10.14232/belv.2019.2.11 173

BÉRES ZSUZSA

A (debreceni) kulturális elit integráltsága. Az elit szerepe a társadalmi integrációban

Integration in the cultural elite (in Debrecen). The role of the elite in the social integration

DOI 10.14232/belv.2019.2.12 184

TÉKA – REVIEW

KISS GÁBOR FERENC

Sajtó, politika és nemzeti felemelkedés

Press, Politics and National Uprise

DOI 10.14232/belv.2019.2.13 197

FEJŐS SÁNDOR

A szentesi sajtó kibontakozása a dualizmus korában

Development of the Szentesi press during the dualism era

DOI 10.14232/belv.2019.2.14 203

HÁZTÁJI – HOME-GROWN

FARKAS CSABA

Kanyó Ferenc emlékezete (1934–2009)

In memoriam Ferenc Kanyó (1934–2009)

DOI 10.14232/belv.2019.2.15 207

SZEMTANÚ – EYEWITNESS

JANCSÁK CSABA

Bangó Jenő a megértő szemlélő (Budapest, Leuven, Bakwangá, Aachen, Eupen, Szeged)

The committed observer. Interview with Jenő Bangó

DOI 10.14232/belv.2019.2.16 210

OLÁH ANDRÁS PÁL

olahandraspal@gmail.com
történész (Szeged)

A Földközi-tengeri Szövetséges Légierő szegedi célpontjainak levegőből történt felderítése a II. világháborúban

The Mediterranean Allied Air Force's aerial reconnaissance
of Szeged, Hungary in World War 2

ABSTRACT

During World War 2 Szeged served as the key cultural, economic, military and trade centre of the Southern Great Plain in Hungary, also being an important water transport and railway junction. No wonder that Allied intelligence services took notice of the town early on, starting to collect reconnaissance information about Szeged's most important establishments and objects in order to prepare for their destruction. In my study I dissect the town's Second World War military geography, and look into how strategic targets in Szeged were located.

KEYWORDS

Szeged, Hungary, Mediterranean Allied Air Force, Airwar, bombing, aerial reconnaissance, photographic reconnaissance, intelligence, target, communications, railroads, railways, bridge, airfield, World War 2, Second World War

DOI 10.14232/belv.2019.2.1 <https://doi.org/10.14232/belv.2019.2.1>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article: Oláh András Pál (2019): A Földközi-tengeri Szövetséges Légierő szegedi célpontjainak levegőből történt felderítése a II. világháborúban. *Belvedere Meridionale* 31. évf. 2. sz. 5–30. pp.

ISSN 1419-0222 (print) ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)
(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

ELŐSZÓ

Szeged a Dél-Alföld legfontosabb városa, kulturális, gazdasági, kereskedelmi, katonai központ,¹ emellett fontos vasúti és hajóforgalmi közlekedési csomópont volt a II. világháború idején. Nem csodálkozhatunk azon tehát, ha a szövetséges hírszerzés igen korán felfigyelt a város jelentőségére, és megkezdte a fontosabb objektumok adatainak gyűjtését, előkészítve mihamarabbi lerombolásukat.²

Tanulmányomban, a Szeged elleni amerikai stratégiai légitámadások történetéről a közeljövőben publikálásra kerülő kötet felvezetéseként, a város katonaföldrajzának, valamint stratégiai célpontjai felderítésének kérdését járom körül.

SZEGED KATONAFÖLDRAJZA ÉS A SZÖVETSÉGESEK CÉLFELDERÍTÉSE

A város összlakossága az 1941. évben 136 375 fő volt, melyből 89 886 fő a belterületen lakott.³ Egy 1937. évi adat szerint a városban⁴ 176 ipari üzem működött, ennek majdnem 1/3 része, számszerűleg 52 darab a Külsőpalánk részen feküdt, de a Belvárosban, a Felsővárosban, Rókuson és az Alsóvárosban és környékén is jelentős számú ipari létesítmény működött.⁵ Szeged nagyon fontos közlekedési csomópont, az első vasúti vonalrészét a Szeged–Kecskemét–Cegléd vonalon 1854. március 4-én nyitották meg. Az ideiglenes végállomása a mai rendező pályaudvaron volt, de már ekkor bizonyos volt a vasútvonal folytatása Temesvárig, a tervek szerint onnan tovább Báziásig. A temesvári vonal kiépítéséhez elengedhetetlenül fontos lett egy átkelőhely megépítése a Tisza folyó fölött. Ennek kapcsán ugyan a szegedi helyszín mellett szóba került a légvonalban 20 km-re délre fekvő Törökkanizsa is, de végül a gazdaságosság okán a híd megépítését mégis Szegedre jelölték ki. Miután tehát Szeged pályaudvarát átmenő forgalomra tervezték, a főépületet a belvároshoz közelebbi helyszínen kívánták megépíteni. Az elkészült fő állomásépület a mai napig a város fő (személy) pályaudvarépületeként funkcionál. A fő pályaudvart elhagyó szerelvényeknek éles kanyarulatok után tudtak felhajtani a hídra, amely megnövelte a vontatás és a pályafenntartás költségeit az egyenesebb vonalvezetéssel ellentétben, de ez akkor még nem volt döntő érv, hiszen a vonatok sebessége ekkoriban nem nagyon lépte túl a 40 km/h sebességet. A várható nagy kihasználtságra tekintettel a hídon áthaladó vonalszakasz és a híd is kétvágányúként épült meg.⁶ Általában Szegedig az árut a Tisza-folyón szállították, majd onnan vonaton tovább Budapestre, itt futottak össze a Budapestről, Szabadkáról, Hódmezővásárhelyről és a Belgrádból jövő vasútvonalak. Nagykikindánál a Szeged–Belgrád vasútvonal csomópontban találkozott a romániai nagy gabonaövényben található Temesvári vonallal. A délkelet-magyarországi közlekedési hálózat legsebezhetőbb pontja a szegedi vasúti híd, valamint a budapesti,

¹ UDVARHELYI 1973. 475.

² A magyarországi célpontokról való adatgyűjtés történetéhez lásd: KARSAI 1985. 504–506.

³ PÁLFY 1942. 16–18. Az 1940. évi statisztikai adatok alapján Szeged szabad királyi város lakosságának 65,9%-a belterületen, míg 34,1 %-a a külterületen élt.

⁴ Itt a város belterületéről van szó! 1944-ben a pályaudvarok sínhálózata még a külterülethez tartoztak (a Nagyállomás épületének vonala volt a belterület határa!)

⁵ PÁLFY 1942. 33. Lásd: 1. melléklet.

⁶ GÁLL 1992. 227.

szabadkai és hódmezővásárhelyi vonalak és a Belgrádból jövő vasútvonal csomópontjai, azaz a vasútvonalak pályaudvarai voltak.⁷

A szövetségesek a kezdeti adatgyűjtést követően 1943 szeptemberétől megkezdték az ország módszeres légifelderítését.⁸ A célpontok azonosítását követő feltérképezés, majd a légitámadások megindítását követően az okozott károk levegőből történt megfigyelése és elemzése szorosan egybekapcsolódott, illetve párhuzamosan folytatódott.⁹ A kutatásaim jelenlegi eredményei alapján a szövetségesek 1944. január végétől 1944. szeptember végéig Szeged fölött 52 darab légifelderítő bevetést teljesítettek, melyből négy az időjárás miatt sikertelen volt. Az 52 darab teljesített bevetésből 9 a bombázások előkészítésére szolgáló feltérképezés miatt történt, 43 pedig a bombázások kiértékelését és a helyreállítási munkák aktivitásának megfigyelését célozta. Az 52 bevetésből huszat a Dél-afrikai Légierő 60. repülőszázada,¹⁰ míg huszonhetet az amerikai légierő 15. felderítő repülőszázad hajtott végre, tehát az 52-ből 47 bevetést ez a két felderítő század repült le. Ez alapján elmondható, hogy a város légifelderítésének oroszlátnrészét ez a két repülőegység végezte el. A felderítő bevetések légifotói és a kiértékelte fotók zöme, valamint a 60. század fotókiértékelő jelentései¹¹ egyelőre ismeretlenek számomra, az amerikai 5. Fotófelderítő Group kiértékelő jelentései azonban teljes egészében napvilágra kerültek. Ezek elsődleges fontosságú források a város elleni légitámadások történetének.¹²

A szövetségesek szegedi légifelderítő tevékenysége a repülőtér fotózásával vette kezdetét 1944. január 27-én.¹³ Öt nappal később, 1944. február 1-jén a későbbi fő célpontok, a vasúti pályaudvarok és a vasúti híd felmérése is megkezdődött. Ezen a bevetésen¹⁴ a Dél-afrikai Légierő LR 444 jelű, Mosquito MK. IX. típusú repülőgéppel Leppan hadnagy pilóta és Hazeldene hadnagy megfigyelő kb. 13.30-kor húzott át Szeged fölött 8 100 méter (27 000 láb) magasságban.¹⁵ A bevetés során készített fotók 1944. február 7-én kelt kiértékelési jelentése volt később minden a szegedi vasúti létesítményekkel kapcsolatos felderítési dokumentáció alapja.¹⁶ Az első Magyarország elleni amerikai légitámadás során 1944. április 3-án, a Dél-afrikai Légierő LR 470 jelű,

⁷ *Communication Report No. H. (c) 225.*, 1944. február 1., 3168. sz. MAAF hírszerzési akta, AFHRA.

⁸ A vonatkozó információkat a Földközi-tengeri Szövetséges Légierő (Mediterranean Allied Air Force; rövidítése: MAAF) hírszerző tisztjének hivatala archiválta.

⁹ A téma kapcsán lásd: OLÁH 2018. A szegedi hírszerzési adatok a Földközi-tengeri Szövetséges Légierő alábbi három hírszerzési aktájában (MAAF Intelligence File) találhatóak: No. 3168 Szeged BH 38, No. 3190 Szeged BH 78, valamint No. 3267 Szeged BH.

¹⁰ 1944. április 3-án a repülőtér és a híd jelölése P/H/b 1239 volt a jelentésekben. *Interrogation Report Mediterranean Allied Photo Reconnaissance Command, Date: 3rd April, 1944*, SAAF No. 60 Squadron War Diary, NA.

¹¹ (Photo) Interpretation Reports, Detailed Interpretation Reports stb.

¹² Az 5. Fotófelderítő Group (5th Photo Group) Szegedről készített 30 darab fotókiértékelő jelentéséből (a „G” jelzetű jelentések) pontosan rekonstruálható az egyes szegedi célpontok háborús állapota és aktivitása. A Szeged elleni légitámadások előtt készített egyes jelentések fordítását a források között leközöltük.

¹³ *Daily Operational Summary No. 189 for 24 hours ending 18.00 on the 27th Jan. 1944.*, valamint *Interrogation Report Mediterranean Allied Photo Reconnaissance Command, Date: 27th January, 1944.*, SAAF No. 60 Squadron War Diary, The National Archives (NA).

¹⁴ A 60PR/179 sz. bevetés.

¹⁵ *Daily Operational Summary No. 194 for 24 hours ending 18.00 on the 1st Feb. 1944.*, valamint *Interrogation Report Mediterranean Allied Photo Reconnaissance Command, Date: 1st February, 1944.*, SAAF No. 60 Squadron War Diary, NA.

¹⁶ *Communication Report No. H.(c) 225*, 7th Feb. 1944., 3168. sz. MAAF hírszerzési akta, AFHRA.

Mosquito MK. IX. típusú repülőgéppel Pienaar százados pilóta és Lockhart-Ross hadnagy megfigyelő 11.10-kor, szintén 8 100 méter (27 000 láb) magasságban átrepült a szegedi pályaudvarok és a repülőter fölött.¹⁷ Ennek a bevetésnek a fotóiból 1944. április 5-én készített kiértékelő jelentés lett az alapja minden, a repülőteret érintő hírszerzési dokumentációnak.¹⁸ A vasúti célokat a szövetséges hírszerzés BH38, a repülőteret BH78 mutatószámmal látta el.¹⁹ Összesítem és az elérhető adatok szerint az 52 darab Szeged fölött teljesített felderítő bevetés során legtöbbször a pályaudvarokat és a vasúti létesítményeket figyelték meg, ennek a célcsoportnak a túlsúlya Szegeden vitathatatlan. Ezeket összesen 46 alkalommal fotózták volna le, azonban négy berepülés az időjárás miatt sikertelen volt, ezért fényképek nélkül kellett a felderítő repülőgépek hazatérnie. Emellett a repülőteret mindössze 25, míg a vasúti hidat 16 bevetésben fotózták le. A célokat pontosan azonosították, megtámadásuk pedig csak idő, méghozzá rövid idő kérdése volt.²⁰

AZ AMERIKAI LÉGIERŐ SZEGEDI CÉLPONTJAI

Ugyan a mai napig sokféle városi mende-monda kering az amerikai légitámadások célpontjairól, a szövetségesek adatgyűjtése mégis csak három (az alábbiakban I., II., III. célpont) csoportra koncentrált. A pályaudvarokat és a vasúti hidat megtámadták az ellenséges bombázók, a repülőteret azonban mindösszesen csak megfigyelték.

I. Pályaudvarok és egyéb vasúti objektumok (46°15'É/20°09'K)

A teljes célkörzet a Tisza folyó felől a város déli végéig egy fordított L betű (egyes szövetséges jelentések szerint boltív, illetve V) alakú, kb. 3,2 km hosszú területen nyúlik el.²¹ A vasúti célpontok felmérése az 1944. február 1-jei fotófelderítő bevetéssel kezdődött meg.²² Ekkor összesen 12 főbb objektumot azonosítottak, és rögzítették a forgalmukat is. Fő állomásként²³ jelölték meg az átmenő forgalmat lebonyolító Nagyállomást (személypályaudvar), valamint a mellette elfekvő hat duplavégű, kb. 900 méter hosszúságú mellékvágányt.²⁴ Felmérték a kiterjedt teherpályaudvart,

¹⁷ *Daily Operational Summary No. 249 for 24 hours ending 18.00 on the 3rd April. 1944.*, valamint *Interrogation Report Mediterranean Allied Photo Reconnaissance Command, Date: 3rd April, 1944.*, SAAF No. 60 Squadron War Diary, NA. A bevetés száma 60PR/284 volt.

¹⁸ Detailed Interpretation Report No. C.687, 5th April 1944, 3190. sz. MAAF hírszerzési akta, AFHRA.

¹⁹ A „BH” jelölés jelentése: Balkan/Hungary; Lásd: OLÁH 2018. 149.

²⁰ A szegedi célokról (jelzése: BH 38) készült 3168., 3190. és 3267. sz. MAAF hírszerzési akták, AFHRA, valamint SAAF No. 60 Squadron War Diary, NA.

²¹ Az amerikai légierő a bevetési parancsaiban a pályaudvarokat két részre osztotta, keleti, valamint a déli rendező pályaudvarként.

²² Az alábbiakban a 60. dél-afrikai repülőszázad 60PR179 sz. bevetéséről 1944. március 4-én készült (A negatív sorszáma: 35229) *Interpretation Report No. F. 389. Rail Facilities at Szeged (Hungary)* kiértékelő jelentés és ugyanezen bevetés fotóinak (3037–3040, és 4037–4040 sz. fotók 1 : 14 000 méretarányú, illetve nagyítású mozaikja) felhasználásával 1944. február 7-én készült *Communication Report No. H.(c.) 225. Marshalling Yard and R.R. Junction at Szeged, Hungary* összefoglaló jelentés adatait használtam fel. MAAF Intelligence File No. 3168, AFHRA.

²³ Az eredeti szövegben „Main Station”.

²⁴ A pályaudvarok tengerszint feletti magassága kb. 81 méter volt. Ezt az adatot minden a város ellen intézett amerikai légitámadás bevetési parancsában rögzítették, hiszen a bombázás kapcsán elsődlegesen fontos adatnak minősült.

valamint a környékén fekvő teher rakodókat és áruraktárakat, a folyópart melletti öt nagy négyzetalakú, oldalsó rakodórampás raktárral, melyek közül négyet iparvágányok kötöttek össze. Számba vették a folyópart mentén (a teherpályaudvartól kelet–északkeletre) fekvő hét darab kb. 600 méter hosszúságú, duplavágú iparvágányt, és egy darab kb. 800 méter hosszúságú, délről megközelíthető vak iparvágányt, emellett az öt darab, oldalsó rakodó rampás hosszú átrakodó raktárat, mely közül az egyikben lehetőség volt tető alatti ki-, és berakodásra is. Két kb. 900 méter hosszúságú sínpályát (villamosvonal) is észleltek, amelyek átfutottak a vasúti híd alatt és a közúti hídtól délre szakadtak meg. Azonosították még a teherforgalmat lebonyolító uszálykikötőt és a környékén fekvő objektumokat is. Azonosították a célkörzet déli felén elnyúló rendezőpályaudvart, a mozdonyszínt a fordítóházzal és a 67°-os fordítókoronggal. Azonosították ezen kívül a Rókus vasútállomást és a környékén fekvő mellék-, és iparvágányokat, az árúdepót és a mozdonyjavító műhelyt, valamint a Szeged-Csanádi vasúthoz kapcsolódó újszegedi állomást is, azonban ez utóbbiak a II. világháború alatt soha nem lettek célpontként kijelölve az amerikai bombázók részére. Megfigyelték a vasúti célpontok mellett elhelyezkedő iparkomplexumokat és azok iparvágányait,²⁵ a Nagyállomás melletti villamosvonalat,²⁶ vasúti-, és közúti felüljárókat, a négylyukú boltíves közúti hidat, és ami ezeknél sokkal fontosabb, a Tiszán átívelő vasúti hidat. Szeged vasúti létesítményeinek aktivitása az egész háború folyamán jelentős volt, a megfigyelések szerint a légitámadások előtt kb. 300 és 870 darab között változott az itt található gördülőanyag, és átlagosan 10 körül a mozdonyok száma. (5–6. melléklet) A pályaudvarokat 1944. június 2. és augusztus 29. között három alkalommal érte amerikai légitámadás.

II. Vasúti híd (46°15'É/20°09'K)

A hidat 1858. december 2-án adták át a forgalomnak, 1944. szeptember 3-ig,²⁷ tehát 86 évig működött folyamatosan. A híd tervezője és a kivitelezés irányítója a francia mérnök, M. Cézanne az eredeti tervrajzokkal együtt az építés és a tervezés tapasztalatait publikálta.²⁸ Különös, de ezt a roppant részletes tanulmányt valószínűleg a szövetséges hírszerzés nem ismerte, mivel sehol nem jelenik meg a hírszerzési adatok között. Emiatt bár a légifotóik alapján rögzített következtetések megközelítően pontosak, azok mégsem mérnöki pontosságúak,²⁹ mint ahogyan az egyébként lehetett volna.

A híd³⁰ a hídfőkkel együtt kerekítve 439 méter hosszú, és 10 méter széles volt, két vasúti vágány haladt át rajta, amely a Trianoni béke miatti területvesztéssel járó vasúti forgalmi átrendeződéssel sajnos fölöslegessé vált. A híd vasszerkezete nyolc nyílást hidalt át, két hídfőre és hét pár csőpillérré támaszkodva. Minden nyílás 41,5 m hosszú volt, melyeket parabolikus

²⁵ Miután a felderítő fotók a jelentésekkel együtt nem kerültek elő, az üzemek pontos azonosításához nincs megfelelő információ. Az eredeti jelentésben valószínűsítették, hogy cserző-, és bőrzem volt.

²⁶ Az eredeti szövegben „Tramway Line”.

²⁷ Valójában már az 1944. augusztus 24-i légitámadás miatt megállt a forgalom.

²⁸ Cézanne beszámolója az *Annales des Ponts Et Chaussées* 1859. évfolyamában jelent meg. Az itt közölt adatokat dolgozta fel Dr. Gáll Imre a maga tanulmányában.

²⁹ Különös, de a szegedi célpontokról nem került elő a sebezhetőségüket taglaló tanulmány sem, az ún. Target Vulnerability Note sem.

rácsos vas tartószerkezet ívelt át. A vasszerkezet teljes hossza 353 méter,³¹ a hid tengersizint feletti magassága 81 méter volt. A jobb parti, Szeged felőli hídfőhöz hétnyílású téglaloboztatú viadukt kapcsolódott, Újszeged felől a vasszerkezet csatlakozott a kőhídfőhöz, amely egyenesen az újszegedi vasútállomás töltésére feküdt. A mederpillérek páronként egymástól négy méter közép-távolságra álló, három méter átmérőjű kettős henger alakú vascső oszlopokon, a pillérek vasoszlopokon álltak, amelyek vassaruval voltak összeillesztve. Igazi mérnöki újdonságként a pillérek alapozásánál Magyarországon először alkalmaztak pneumatikát, azaz légnyomásos módszert! A hídpilléreket szegecselték, ami az építésekor szintén nagy újdonság volt. A folyó agyagos-homokos medre miatt már 1904-ben megkérdőjelezték a hid tartósságát. A francia tervező az erőtani számításoknál nem a legnagyobb gonddal járt el, de a hid anyagai a legjobb minőségűek voltak.³² A századfordulón a vasúti járművek tengelyterhelésének emelkedésével a hid statikai számításait Kossalka János műegyetemi tanár felülvizsgálta, az eredményeit pedig doktori értekezésében szintén publikálta. Kossalka végkövetkeztetése szerint a különféle terhelések hatására elmozdulhatott volna a pillér felső része is, ezért javasolta a szerkezet megerősítését, amely azonban nem valósult meg. A legnagyobb igénybevételként nem a tengelyterhelést, hanem az időjárást, pontosabban a hőmérséklet hatását jelölte meg, amelyet a francia mérnök valóban figyelmen kívül hagyott.³³ A sors iróniájaként valószínűleg egyik mérnök sem feltételezte legvadabb álmában sem, hogy nagy rombolóerejű bombák oldalirányú lökeshullámai, valamint néhány közvetlen telitalálat fogja a hid sorsát beteljesíteni. A vasúti hidat végül 1944. július 3. és 1944. szeptember 3. között négy alkalommal támadták meg az amerikai bombázó kötelékek, és az utolsó támadás során végleg megsemmisült.³⁴

III. repülőtér (46°16'É/20°09'K)

A repülőtér a II. világháború alatt kínosan lassan haladó bővítés és fejlesztés alatt állt,³⁵ komolyabb aktivitást az 1941 áprilisi eseményeket³⁶ leszámítva nem mutatott. A szövetséges kiértékelő jelentések³⁷ alapján 1944. április 3. és 1944. szeptember 14. között legfeljebb 18 darab repülőgépet észleltek rajta.³⁸ Még 1944. szeptember 3-án, a Szeged elleni utolsó légitámadás során

³⁰ A hid adataihoz lásd: RUZITSKA 1957. 165–168. és GÁLL 1992. 230.

³¹ Az amerikai források szerint kb. 503 m.

³² A 36 000 beépített szegecsből az átadást követően 40 évvel később, az első fővizsgálat alkalmával csupán 19-et kellett kicserélni! GÁLL 1992. 230.

³³ GÁLL 1992. 232.

³⁴ A hid maradványait a német (és eddig dokumentumokkal alá nem támasztott személyes beszámolók szerint magyar) utászok robbantották fel közvetlenül a szovjet csapatok behatolását megelőzően. A német háborús bűnök megállapítása során a vasúti híd felrobbantásával járó okozott kárt 1938. évi aranypengőben kifejezve 3,5 millióra becsülték. Szeged város polgármesterének 33278/1945 III. sz. jelentése a német állampolgárságú háborús bűnösök által elkövetett bűncselekményekről. Kelt: Szeged, 1945. november 14., M. kir. Igazságügyminisztérium 028510/1945. nov. 19., MNL-OL.

³⁵ A repülőtér háborús történetéhez lásd: PUSZTAI-VÁNYAI 2015. 169–219.

³⁶ A Jugoszlávia elleni hadműveletek és Szeged kapcsán lásd: OLASZ 2004., valamint OLÁH 2014. 31–39.

³⁷ Az aktivitásról készült rövid összefoglalót lásd: MAAF Intelligence File No. 4390 Airfields-Hungary, AFHRA.

³⁸ Különös, hogy a légifelderítés kiértékelései nem tettek említést az 1944. augusztus 10-én idetelepített Me-210 típusú rombolókról. PUSZTAI-VÁNYAI 2015. 208.

is csak 15 db repülőgép volt észlelhető a helyszínen.³⁹ Vadászvédelemmel a város az 1944. évi légitámadások idején nem rendelkezett. Egy 1944. szeptember 26-i kimutatás alapján a repülőtér kettő német tiszt, illetve tisztviselő mellett 47 légénységi állományú katonájának parancsnoka Jönson százados volt.⁴⁰ A repülőtér hadműveleti kiürítését és Szombathelyre való áttelepítését 1944. szeptember 26-án rendelték el,⁴¹ bár szeptember közepétől gyakorlatilag már üres volt. (7–9. melléklet) A repülőtér az 1944. év során egyetlen alkalommal sem érte amerikai légitámadás.

Ezen három célcsoporton kívül nem azonosítottak, nem gyűjtöttek adatot, és bizonyíthatóan nem is jelölték ki más szegedi célpontokat a szövetséges (amerikai) bombázóknak, kivéve a ma már Szegedhez tartozó Szőreg olajfinomítóját (46°12'É/20°12'K).⁴² A finomítóról az első használható információkat az 1944. február 1-i,⁴³ majd ezt követően az 1944. június 9-én végrehajtott felderítő berepülés fotói szolgáltatták.⁴⁴ Különös módon egy rendkívül érdekes és ritka földi információ is eljutott a szövetséges hírszerzéshez, melyet egy Lucifer fedőnevű informátor szolgáltatott. Eszerint a szőregi olajfinomító az összes magyarországi finomító közül a legnagyobb termelő kapacitással rendelkezett volna, az információ valóságalapja azonban a hírszerzési irat alapján ellenőrizhetetlen volt.⁴⁵ Ezt az információt azonban az 1944. augusztus 28-i keltezésű hírszerzési összefoglaló minden kétséget kizáróan cáfolta, ugyanis a szőregi finomító nemhogy a legnagyobb, de a legkisebb kapacitású olajfinomítója volt az országnak a maga éves 12 000 tonna maximális termelését tekintve, amely az összes magyarországi finomító kapacitásának mindössze az 1,5%-át tette ki!⁴⁶ Nem csodálkozhatunk tehát, hogy a célpontot soha nem támadták meg az amerikai bombázók. Csak érdekességként megjegyzem, hogy a hírszerzési összefoglalót követő héten az amerikaiak végleg lebombázták a vasúti hidat, amellyel a szőregi objektum jelentősége végleg elhanyagolhatóvá vált, tehát nem is volt már szükség a lerombolására.

³⁹ Az amerikai bombázók megfigyelői 10.51-kor, éppen a vasúti híd elleni utolsó légitámadás alatt észlelték a fentieket. Lásd: Headquarters 304th Bomb Wing (HV) Mission Summary 118, Operations for 3 September 1944, AFHRA.

⁴⁰ B. STENGE 2015. 132.

⁴¹ A Főv.279/Rep. oszt. 944 sz. rendeletet idézte a Vezérkari Főnökség Központi Szállításvezetőségének naplója 13.344/Kszv. Hdm. 944. sz. alatt 1944. szeptember 26-án., HIL.

⁴² A továbbiak alapját a 3207. sz. MAAF hírszerzési akta adatai szolgáltatták. MAAF Intelligence file No. 3207 Szoreg (Nr. Szeged) BH 104, AFHRA.

⁴³ Target Information Sheet Op. No. B.H. 104, Place: Szőreg nr. Szeged, Hungary, Category: Fuel, Sub-catgy: Oil Refineries, 1944. augusztus 28., MAAF Intelligence file No. 3207 Szoreg (Nr. Szeged) BH 104, AFHRA.

⁴⁴ Special Report No. H.I. 126 (S) Activity at the Szoregi Petroleum Oil Refinery at Szged/Szoreg (Hungary), 1944. augusztus 22., MAAF Intelligence file No. 3207 Szoreg (Nr. Szeged) BH 104, AFHRA.

⁴⁵ YO. 4309, Subject: Hungary-Economic-Oil Refinery at Szoreg, 1944. augusztus 14., MAAF Intelligence file No. 3207 Szoreg (Nr. Szeged) BH 104, AFHRA. Lucifer egy Magyarországon tartózkodó jugoszláv munkás volt. Az információt egy Szőregen dolgozó munkástól szerezte meg és 1944. júliusában adta át a szövetségeseknek.

⁴⁶ Target Information Sheet Op. No. B.H. 104, Place: Szőreg nr. Szeged, Hungary, Category: Fuel, Sub-catgy: Oil Refineries, 1944. augusztus 28., MAAF Intelligence file No. 3207 Szoreg (Nr. Szeged) BH 104, AFHRA.

SZEGED LÉGVÉDELME

Az ország légvédelme erősen a pontvédelemre koncentrált, főként Budapest és a nagy iparvárosok védelmére.⁴⁷ A magyar légvédelmi erőket 1944. március 19-e után német irányítás alá rendelték. Ennek hatására ugyan jelentősen javult a színvonala, a légvédelmi tüzérség mégsem volt elegendő a feladathoz. Egyedül a lokátor-rendszer az egyetlen terület, ahol szintén német segítséggel mindenben megfelelő számú és mennyiségű anyaggal rendelkezett a magyar légvédelem.⁴⁸

Szeged az 1944. évi amerikai légitámadások idején nem rendelkezett vadászvédelemmel,⁴⁹ zavaró-álcázó berendezéseket sem telepítettek a helyszínre.⁵⁰ A légvédelmi tüzérség is csak 1944. május 6-tól települt újra a városba, miután a M. kir. honv. 55. légvédelmi tüzérosztályt és a M. kir. honv. 105. honi légvédelmi tüzérosztályt mozgósították. A védelmük főként a hidak és a pályaudvarok környékére koncentrált. Löveganyaguk a nagy magasságban repülő amerikai repülőgépek ellen kis hatáskörű, vagy teljesen hatástalan volt.⁵¹ Az amerikai bombázók megfigyelései alapján a légvédelmi tüzérek az első, 1944. június 2-i támadás alatt kifejtettek némi ellenállást,⁵² de csak elszórt és pontatlan tűzhatást, két hét múlva, 1944. június 15-én pedig már mindösszesen négy gépágú védte a vasúti hidat és a pályaudvarokat.⁵³ A város légvédelméről az utolsó, eddig azonosított feljegyzést 1944. június 27-én készítették, amikor az NS 511 jelű dél-afrikai felderítő repülőgép átrepült a város légtérében, így regisztrálva a pontatlan nehéz-tüzérség tényét.⁵⁴ Az 1944. július 3-i légitámadás kapcsán már csak a Honvédelmi Miniszter összefoglaló jelentése, valamint Szeged város légoltalmi parancsnokának kárjelentése tett arról említést, hogy Szegeden a légvédelem működésbe lépett volna,⁵⁵ ezt azonban az amerikai források már nem támasztották alá. Sőt a városi légó parancsnok nagyon élesen úgy fogalmazott, hogy „A terrortámadásnál a légelhárítás majdnem a semmivel volt egyenlő. Így történhetett meg, hogy 4 ellenséges gép úgyszólván minden akadály nélkül dobhatta le bombáit. A sors különös kegyének kell tekinteni, hogy emberéletben ilyen csekély kár esett. Ha Szeged légvédelme sürgősen megerősítést nem nyer, számítani lehet arra, hogy emberéletben és anyagi javakban a legközelebbi terrortámadás alkalmával rendkívül súlyos károk fognak keletkezni.”⁵⁶ Sajnos a légó parancsnok jövődölése utóbb teljes mértékben beigazolódt.

⁴⁷ PATAKI–ROZSOS–SÁRHIDAI 1992. I. 105–106.

⁴⁸ PATAKI–ROZSOS–SÁRHIDAI 1992. II. 15. A központi vadászirányítás a Jafü (Jagd führer-vadász vezető) Ostmark alá tartozott, a Bécs melletti Cobenz központtal, parancsnoksága alá tartozott a német 8. vadászrepülő hadosztály. A magyar vadászvédelmet a három századból álló 101. „Puma” Honi vadászrepülő osztály adta. Az osztállyal szintén a Jafü Ostmark rendelkezett, de gyakorlatilag végig a „Szikla”, az Országos Légvédelmi Parancsnokság irányítása alatt maradt.

⁴⁹ Magyar királyi belügyminiszter 10.886/1944/VII.res. Kelt: 1944. június 23. MNL-OL.

⁵⁰ Lásd az 2. sz. dokumentum adatait!

⁵¹ KANYÓ 1983. 161., valamint BARCZY–SÁRHIDAI 2010. 63–68. 1944. nyarán a honi légvédelmi tűzrendszerben Szeged légvédelmét a 3. dandár látta volna el.

⁵² Az amerikai dokumentumokban szerepel ennek ténye, de az események kapcsán a legérdekesebb adalékot Palásti Ferenc rögzítette szakdolgozatában! Lásd: Palásti 1998. 29–38.

⁵³ Vasúti műtárgyak légvédelme, KSzV napló, 2969. p., HL.

⁵⁴ Daily Operational Summary Oprep. No. 333 for 24 hours ending 18.00 hours on the 27th. June 1944., NA.

⁵⁵ M. kir. Honvédelmi Miniszter 121.894/el.35.-1944. sz. jelentése „Ellenséges repülőgépeknek 1944 évi július hó 3.-án az ország légtérében végzett légi tevékenysége.” tbn., MNL-OL.

⁵⁶ Szeged sz. kir. város légoltalmi parancsnoka 147/7/1944., 5. számú kárjelentés, Kelt: Szeged, 1944. július 7., MNL-OL.

Ezek alapján tehát 1944 júliusától már valószínűleg semmi sem védte a város légtérét, vagy legalábbis semmi olyan érdemleges erő, amelyet az amerikaiak megemlíthettek volna,⁵⁷ melyből egyenesen következik az, hogy Szeged városa csak az első, valamint a második amerikai légitámadás alatt „élvezett” némi légvédelem nyújtotta biztonságot, bár ennek hatékonysága is a nullával volt egyenlő. Az ezt követő támadások során az amerikai bombázók kedvük szerint repülhettek a légterébe, úgy és azt bombáztak le, amit és ahogyan akartak. Zavaró tényezőtől, vagy ellenállástól nem kellett tartaniuk, a Szeged elleni légitámadások alatt egyetlen amerikai repülőgép sem zuhant le, vagy sérült meg harctevékenységben.

UTÓSZÓ

A fentiekben Szeged katonaföldrajzát és a szövetséges légierők második világháborús célfelderítését jártam körül. Annak ellenére, hogy minden stratégiai szempontból lényeges objektumról igyekeztek információkat begyűjteni és rögzíteni, Szegeden a közhiedelemmel ellentétben egyedül a vasúti létesítmények, így a pályaudvarok és a vasúti híd bírt kiemelkedő jelentőséggel a szövetséges repülőik számára.

A célfelderítést követően rövid időn belül az amerikai stratégiai légierő megtámadta a szegedi célpontokat, azonban ez már egy következő történet, melyet, mint ahogyan az előszóban jeleztem, igyekszem rövidesen szintén alaposan körbejárni.

FELHASZNÁLT IRODALOM

BARCZY ZOLTÁN – SÁRHIDAI GYULA (2010): *A Magyar Királyi Honvédség légvédelme 1920–1945*. Budapest, Zrínyi Kiadó.

B. STENGE CSABA (2015): Német személyzetek magyar reptereken 1944. szeptember 26-án. *Seregszemle* XIII. évf. 4. sz. 131–133.

GÁLL IMRE (1992): A szegedi vasúti Tisza-híd története. *Közlekedéstudományi Szemle* XLII. évf. 6. sz. 227–237.

KANYÓ FERENC (1983): *Szeged stratégiai légibombázásai 1944-ben*. Szeged, MSzMP CsMB oktatási igazgatóságának évkönyve 1983. 153–178.

KARSAI ELEK (1985): Elképzelések és tervek Magyarország bombázására 1944-ben. *Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv* 16. évf. 16. sz. 503–539.

LACZHÁZI JENŐ vk. alezredes (1944): Ki és hogyan támad bennünket? *Légoltalmi Közlemények* 8. sz. 1944. augusztus 15. 233–239.

OLASZ LAJOS (2004): Jugoszláv légitámadások Magyarország ellen 1941 áprilisában. *Hadtörténelmi Közlemények* 117. évf. 1. sz. 167–204.

⁵⁷ Az 1944. július 3-i támadáskor már nem találtak lövegeket a közelben. Headquarters Fifth Wing (US) Intelligence Annex (Operations Orders No. 609&610), 2 July 1944., AFHRA.

OLÁH ANDRÁS PÁL (2014): *A szegedi hatósági légmentesítés rövidített története a kezdetektől az 1941. évi jugoszláv légitámadásokig*. Szeged.

OLÁH ANDRÁS PÁL (2015): Az OVERLORD hadművelet, azaz az 1944. évi nyugat-európai partraszállás számára nyújtandó légi támogatás a Földközi-tengeri térségből (Forrásközlés). *Belvedere Meridionale* 27. évf. 4. sz. 123–128.

OLÁH ANDRÁS PÁL (2017): *A szolnoki célpontok levegőből történt felderítése a II. világháborúban*. ZOUNUK 31. Magyar Nemzeti Levéltár Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltára évkönyve 2017. 159–179.

OLÁH ANDRÁS PÁL (2018): A Földközi-tengeri Szövetséges Légierő Magyarországra vonatkozó felderítése, valamint a szövetséges légitámadások általános fotókiértékelése a II. világháború idején. *Belvedere Meridionale* 30. évf. 1. sz. 146–168.

PALÁSTI FERENC (1998): *A M. kir. Honvédség 55. Légvédelmi Tüzérsztyálynak története 1942–1945*. Szakdolgozat. Szeged, Szegedi Tudományegyetem.

PÁLFY-BUDINSZKY ENDRE (1942): *Szeged törvényhatósági joggal felruházott szabad kir. város városfejlesztési terve*. Szeged.

PATAKI IVÁN – ROZSOS LÁSZLÓ – SÁRHIDAI GYULA (1992): *Légiháború Magyarország felett*. I–II. kötet. Budapest, Zrínyi.

PUSZTAI JÁNOS – DR. VÁNYAI LÁSZLÓ (2015): *100 év a Tisza fölött. A szegedi repülés története*. Szeged.

RUZITSKA LAJOS (1957): A szegedi vasúti Tisza-híd története. *Mélyépítéstudományi Szemle* VII. évf. 5–6. sz. 165–172.

UDVARHELYI KÁROLY (szerk.) (1973): *Magyarország természeti és gazdasági földrajza*. Budapest, Tankönyvkiadó.

Levéltári források

NARA	The National Archives of United States
AFHRA	Air Force Historical Research Agency
NA	The National Archives, London
MNL-OL	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
HIL	Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltár
MNL-CSML	Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára

MELLÉKLET

Városrész	Ipari üzemek száma	Önálló területtel bíró üzemek	
		db	ha
Belváros	27	–	–
Újszeged belső része	1	1	1,7
Felsőváros belső része	21	7	3,3
Külsőpalánk	52	10	1,4
Felsőváros külső része	8	3	3,2
Rókus	27	11	11,8
Alsóváros belső része	12	10	1,2
Alsóváros külső része	9	5	0,9
Újszeged külső része	–	–	–
Alsóvárosi telep és f.föld. ⁵⁸	11	6	42,6
Felsővárosi telep és f.föld.	1	1	3,3
Rókusi telepek és f.föld.	5	5	44,6
Somogyi telep	1	1	0,1
Kerületen kívül	1	1	29,1
Összesen	176	61	143,2

1. MELLÉKLET Ipari üzemek eloszlása Szeged belterületén 1937-ben (Forrás: PÁLFY 1942. 33.)

Dátum	Felvétel időpontja	Repülési magasság (láb/méter)		Felderítő rep. g. sz.	Pilóta/Megfigyelő	Bevetés száma	Célpont
január 27.	15.00	26 500	7 950	L.R. 466	Webb hgy./ Smith hgy.	60PR/160	Repülőtér
február 1.	13.30 k.	27 000	8 100	L.R. 444	Leppmann hgy./ Hazeldene hgy.	60PR/179	Pályaudvarok és hidak
április 3.	11.10	27 000	8 100	L.R. 470	Pienaar szds./ Lockhart-Ross hgy.	60PR/284	Repülőtér és híd

2. MELLÉKLET A szegedi vonatkozású azonosított szövetséges felderítő repülő bevetések 1944-ben (Forrás: SAAF No. 60 Squadron War Diary, NA, valamint a 3168., 3190. és 3267. sz. MAAF hírszerzési akták és Photographic Interpretation Reports 5th Photo Group Part I–II, AFHRA)

⁵⁸ Értsd: „feketeföldek”.

Dátum	Felvétel időpontja	Repülési magasság (láb/méter)		Felderítő rep. g. sz.	Pilóta/ Megfigyelő	Bevetés száma	Célpont
április 3.	12.15– 12.16				Bullard hgy.	15SG/359	Repülőtér és pályaudvar
április 16.	15.30 k.				Nikoden hgy.	15SG/383	Pályaudvar
április 24.	13.30– 13.32				Packer hgy.	15SG/398	Pályaudvar és repülőtér
május 5.	08.30				Rowe hgy.	15SG/419	Pályaudvar
május 17.	12.05	26 500	7 950	L.R. 470	Larter szds./ Stolk hgy.	60PR/416	Pályaudvar
május 19.	14.20				Johnson hgy.	15SG/458	Repülőtér és pályaudvar
június 2.						15SG/486	Pályaudvar és repülőtér
június 3.	10.43	20 000	6 000	MM 369	Pienaar szds./ Lockhart-Ross hgy.	60PR/469	Pályaudvar (Felhőzet takarta, nem készült fénykép)
június 4.	07.03	31 000	9 300	MM 390	Saundere hgy./ Dapey hgy.	60PR/470	Pályaudvar (Felhőzet takarta, nem készült fénykép)
június 5.	12.22	27 500	8 250	MM 292	Webb hgy./ Hazeldene hgy.	60PR/474	Pályaudvar
június 10.	10.10	26 000	7 800	MM 390	Webb hgy./ Hazeldene hgy.	60PR/485	Pályaudvar (Két kört írt le a felderítő repülőgép a város felett)
június 14.	14.57				Myers szds.	15SG/510	Repülőtér
június 23.	12.10	26 500	7 950	L.R. 480	Reid hgy/ Russens hgy.	60PR/517	Pályaudvar és repülőtér
június 26.	09.25– 09.27 (09.30)				Gordon hgy.	15SG/530	Pályaudvar és repülőtér

Dátum	Felvétel időpontja	Repülési magasság (láb/méter)		Felderítő rep. g. sz.	Pilóta/ Megfigyelő	Bevetés száma	Célpont
július 3.	14.24– 14.25				Bullard hgy.	15SG/549	Pályaudvar, vasúti híd és repülőtér
július 7.	13.45– 13.46				Bullard hgy.	15SG/555	Pályaudvar és repülőtér
július 14.	10.20	26 500	7 950	MM 362	Vanston hgy./ Smith szds.	60PR/557	Pályaudvar (Eredetileg nem volt kijelölt célpont)
július 20.	07.47	28 000	8 400	NS 521	Harley szds./ Cliff hgy.	60PR/578	Pályaudvar
július 26.	09.50– 09.51				Franklin hgy.	15SG/590	Pályaudvar és repülőtér
július 27.				MM 362	Saunders hgy./ Impey hgy.	60PR/605	Pályaudvar (Felhőzet takarta, nem készült fénykép)
augusztus 1.	09.30				Franklin hgy.	15SG/604	Pályaudvar
augusztus 3.	10.25	26 000	7 800	MM 362	Munro szds/ Scott hgy	60PR/619	Pályaudvar (Felhőzet takarta, nem készült fénykép)
augusztus 5.				NS 521	Harley szds./ Cliff hgy.	60PR/630	Repülőtér
augusztus 6.	14.00				Emswiler hgy.	15SG/612	Pályaudvar
augusztus 10.	10.15	28 000	8 400	NS 521	Harley szds./ Harley hgy.	60PR/650	Pályaudvar
augusztus 10.	14.20				Polan hgy.	15SG/624	Pályaudvar
augusztus 13.	08.00– 08.01				Rafferty hgy.	15SG/630	Pályaudvar és repülőtér
augusztus 21.	10.20				Hermiston rep. tiszt	SM/434	Pályaudvar

Dátum	Felvétel időpontja	Repülési magasság (láb/méter)		Felderítő rep. g. sz.	Pilóta/ Megfigyelő	Bevetés száma	Célpont
augusztus 21.	13.50– 13.51				Smith hgy.	15SG/656	Pályaudvar és repülőtér
augusztus 23.	13.43	31 000	9 300	NS 627	Liddel szds./ Scott rep. tiszt	60PR/688	Pályaudvar
augusztus 24.	13.45– 13.47				Dineen hgy.	32S-204	Pályaudvar, vasúti híd és repülőtér
augusztus 25.	10.40	28 000	8 400	NS 521	Brunskill szds./ Maughan- Brown hgy.	60PR/693	Hidak (vasúti híd)
augusztus 25.	14.07– 14.09				Smith hgy.	15SG/667	Pályaudvar és repülőtér
augusztus 28.	10.10	30 000	9 000	MM 366	Stevens hgy./ McKnight hgy.	60PR/705	Pályaudvar
augusztus 28.	13.30– 13.31				Franklin hgy.	15SG/674	Pályaudvar, vasúti híd és repülőtér
augusztus 29.	12.50				Rafferty hgy.	15SG/680	Pályaudvar, vasúti híd és repülőtér
augusztus 30.	12.25				Gordon hgy.	15SG/683	Pályaudvar
augusztus 31.	12.42– 12.45 és 14.30	28 000	8 400	NS 621	Hargrave hgy./ Rees hgy.	60PR/709	Pályaudvar és repülőtér
augusztus 31.	12.45 (?)					P.623	Pályaudvar és vasúti híd
szeptember 1.	12.30– 12.32				Franklin hgy.	15SG/686	Pályaudvar, vasúti híd és repülőtér
szeptember 3.	12.50 k.				Simerly hgy.	15SG/692	Pályaudvar és vasúti híd
szeptember 5.	14.23– 14.24				Smith hgy.	15SG/696	Pályaudvar, vasúti híd és repülőtér

Dátum	Felvétel időpontja	Repülési magasság (láb/méter)		Felderítő rep. g. sz.	Pilóta/Megfigyelő	Bevetés száma	Célpont
szeptember 6.	12.35–12.36				Haug hgy.	32S-253	Pályaudvar és repülőtér
szeptember 14.	12.11–12.15				Boughton hgy.	15SG/713	Pályaudvar, vasúti híd és repülőtér
szeptember 17.	14.05–14.06				Butler hgy.	15SG/718	Pályaudvar és vasúti híd
szeptember 18.	10.40				Tilley hgy./Groome szds.	680/15	Pályaudvar és vasúti híd
szeptember 18.	13.15–13.17				Rafferty hgy.	15SG/723	Pályaudvar és repülőtér
szeptember 20.	15.25–15.29				Butler hgy.	15SG/729	Pályaudvar és vasúti híd
szeptember 28.	13.10	27 000	8 100	NS 644	Kotzenberg szds./Knight rep. tiszt	60PR/759	Vasúti híd

2. MELLÉKLET FOLYTATÁSA

Jelentés			Célpont	Felderítő bevetés	
Jel.	Ikt.	Dátum		Száma	Felhasznált fotók száma
G	85	április 3.	Pályaudvarok; repülőtér	15SG/359	3019–3022; 4023–4024
G	98	április 16.	Pályaudvarok	15SG/383	4012–4013
G	109	április 25.	Pályaudvarok; repülőtér	15SG/398	4050–4052; 4058
G	122	május 5.	Pályaudvarok	15SG/419	3017–3018, 3020
G	147	május 19.	Pályaudvarok; repülőtér	15SG/458	4020–4021, 3021–3022; 3016–3017
G	172	június 2.	Pályaudvarok; repülőtér	15SG/486	3005, 4004–4005; 3002–3003
G	199	június 14.	Repülőtér	15SG/510	4096
G	212	június 26.	Pályaudvarok; repülőtér	15SG/530	3050, 4048; 3049
G	226	július 3.	Pályaudvarok; repülőtér; vasúti híd	15SG/549	4032–4033; 4029–4030, 3030–3031; 4034–4035

3. MELLÉKLET Az 5. Fotófelderítő group 1944-es szegedi bevetéseiről fellelt kiértékelő jelentései (Forrás: Photographic Interpretation Reports 5th Photo Group Part I–II, AFHRA)

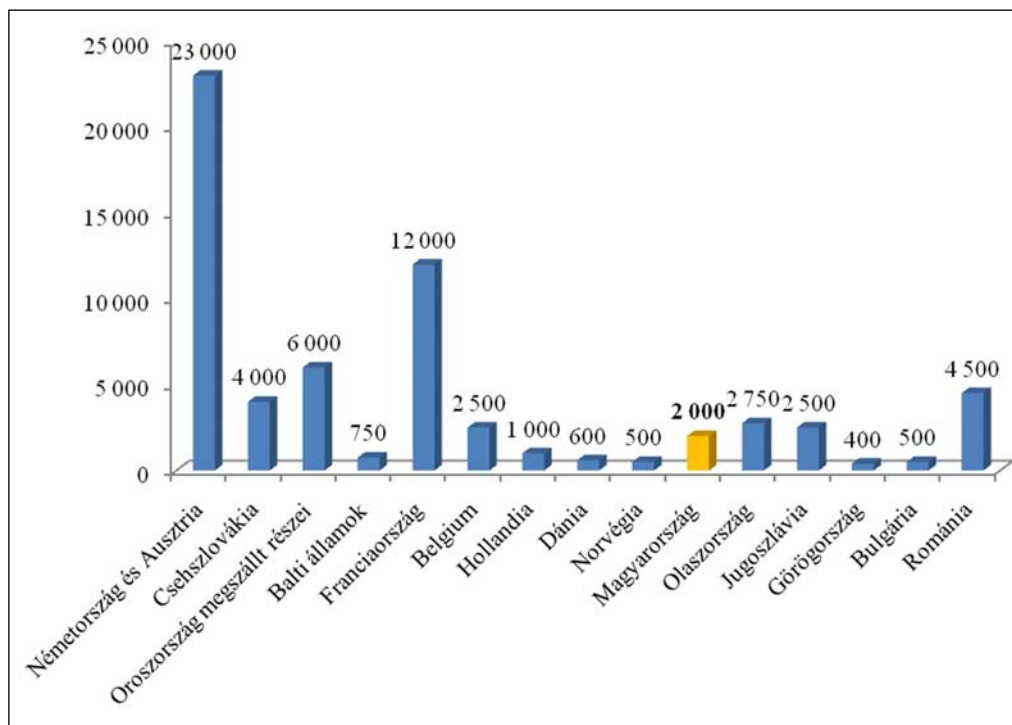
Jelentés			Célpont	Felderítő bevetés	
Jel.	Ikt.	Dátum		Száma	Felhasznált fotók száma
G	233	1944. július 7.	Pályaudvarok; repülőtér	15SG/555	3051, 4050–4053; 4047–4048
G	261	1944. július 26.	Pályaudvarok; repülőtér	15SG/590	4080–4081; 3091–3093
G	270	1944. augusztus 1.	Pályaudvarok	15SG/604	4009
G	277	1944. augusztus 6.	Pályaudvarok	15SG/612	3116–3120
G	288	1944. augusztus 10.	Pályaudvarok	15SG/624	3095–3096, 4094–4095
G	295	1944. augusztus 13.	Pályaudvarok; repülőtér	15SG/630	4005–4010; 3006–3008
G	308	1944. augusztus 21.	Pályaudvarok; repülőtér	15SG/656	3062–3063; 4062–4063
G	317	1944. augusztus 24.	Pályaudvarok; repülőtér; vasúti híd	32S-204	3013, 3016, 4020; 4017; 3020–3021
G	320	1944. augusztus 25.	Pályaudvarok; repülőtér	15SG/667	3012–3013, 4015–4016; 3015–3016
G	329	1944. augusztus 28.	Pályaudvarok; repülőtér; vasúti híd	15SG/674	3037, 4030; 4027, 4029; 4037–4038
G	332	1944. augusztus 29.	Pályaudvarok; vasúti híd	15SG/680	3021–3022; 4017–4018
G	334	1944. augusztus 29.	Repülőtér	15SG/680	4021–4022
G	336	1944. augusztus 30.	Pályaudvarok	15SG/683	3021, 3024
G	338	1944. szeptember 1.	Pályaudvarok, vasúti híd; repülőtér	15SG/686	3015–3016; 3009–3010
G	342	1944. szeptember 3.	Pályaudvarok; vasúti híd	15SG/692	4135–4136; 4132
G	346	1944. szeptember 5.	Pályaudvarok, vasúti híd; repülőtér	15SG/696	4092–4094, 4099; 4101
G	351	1944. szeptember 6.	Pályaudvarok; repülőtér	32S-253	3015–3016, 3020; 4022–4024
G	365	1944. szeptember 14.	Pályaudvarok; repülőtér; vasúti híd	15SG/713	3090; 3087, 4087; 3090, 3092
G	367	1944. szeptember 17.	Pályaudvarok; vasúti híd	15SG/718	4095–4096, 4099, 4102; 4099, 4100
G	371	1944. szeptember 18.	Pályaudvarok; repülőtér	15SG/723	3060–3061, 4058–4061; 3066, 4066
G	377	1944. szeptember 20.	Pályaudvarok; vasúti híd	15SG/729	3138–3140; 3138–3139

Jelentés (D. B.)			Felderítő bevetés		
Ikt. sz.	Dátum	Célpont	Száma	Dátum	Fotók száma
101.	június 5.	Pályaudvar	60PR/474	június 5.	4076–4080
186.	augusztus 21.	Pályaudvar	SM/434	augusztus 21.	3025–3027, 4027–4029
192.	augusztus 25.	Vasúti híd	60PR/693	augusztus 25.	3266–3269
196.	augusztus 28.	Vasúti híd	60PR/705	augusztus 28.	3152–3153
198.	augusztus 31.	Pályaudvarok; vasúti híd	60PR/709; P.623	augusztus 31.	4149–4156; 4035–4040
217.	szeptember 18.	Pályaudvarok; vasúti híd	680/15	szeptember 18.	3098–3100
226. (227.?)	szeptember 28.	Vasúti híd	SA60/759	szeptember 28.	4001–4004

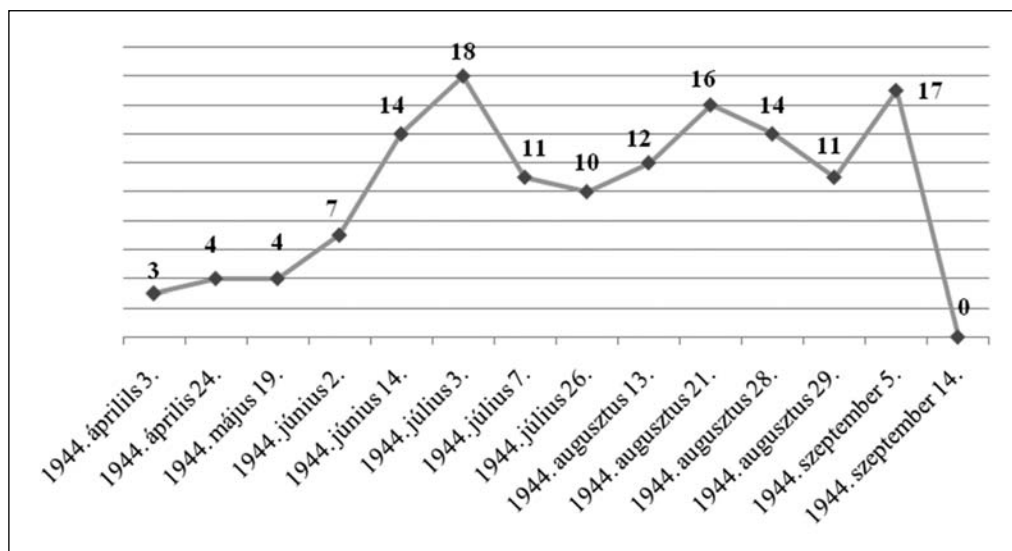
4. MELLÉKLET *Az 1944-es Szeged elleni amerikai légitámadások általános kiértékelő jelentései* (Részletes ismertetésük a későbbiekben megjelentetni kívánt kötetben lesz esedékes.)

Dátum	Vasúti gördülő- anyag száma	Észlelt mozdonyok száma
február 1.	800	15
április 3.	870	5
április 16.	345	3
április 24.	480	nincs észlelés
május 5.	770	11
május 19.	700	10

5. MELLÉKLET *A szegedi vasúti létesítmények légitámadásokat megelőző aktivitása a szövetséges légi-felderítés 1944-es adatai alapján* (Az adatok csak becslést jelentenek! A szerző összesítése)

6. MELLÉKLET A németek által megszállt területen felderített mozdonyok becsült száma száma 1944 májusában. A grafikon adatai ugyan becsléseken alapulnak, azonban az általános kép tekintetében fontos adatot nyújtanak. (Forrás: Estimated Disposition of Railway Locomotives in Axis Europe, 1944. május 22., AFHRA)

7. MELLÉKLET A szegedi repülőtéren megfigyelt repülőgépek darabszáma

Dátum	Jelentés sz.	Összes repülőgép (db)	Aktivitás
április 3.	G 85 No. 1820.	3	Kis aktivitás, csak a repülőtér északi végében látható 3 kisgép.
április 24.	G 109	4	2 db W.34, 2 db Fi-156
május 19.	G 147	4	1 db He-111, 3 db W.34
június 2.	G 172	7	6db W.34, 1 db Hs-129
június 14.	G 199	14	7 db FW-58, 6 db W.34, 1 db közepes méretű repülőgép
június 26.	G 212	8	Csak részlegesen fotózták! 4 db FW-58, 3 db W.34, 1 db valószínűleg Hs-129
július 3.	G 226	18	7 db FW-58, 8 db W.34, 1 db valószínűleg Hs-129, 1 db kisgép, 1 db biplán
július 7.	G 233	11	4 db FW-58, 6 db W.34, 1 db kisgép
július 26.	G 261	10	1 db FW-58, 6 db W.34, 1 db Hs-129, 1 db kisgép, 1 db biplán
augusztus 13.	G 295	12	6 db FW-58, 6 db W.34
augusztus 21.	G 308	16	8 db FW-58, 7 db W.34, 1 db biplán
augusztus 24.	G 317	10	Csak részlegesen fotózták! 5 db FW-58, 5 db W.34
augusztus 25.	G 320	2	Csak részlegesen fotózták! 2 db FW-58
augusztus 28.	G 329	14	6 db FW-58, 7 db W.34, 1 db Fi-156
augusztus 29.	G 334	11	8 db FW-58, 2 db W.34, 1 db biplán
szeptember 1.	G 338	4	3 db FW-58, 1 db W.34
szeptember 5.	G 346	17	8 db FW-58, 9 db W.34
szeptember 6.	G 351	17	8 db FW-58, 9 db W.34
szeptember 14.	G 365	0	Nincs aktivitás
szeptember 18.	G 371	0	Nincs aktivitás

8. MELLÉKLET *A szegedi repülőtér 1944-es aktivitása a szövetséges légifelderítés adatai alapján*
(A szerző összesítése)

Repülőtér	Dátum	Összes repülőgép (db)
Budaörs	július 24.	6
Vecsés (Ferihegy)	július 14.	9
Győr	július 26.	19
Kaposvár	július 21.	8
Seregélyes	július 18.	150
Szombathely	július 15.	46
Tapolca	július 20.	8
Veszprém Észak	július 26.	230

9. MELLÉKLET *Magyar repülőterek aktivitása 1944. július végén* (Forrás: Photo Reconnaissance of Enemy S/E & T/E Fighter types, Appendix to Intops No. 371, AFHRA)

FÜGGELÉK

A szövetséges légierők által használt mértékegységek

1 mérföld/óra (mph) = 1,6 km/h

1 láb (foot) = 0,3 m

1 font (lbs) = 0,4536 kg

1 könnyű tonna (short ton) = 0,907 metrikus tonna

1 yard = 0,91 m

A tanulmányban előforduló repülőgép típusok

Mosquito MK. IX.

Focke-Wulf FW-58 Weihe

Junkers W.34

Henschel Hs-129

Fieseler Fi-156 Storch

A szövetséges (amerikai) légierők egységei

MAAF Mediterranean Allied Air Force (Földközi-tengeri Szövetséges Légierő)

Squadron Repülőszázad

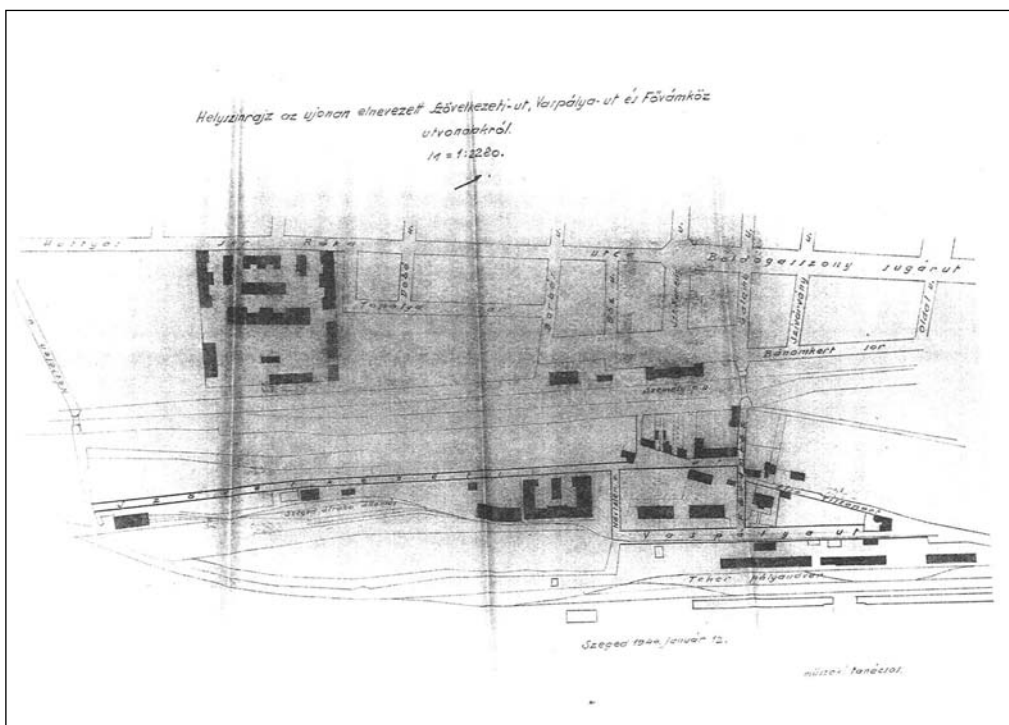
SAAF South African Air Force (Dél-afrikai Légierő)

RAF Royal Air Force (a brit Királyi Légierő)

<i>15th Air Force</i>	A 15. Légi Hadsereg az Amerikai Egyesült Államok Légierőjének magasabb szervezeti és vezénylési egysége. Az amerikai 15. Légi Hadsereg öt bombázó wingből állt fel, amely 21 bombázó groupra tagozódott, emellett hét vadászrepülő group tartozott hozzá.
<i>Bomb Wing</i>	Ezred méretű, általában 3-4 Bomb Groupból álló bombázó repülő egység.
<i>Bomb Group</i>	Osztály méretű, általában négy bombázó századból álló repülő alakulat.

A tanulmányban előforduló idegen katonai rangok rövidítésjegyzéke

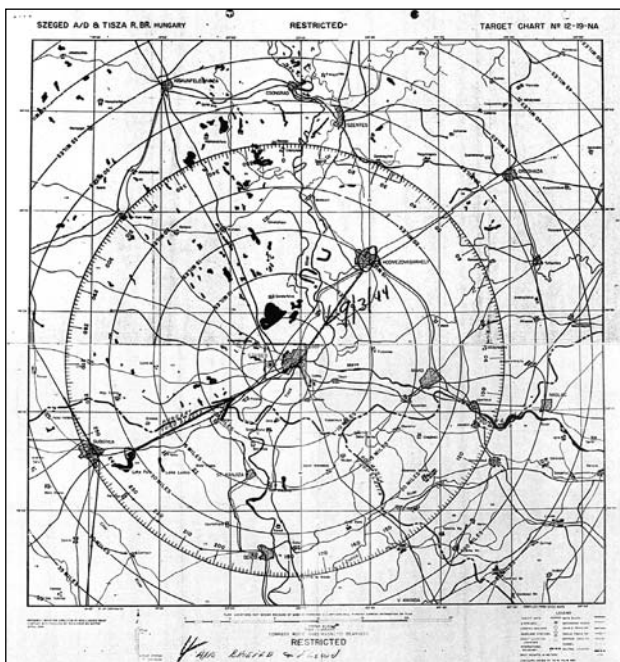
<i>hgy.</i>	hadnagy (Lt./Lieutenant)
<i>szds.</i>	százados (Capt./Captain)
<i>F/O</i>	repülőztiszt (Flying Officer)

KÉP 1 Helyszínrajz (Kelt: 1944. január 12.) a szegedi pályaudvar környékéről (Forrás: MNL-CSML Szeged Város Mérnöki Hivatalának iratai)

KÉP 2 Az amerikai 15. század 1944. július 26-án 09.45-kor készített (a kiértékelő jelentésben 09.50–09.51h szerepel) felderítő fotója a szegedi repülőtérrel (Forrás: MAAF Intelligence File No. 4390 Airfields-Hungary, AFHRA)

KÉP 3 A Szegedről készült 12-19-NA számú céltérkép 1 : 250 000 méretarányú térképszelvénye, belerajzolva az 1944. szeptember 3-i légitámadás berepülési útvonalát (Forrás: AFHRA)

I. SZ. DOKUMENTUM

Cím: C. 687. sz. részletes kiértékelő jelentés

Levéltári jelzet: Az MAAF 3190. számú hírszerzési aktája, SZEGED-BH 78, AFHRA

Kivonatos ismertető: A Földközi-tengeri Szövetséges Fotófelderítési Wing 1944. április 5. napján kelt C. 687. sz. részletes kiértékelő jelentése⁵⁹ a szegedi repülőtérről. A fotókat (3075, 3076, 3077.) a 60. Dél-afrikai század készítette a 60 PR/284 sz. bevetésén, 1944. április 3-án. A kiértékeléshez a 3076. fotó 1 : 16 200 (FL 20") méretarányú nagyítását használták fel.

(...)

Utolsó részletes jelentés: C. 511 (60 PR/160. 1944. január 27.)⁶⁰

Térképpreferencia: G.S.G.S. 4396 (Jugoszlávia 1 : 100 000) 22. szelvény

a. KOORDINÁTÁK: 46°15'10" É/ 20°06'15"K **RÁCSHÁLÓ REFERENCIA:** 155784

b. LÉTESÍTMÉNYEK:

- (i) **Lőszerek:** 3 egységből álló raktár, nehéztüzérség védelemmel – valószínűleg a lőszer miatt, 3/4 mérföldre NY–DNY-ra.
- (ii) **Hangárok és műhelyek:** nem haladtak a nagy hangár építésével – amelynek helyszínéről már korábban jelentést kaptunk.
- (iii) **Szállás:** csak minimális előhaladás történt – ha egyáltalán történt előrehaladás – az új barakk blokkok építésénél,

c. AKTIVITÁS:

- (i) **Légi:** 3 duplafedelű kisgép látható az északi szélénél
- (ii) **Földi:** egy új belvíz elvezető csatorna épül 3/4 mérföldnyire DNY-ra, valószínűleg a landolási terület kibővítésének előkészületeként (...)

2. SZ. DOKUMENTUM

Cím: A Földközi-tengeri Szövetséges Légierő 1944. június 3. napján kelt Célpont Információs Adatlapja⁶¹ a szegedi vasúti célpontokról

Levéltári jelzet: Az MAAF 3168. számú hírszerzési aktája, SZEGED-BH 38, AFHRA

Kivonatos ismertető: Ez a legteljesebb összefoglaló, amely a szegedi vasúti objektumokról készült. Bevezetésével az összes korábbi hasonló hírszerzési iratanyag érvényét veszítette.

(...)

LEÍRÁS: A cél 3 különálló célpontból áll össze:

- A. A vasúti csomópont**
- B. A Rendező pályudvar, a főpu. és a dokkterület**
- C. A vasúti híd a Tiszán,**

⁵⁹ Mediterranean Allied Photo Reconnaissance Wing Detailed Interpretation Report No. C.687. 5th April 1944.

⁶⁰ Ez a jelentés sajnos ismeretlen számomra.

⁶¹ Target Information Sheet.

amelyek a Tisza folyó nyugati partján helyezkednek el, 100 mérföldnyire délre, dél-keletre Budapeستől. Ezen a ponton a folyó, amely nagyjából északról délre folyik, északkeletről közelíti meg a várost, majd nyugatnak fordul és éles kanyarral dél felé veszi az irányt. A város, amely szimmetrikus félkör alakban terül el, éppen a folyó fordulópontjánál helyezkedik el. A vasúti csomópont (A) a város délnyugati oldalánál található, a (B) célpont délen van. Az (A) célpont körül nincs lakott/kiépített terület, azonban (B) célpont északi és északnyugati oldalról szomszédos a déli külvárosi, ritkásan beépített területekkel. (C) célpont közel van a városközpontoz.

(ii.) (A) célpont: A vasúti csomópont azért jelentős, mert a Budapeستől Romániába és Jugoszláviába tartó fő vasútvonalak egyikén helyezkedik el. Ez a vonal Szegedet észak–északnyugat felől közelíti meg az (A) célponton keresztül. A várostól délkeletre a vasútvonal háromfelé válik és Arad (BR 32), Temesvár (BR 33) és Belgrád (BY 53) felé halad tovább. Az (A) célpontnál a vasútvonalat a Nagyváradról – Oradea – (BR 55) Szabadkára (BY 86) tartó vonal keresztezi, ahol kapcsolódási pontok vannak dél felé Jugoszláviába és kelet felé, Ausztriába és Németországba. Ez az egyetlen – északkelet/délnyugati – út, Magyarországon, amely nem halad át Budapesten.

(B) célpont, amelyen keresztülhalad a Budapest–Arad vasútvonal, egy kis rendezőpályaudvar is magában foglal, amely a (B) célpont nyugati részének nagy részét teszi ki. Befogadóképessége nem ismert. A rendezőpályaudvartól keletre a célterület északnak fordul, itt található a fő személypályaudvar, az árudepók és a folyómenti iparvágányok.

(C) célpont: A vasúti híd egyike a Tiszán átívelő kevés vasúti hidaknak, a Budapestről Aradra és Temesvárra tartó teljes vasúti forgalom ezen a hídon tud átjutni a folyón. Ebből kifolyólag létfontosságú Németország és a román front közötti összekapcsolódás során. A híd duplavágányos, habár a Budapest–Szeged vonal egyvágányos.

A kapcsolódó célpontok listáját lásd a *További információk* bekezdésben.

(iii) A célkomplexum összességében boltív⁶² alakú (lásd S. 263/4-es ábra), a boltív szárai északra néznek, a fő tengely pedig É–D irányú. A terület hossza kb 6000 yard, az (A) és (C) célpontok közötti távolság kb. 3500 yard. Az (A) célpont X alakú, és egy kb 2000 × 1250 yardnyi területet foglal el. B célpont 5000 yard hosszú és kb 400 yard széles a legszélesebb pontján. Fő jellegzetességei a szétválogató-iparvágányok (1), a mozdony sín (4) a rendezőpályaudvar déli oldalán és az árudepók (6), valamint a folyómenti iparvágányok (9).

A (C) célpont, a Tisza-híd, 8 lyukú acélboltíves duplavágányú, kb 550 yard hosszú híd. A híd kő, vagy betonpillérekre nyugszik és nyugatról, azaz a város irányából egy téglaviaducton át lehet rá felhajtani, keletről pedig a folyóparti védőtöltésről lehet megközelíteni. (lásd az S. 263/1 és /2 ábrákat) A célterületen, illetve annak közelében számos tényező akadályozza az alacsony magasságból történő támadást. (...)⁶³

Léggömb védelmet⁶⁴ nem jelentettek.

A legfőbb tájékozási pont a Tisza folyó, amely nagyjából északról délre folyik, a célpont közelében azonban északkelet–délnyugati irányban. A várostól 5–7 mérföldnyire Észak–Északnyugatra egy mintegy 2 × 3 mérföld kiterjedésű vízzel borított terület található, továbbá kisebb vízfoltok is vannak a közelében.

⁶² Az eredeti szövegben: arc.

⁶³ Itt részletesen ismertették a magaslati akadályokat (templomtornyok, gyárkémények stb.).

⁶⁴ Ballon barrage.

LÉTFONTOSSÁGÚ RÉSZEK: A különböző célpontoknál a célzási pontokra vonatkozó instrukciókat általában a bevetési parancsok⁶⁵ tartalmazzák, de az alábbiakban közreadott megjegyzések a tájékozódást segítik. A rendezőpályaudvarok elleni támadások során fő cél a mozdonykoncentrációk, a gördülőanyag és a raktárak átmeneti megsemmisítése, így ezen támadások taktikai⁶⁶ jellegűek. Ezeknek a koncentrációknak a pontos elhelyezkedését az utolsó pillanatban megszerzett hírszerzési adatok és a fényképes felderítés adja meg, amelyek automatikusan kijelölik a célzási pontot. Azonban valószínű, hogy ez a pont valahol a szétválogató iparvágányoknál lesz. (lásd az S. 263/4 sz. ábrán) Másrészt a kitűzött cél a rendezőpályaudvar, mint stratégiai célpontnak az immobilizálása is lehet, úgy, hogy elpusztítjuk a különböző kezelő létesítményeket, és ha ez így történne meg, akkor a következő létfonosságú részekre irányíthatjuk figyelmünket: (az azonosító számok az S. 263/4-es sz. ábrára vonatkoznak):

- (1) A szétválogató iparvágányok (1) és különösképpen a szétváló vágányok az 1b bejáratnál, valamint az összetartó vágányok az 1a kijáratnál.
- (2) A mozdonyszín (4)
- (3) A folyómenti iparvágányok (9), főként a szétváló csomópont (12) és az összetartó csomópont (11), valamint a vasúti híd (8).

Az (A) célpontnál a célzási pont a vasútvonalak kereszteződése a Budapest–Szeged–Nagyvárad Szabadka vonalaknak. (0034, 078V az S. 263/4 ábrán)

A (C) célpont esetében a célzási pont a vasúti híd közepső, folyó felett elhelyezkedő lyuka legyen (1194, 061V az S. 263/4 ábrán)

ELTERELÉS: (...) ⁶⁷

ÁLCÁZÁS: ⁶⁸ A legfrissebb, 1944. február 1-i fotók alapján nem látható álcázás vagy füstfejlesztő. ⁶⁹

TOVÁBBI INFORMÁCIÓK: Kapcsolódó közlekedési célpontok:

MŰVELETI JELZÉS ⁷⁰	NÉV	MEGJEGYZÉS
BH 5	BUDAPEST (Ferencváros)	Alternatív pályaudvar, amely a fővonalon bonyolít le a forgalmat Bécsbe és vissza.
BH 90	BUDAPEST (Rákos)	Alternatív pályaudvar, amely Bécsből Komáromon és Pozsonyon keresztül folytat le a forgalmat.
BH 42	SZOLNOK	Alternatív pályaudvarok a Budapest–Románia forgalomra.
BH 55	ORADEA	
BR 32	ARAD	Alternatív pályaudvarok a Budapest–Románia és Budapest–Belgrád forgalom lebonyolítására
BR 33	TIMISOARA	
BY 86	SUBOTICA	Alternatív pályaudvar a Budapest–Belgrád közti forgalom lebonyolítására

⁶⁵ Operation Order.

⁶⁶ Activity Target.

⁶⁷ Nincs érdemleges adat.

⁶⁸ Camouflage.

⁶⁹ Smoke screen.

⁷⁰ A magyarázatához lásd: OLÁH 2018. 152.

Ezt a célpontot a 12-19-NA sz. MAAF céltérkép is tartalmazza.⁷¹

ILLUSZTRÁCIÓK⁷²

S. 263/1 – C célpont nézete ÉK felé

S. 163/2 – C célpont nézete DK felé nézve

S. 263/3 – 1 : 32 000 méretarányú vertikális légi fotó/térkép, amely a célterületet és környezetét is lefedi.

S. 263/4 – 1 : 12 000 méretarányú vertikális légifotó/térkép a célterületről.

⁷¹ A céltérkép (Target Chart) magyarázatához lásd: OLÁH 2017. 171. A Szegedről készített 12-19-NA jelű céltérkép fotóanyagát, fotómozaikját az 1944. április 3-i felderítő bevetés szolgáltatta, a jelkulcsot a H(c) 225, a C 511, valamint a C 687 számú kiértékelő jelentések alapján készítették el, a képi mellékletei és térképanyaga az S-263 A-B-C (1-2-3), valamint az S-6053 jelű szelvény voltak. A térképszelvény általános 1941-es mágneses típusú volt (Standard 1941 Magnetic Type), a nyomatot 1944. április 24-én készítették el. Ezek a mellékletek többségükben a támadások irat-anyagaiban fekszenek el, a Célpont Információs Adatlaponál nem találtam rájuk.

⁷² Az illusztrációk nagy része sajnos nem került elő.

HORVÁTH ATTILA

attila.horvath75@yahoo.ca
helytörténeti kutató (Debrecen)

A Debreceni Helyi Vasút és a Debrecen-Nyírbátor Vasút Részvénytársaság bombakárai 1944. június 2-án

Bombing damage of the Debrecen Local Railway
and the Debrecen Nyírbátor Railway Public Limited Company
on 2 June 1944

ABSTRACT

Debrecen's marshalling yard and railway facilities were dealt with an over whelming air raid by the US Air Force on 2 June 1944. As the result of the attack, the town also sustained major damage. However, out of the keyparts of the industrial and transport infrastructure, only Debrecen's transport company sustained irreparable damage. In my study, with the help of archive resources, I represent the lines and sites of the Debrecen Local Railway and the Debrecen Nyírbátor Railway Public Limited Company, the catastrophic bombing damage of 2 June 1944, the aftermath of the bombing, and the steps take into restart transport.

KEYWORDS

Debrecen, Hungary, World War 2, air war, air raid, Frantic Joe, shuttlebombing operations, railroads, marshalling yard, DHV, DNyBV, tram

DOI 10.14232/belv.2019.2.2

<https://doi.org/10.14232/belv.2019.2.2>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article: Horváth Attila (2019): A Debreceni Helyi Vasút és a Debrecen-Nyírbátor Vasút Részvénytársaság bombakárai 1944. június 2-án. *Belvedere Meridionale* 31. évf. 2. sz. 31–42. pp.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

Magyarország közlekedési csomópontjai ellen az amerikai légerő 1944. június 2-án elsöprő erejű támadást indított. Ezen a napon az amerikai 15. Légi Hadsereg kötelékébe tartozó bombázó-kötelékek számos kelet-magyarországi célpont mellett Debrecen vasútállomását és műhelytelepét is támadták. A légitámadás eredményeképpen a várost hatalmas károk érték, ám a jelentősebb ipari és közlekedési infrastruktúra létesítményei közül javíthatatlan károk csak Debrecen város közlekedési vállalatát érték. A cég történetéről eddig több publikáció látott napvilágot, ám azok a légitámadásról kevés tényt közölnek, pedig arról kutatható források állnak rendelkezésre.

Tanulmányomban ezeket a levéltári forrásokat használtam fel. Segítségükkel röviden bemutatásra kerül a közlekedési vállalatok vonalhálózata és telephelyei. A tanulmány kiemelt céljaként foglalkozik a vállalatok tulajdonában lévő ingatlanok, eszközök és berendezések 1944. június 2-án elszenvedett katasztrófális mértékű káraival. Ezen túlmenően bemutatásra kerülnek a bombázás utóhatásai és a közlekedés újraindításának lépései.

DEBRECEN VÁROS TÖMEGKÖZLEKEDÉSÉNEK FEJLŐDÉSE ÉS A VÁLLALATOK TELEPHELYEI.

Debrecenben a villamos előképének tekinthető, gőzüzemű vontatással megoldott személyszállítás az Osztrák–Magyar Monarchia területén elsőként, 1884. október 2-án kezdődhetett meg. Már ezt megelőzően megalakult a Debreceni Helyi Vasút Részvénytársaság (továbbiakban DHV), mely a teljes körű üzemeltetést magára vállalta. A tényleges villamosközlekedés az országban hatodikként, 1911. március 16-án indulhatott meg. A szerteágazó villamos vonalokról¹ a szerelvények – miután rácsatlakoztak a Nagyállomás és a Nagyerdő között közlekedő fővonalra – a Késes utcán² keresztül tudtak eljutni a Salétrom utcai kocsiszínbe. A DHV ezen a telepen osztozott meg a Debrecen-Nyírbátori Vasút Részvénytársaság (továbbiakban DNYBV) létesítményeivel és gördülőanyagával. Ez a vasúttársaság a Nagyállomásról indította szerelvényeit, melyek a Salétrom és Nyugati utcák érintésével az akkor még létező Debrecen-vásártéri³ állomást útba ejtve haladtak tovább a Nyulason át Hajdúsámson, majd Nyírbátor irányába. Szerelvényeik személyszállításra és teherszállításra egyaránt alkalmasak voltak.

¹ A városban bár 11 viszonylat közlekedett, ám azok négy vonalon osztoztak meg különböző helyeken létesített végállomásokkal. A fővonal a Pályaudvartól a Klinikáig volt használatban, a Hatvan utcai vonal a Nagytemplom elől indult a Nyulas irányába, a Csapó utcai vonal a Csapó utca elejéről a Köztemető felé, míg a Kossuth utcai vonal a Kossuth utcától a Vágóhid irányába közlekedett. Debreceni Közlekedési Vállalat Művezetői kézikönyv.

² A Késes utca napjainkban már nem létezik. Egykor az Erzsébet és Ispotály utcák között helyezkedett el, mindkét oldalán kisméretű telkekkel. Az 1944-es szövetséges légitámadások gyakorlatilag megsemmisítették, helyén az 1960-as évek városrendezésekor lakótelepet létesítettek. A remízbe gördülő villamosok napjainkban az egykori utcával párhuzamos Ispotály utcán közlekednek.

³ Ma a Segner téri társasházak vannak az egykori állomás helyén.

A két vállalatnak nemcsak a telephelye volt közös, hanem az igazgatósági épülete is. A két cég székhelye nem a telepen, hanem attól távolabb, a Petőfi tér 14. szám alatt volt. Ez a kétszintes épület, mely egyebek közt lakást, kapcsolótáblát, jegypénztárt és irodákat is tartalmazott, a hozzátartozó gazdasági építményekkel együtt pontosan a Nagyállomás felvételi épülete előtt állt. A székház szomszédja a légitámadásban később megsemmisült Ispotály templom⁴ volt.

A közlekedés napi lebonyolításához használt telep a Nagyállomás felvételi épületétől légvonalban hozzávetőlegesen 700 méter távolságban helyezkedett el. Ez nem volt véletlen, hiszen a kor városrendezési elveinek megfelelően az ipari és egyéb gazdasági létesítményeket igyekeztek a város köldökzsinórjának tekintett vasúttól nem túl nagy távolságra telepíteni.⁵ A közlekedési vállalat épületeinek napjainkban is helyet adó telek szorosan beékelődött a Hajlított Bútorgyár mellé, míg észak felől a Szoboszlói úton lévő egykori Salétrom laktanya határolta. A másik két irányból családi házas lakóövezetek, keletről a Salétrom utca, nyugati irányból a Keleti sor ölelték körbe a telephelyet.

A DEBRECEN ELLENI LÉGITÁMADÁS⁶

1944. június 2-ának napfényes reggelén már öt perccel nyolc óra előtt beérkeztek a jelentések az első bombázókötelékekről a budapesti légvédelmi központba. 8 óra 7 perckor a magyar rádió megszakította adását, és felhívta a lakosság figyelmét az ellenséges repülők berepülésére. Ezt követően a légoltalmi körzetekben fokozatosan elrendelték a légiriadót. A rádióadás megszakítása után öt perccel a szegedi, 8 óra 15 perckor a földvári, 8 óra 16 perckor a budapesti és a szolnoki körzeteket riasztották. Nem sokkal ezután riasztották az többi Duna-Tisza-közén lévő és a tiszántúli körzeteket. A DHV 1944. június 19-én keltezett kárjelentésében az alábbi mondat szerepel: „*A forgalmista emlékezete szerint körülbelül 8 óra és 8 óra 15 perc között szakították meg a műsort annak jeléül, hogy berepülési veszély van.*” A szolgálattevő tehát – kinek feljegyzései a romok alatt rekedtek – helyesen emlékezett.⁷

Debrecen fölé érve 8 óra 46 perckor kezdte meg a bombázást az amerikai 5. bombázó wing (ezred) első hulláma. A légiriadó és a bombázás között eltelt időt Debrecen város légoltalmi parancsnoka által készített jelentés⁸ 24 percre teszi. Ez azt jelenti, hogy a légiriadót nem a jelentésben közölt 8 óra 30 perckor, hanem 8 óra 22 perckor rendelték el. A légiriadó végét jeltő sziréna viszont majd csak 10 óra 42 perckor szólalt meg. Ebből következően az egymás után, déli irányból érkező bombázókötelékek 1 óra 56 percen keresztül támadták Debrecent. Az észak felé áthaladó amerikai kötélékek által ledobott bombaszőnyeg a gépek haladási irányában „gördült le”, ennek következtében a célpontként kijelölt Nagyállomás területétől északra elhelyezkedő városrészek is a támadás áldozatává váltak.

⁴ A Debrecenért 1944. június 2-i légitámadás kárhelyeiről készített fényképfelvételek közül talán a legismertebb ezt a templomot ábrázolja félig hiányzó tornyával.

⁵ Debrecen város korabeli térképét szemlélve látható, hogy néhány malmot és az alapanyag lelőhelyekhez települt téglagyárakat leszámítva a város északi kétharmadán nem találunk fontosabb ipari üzemet. A város gyakorlatilag teljes ipari struktúrája a vasútállomást is magába foglaló alsó egyharmadon létesült.

⁶ A Debrecen városát ért első amerikai légitámadás repüléstörténetét a rendelkezésre álló források felhasználásával napjainkra sikerült feltárni. A Frantic hadműveletek nyitányaként végrehajtott bevetésről jelen tanulmány szerzőjének kötetét lehet az érdeklődők figyelmébe ajánlani. A témához további adalékokkal szolgál Oláh András Pál történelmi Szolnok elleni légitámadásról és a szövetséges légi felderítésről szóló tanulmányai.

⁷ MNL-HBML XI.105/a 38. cs.

⁸ MNL-HBML IV.B 1406/e. 153/1944.

A KÖZLEKEDÉSI VÁLLALATOK ÁLTAL ELSZENVEDETT BOMBAKÁROK 1944. JÚNIUS 2-ÁN

A Petőfi tér nyugati oldalán álló DHV-DNyBV közös igazgatósági épületének semmi esélye nem volt arra, hogy „túlélje” ezt a napot. A székház főhomlokzatát egy bomba az épület alapjáig lerombolta. A robbanás az épület alatt létesített óvóhelyet is használhatatlanná tette. A megmaradó épületrész falai összeropedeztek, a mennyezetten szintén repedések éktelenkedtek. A tetőzet és a nyílászárók szintén súlyosan megrongálódtak a felrobbanó bombák által keltett lökéshullámtól és a repeszdaraboktól. Az épületben keletkezett kár mértéke elérte a 80%-ot, összege 220 800 pengő-re rúgott. Az épülettől keleti irányban 15 méterre négy bomba csapódott be, déli falától 4-5 méterre egy bomba esett le. A feljegyzések szerint a keletkező bombatölcsérek átmérője nagyjából 15 méter volt, mélységét 5-6 méterre becsülték. Az igazgatósági épület udvarának a délnyugati sarkában lévő pályafenntartási bódéra egy bomba hullott le, amelytől az rommá vált. A telken lévő gazdasági építmények közül mindegyiket kisebb-nagyobb károk érték, érdekes módon egyedül a baromfiól maradt sértetlen. Az altiszti lakóépület szintén légnyomáskárt szenvedett, melynek eredményeképpen tetőcserepei szétszóródtak, üvegezése összetört, falazata megrepedt, vakolata sok helyen leomlott. A kerítés két helyen sérült meg a rázuhanó bombák robbanásának következtében. Az irodahelyiségekben lévő ingóságok közül megsemmisültek a telefonkészülékek a hozzájuk csatlakoztatott kapcsolótáblákkal együtt. A forgalmi irodában a Nyírbátori vasút táviró berendezései teljes egészében tönkrementek. Az összesített kár 243 572 pengőt tett ki.⁹

Az 1944. június 2-i bombatámadás alkalmával a DHV és a DNyBV Salétrom utcai telepe gyakorlatilag megsemmisült. A 38 darab becsapódott bomba minden az üzemeltetéshez szükséges épületet megsemmisített vagy súlyosan megrongált. Kismértékű károk jobbra a telep Salétrom utca felé eső bejárati részén keletkeztek. Vakolat- és tetőfedési károk voltak a kapunál lévő kocsimesteri lakásban, a mellette álló őrbódében, és a pályafenntartási raktárban. Ezen túlmenően egy az épület mellett felrobbant bombától súlyosan megrongálódott a létraszín és a vele összeépített tornyos-szín. Hasonló károk keletkeztek a Salétrom utcára néző üzletigazgatósági iroda-épületben, melynek falazata összeropedezett, nyílászárói kimozdultak a helyükről.

A közösen használt telep nyugati irányba eső részén jóval nagyobb volt a rombolás. A DHV által használt épületek közül többszörös telitalálat következtében megsemmisült a DHV villamos kocsiszínya, melynek romjai ráadásul ki is égtek.¹⁰ A romok maguk alá temettek több villamoskocsit, valamint az összes bent lévő eszközt. A tűz pusztítása olyan mértékű volt, hogy a másnap készült szövetséges felderítő felvételen ez volt az egyetlen épület, amely még mindig sűrű füstöt égnek eresztve lángolt. A romok alatt pusztult el a bent futó teljes vágányzat, a tisztító- és szerelő akna is. Csodával határos módon maradt épségben a kiégett kocsiszín mellett álló víztorony, bár annak

⁹ MNL-OL Z 1624 38. tétel. A megmaradt épületek és épületrészek sorsa a harmadik amerikai légitámadáskor, 1944. szeptember 21-én teljességedt be. Ekkor a telken lévő összes építmény, beleértve az igazgatósági épület maradványait is, teljes egészében a földel lettek egyenlők. Az üzletigazgatóság megmaradt berendezéseivel a Széchenyi utca 13. szám alá költözött. Az igazgatóság egyéb eszközeit a Csapó utca 24. számú ingatlanba helyezték át, ez utóbbi helyen működött egyebek közt az újra megnyitott jegypénztár is.

¹⁰ National Archives Reference Number 342-FH-3A05453-A52245AC.

a későbbiekben nem sok hasznát vehették, mert a telep teljes vízvezeték hálózata a nyomásfokozó berendezéssel együtt szintén megsemmisült. A vízhiány miatt nem tudott megindulni a keletkezett tüzek oltása, ami nagyban hozzájárult a kocsiszín leégéséhez. A tűzoltást a szomszédban lévő Hajlított Bútorgyár udvaráról vételezett vízzel, illetve a bombatölcsérekben feltörő és összegyűlő talajvízzel tudták megkezdeni.

A Keleti sor és Szoboszlói út sarkánál lévő I-es számú autóbusz garázs és garázmesteri lak kisebb kárt szenvedett. A II-es számú autóbusz garázs falazata azonban már jelentős mértékben megsérült és tetőfedési kár is keletkezett. Csak a vakszerencsének köszönhető, hogy a II-es garázs előtt lévő üzemanyagraktár nem robbant fel. Bár közvetlen közelébe több bomba is becsapódott, a telitalálat a kutat elkerülte. Ennek köszönhetően a környezetében lévő lakóházak minden bizonnyal egy sokkal komolyabb tűzvésztől menekültek meg. A mellette álló autóbusz raktár és kovácsműhely azonban közel 90%-os kárt szenvedett egy telitalálattól. Ugyanilyen mértékű kárt szenvedett a faraktár is, melynek falazatát a törmelék oldalirányban megnyomta. A telep közepén álló szertárépület nyugati fala beomlott, a többi pedig erősen összeroppedezett.¹¹

A DNyBV épületei közül csak kis mértékben rongálódott a telep Salétrom utca felé eső részében álló várócsarnok, a felvételi épület és az állomási melléképület. Az ugyanitt fekvő áruraktár nyugati vége egy telitalálat következtében összeomlott. A telephely felső, a Keleti sor felé eső részén lévő sínautóbusz garázs 70%-os kárt szenvedett a közeli bombabecsapódások lökéshullámai miatt. Ezek nagyméretű falbedőlést okoztak, a mennyezet összeroppedezett, a tetőzetnek pedig több mint fele odaveszett. A közelében lévő kovácsműhely szintén telitalálat következtében elpusztult. Több bombatalálatot kapott a kocsijavító műhely, emiatt háromnegyede rommá vált. A bombarobbanások következtében az épület középső része összeomlott, két szárnya pedig súlyosan megrongálódott. Hasonlóan több bomba találta el a mozdonyszint is, amely egyben a mozdonyok fűtőháza is volt. Az épület teljes egészében összedőlt, majd a romokat a keletkező tűz pusztította tovább. A fűtőház melletti fordítókörong és a vízdaru kis sérülésekkel megúsza a bombatámadást. Nem így a mozdonyjavító műhely, amelyet szintén több bomba talált telibe. Az épület az előzőekhez hasonlóan szintén romokban hevert.

A két közlekedési vállalat személyi állománya is súlyos veszteségeket szenvedett. A DHV három dolgozóját veszítette el, a DNyBV alkalmazottai közül öten haltak meg szolgálati helyükön a légítámasz alatt. Rajtuk kívül öt férfi és egy női dolgozó súlyosan- egy további férfi alkalmazott könnyebben megsebesült, akiket haladéktalanul kórházba szállították.

A DHV telepen a gördülőállományban is nagy volt az anyagi kár. Öt villamos motorkocsi, egy közúti mozdony, egy sínautóbusz, két villamos pótkocsi teljesen elpusztult, megrongálódott, de javítható maradt két villamos motorkocsi, két pótkocsi és két sínautóbusz. Ezt a két sínautóbuszt sem állították a későbbiekben helyre, így a bombatámadás pontot tett a debreceni sínautóbuszok rövid életére. Kisebb mértékben rongálódott meg négy motorkocsi és négy pótkocsi, ezeknél az ablakok és a kocsik oldalai sérültek meg. A DNyBV járműállományából öt mozdony, két személykocsi, egy fedett teherkocsi és két tartálykocsi pusztult el. Megsérült hét személykocsi, három poggyászkocsi, kilenc fedett teherkocsi, tíz tartálykocsi, négy sínautóbusz, egy motorkocsi és két pótkocsi.

¹¹ MNL-OL Z 1624 38. tétel.

A telepen 2800 vágányfolyóméter vágányzat ment tönkre, emellett továbbá jelentősen megromlódott a város területén 750 méter hosszban a pálya és 1600 méter hosszban a felsővezeték rendszer. A pályatest a Ferenc József úton (a mai Piac utcán) a Vármegyeháza előtt és a Petőfi téren két telitalálatot kapott, a Hunyadi és a Késes utcákon lévő vágányhálózatra szintén több bomba csapódott be, sok helyen épületek omlottak a vágányokra. Ezeknek a romoknak az eltakarítása, kiváltképpen a két utóbbi helyen több napi fáradságos munkába került. A Késes utcai áldatlan állapotokról június 19-én készült jelentés még mindig az új vágányok lefektetésének nehézségéről számolt be.¹² A bombatámadás által okozott súlyos helyzetet szemléltetvén a katasztrófális károkat elszenvedő Hunyadi utcán olyan sok időbe telt a kárfelszámolás, hogy a villamosforgalom csak július 6-án (a légitámadás után több, mint egy hónappal) tudott újra a teljes vonalon megindulni. A közte eltelt időszakban a Nagyerdő felé a villamosok ingajáratban az Arany Bika szállodától a Hunyadi utcáig vitték az utasokat. A Hunyadi utcán újra meginduló villamosoknak azonban még heteken át tartó jelentős sebességkorlátozást rendeltek el, mert az általuk keltett rezgés a még álló épületmaradványokon esetleges omlást idézhetett volna elő.

Előre látható volt, hogy a korlátozottan beszerezhető építőanyagok, és az erőforrások hiánya miatt a Salétrom utcai telepen szükséges helyreállítási munkálatok csak nehezen fognak megkezdődni, illetve befejeződni. A Magyar Királyi Hadiipari Bombakárügyi Bizottság (HABOB) 1944. augusztus 3-án lezajlott tárgyalásán csak a kocsijavító műhely, a kovácsműhely, a fűtőház, az áruraktár és a sínautóbusz garázs újjáépítését, míg a villamos kocsiszín alapterületének mindössze 20%-ának helyreállítását engedélyezte.¹³ Az ehhez a szükséges alapanyagokat a bizottság ki is utalta a vállalatok részére azzal a megkötéssel, hogy a faanyagot Erdély területéről szerzik majd be, és annak Debrecenbe szállítását a saját szállítókapacitásuk igénybevételével oldják meg. Az engedélyezett munkálatok el tudtak kezdődni, ám más megoldást kellett találnia a vállalatnak, hogy a zavartalan üzem hosszabb távon fenn tudja tartani.¹⁴ Legkézenfekvőbb megoldásnak a károkat nem szenvedett északi városrész igénybevétele kínálkozott.

UTÓSZÓ

A légitámadás után azt a kevés használható eszközt, ami megmaradt, a Nagyerdőben lévő Vigadó megállóhely mellé költöztették, hogy védve legyen a további rombolástól. A műhelyépületet a Vigadó melletti csónakázó csónakházában alakították ki. A Nagyerdő fái természetes védelme egészen 1944. szeptember 15-ig tartott ki, amikor is az első szovjet éjszakai légitámadás alkalmával telitalálatot kapott az új műhelyépület és a környezetében lévő több más, ideiglenes jelleggel kialakított szolgálati építmény. Ezekkel az elszenvedett károkkal leállt Debrecenben

¹² MNL-HBML XI.105/a 38. cs.

¹³ A DHV néhány épületet megpróbált önerőből helyreállítani vagy használható állapotba hozni. Ezek közül a szertárépület helyreállításáról maradt fent adat. A telephely területére a következő, 1944. szeptember 1-i amerikai légitámadás során újra hullott néhány bomba, amely súlyosan megromlalta a szertárépületet. Ezt követően az újabb helyreállításra már nem volt kapacitás.

¹⁴ MNL-HBML XI.105/a 38. cs.

a villamos és helyi vasút közlekedése. Bár a fővonalon a villamosközlekedés 1944. november 27-én, a mellékvonalakon 1944. december 9-én újra megindult, a szénhiány miatt azonban a folyamatos áramellátásról szó sem lehetett. Az áram hiánya miatt pedig gyakori járatkimaradások hátráltatták a folyamatos üzemet. A DNYBV szerelvényei 1945. január 3-án tudtak újraindulni, ami már jelentősen segítette a napi utasforgalom lebonyolítását. A folyamatos áramellátást a Debrecen város világitási vállalata csak 1947 őszétől volt képes garantálni. Debrecen villamos- és helyi vasút közlekedésének tragikus sorsára az 1944. június 2-i amerikai légitámadás volt a legnagyobb kihatással. A támadás következtében csak évekkel később, alapjaiból újjáépítve sikerült újra beindítani.¹⁵

FELHASZNÁLT IRODALOM

BALOGH LÁSZLÓ – GARA KÁLMÁN – VÉGH DEZSŐ (2011): *Debreceni villamoskalauz. Az első száz év története*. Uropath Kiadó, Debrecen.

BERETVÁS KÁROLY – GARA KÁLMÁN (2014): *A mültra épült jövő*. DKV Debreceni Közlekedési Zrt; Debrecen.

Debreceni Közlekedési Vállalat Művezetői kézikönyv. Debrecen, DKV Debreceni Közlekedési Zrt; é.n.

HORVÁTH ATTILA (2014): *Magyarország amerikai bombázása a II. világháborúban – A Debrecen elleni első amerikai légitámadás 1944. június 2.* Debrecen, Lícium-Art.

OLÁH ANDRÁS PÁL (2018): A Földközi-tengeri Szövetséges Légierő Magyarországra vonatkozó felderítése, valamint a szövetséges légitámadások általános fotókiértékelése a II. világháború idején. *Belvedere Meridionale* 30. évf. 1. sz. 146–168.

OLÁH ANDRÁS PÁL (2014): *Újabb adalékok a Szolnok elleni 1944. június 2-i amerikai légitámadás történetéhez*. Zounuk 28., a Magyar Nemzeti Levéltár Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltára évkönyve, Szolnok, 2014.

Levéltári források

MNL-OL Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

MNL-HBML Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára

¹⁵ BERETVÁS–GARA 2014. 51.

MELLÉKLET

Viszonylat száma	Indulás helye	Végállomás
1	Pályaudvar	Klinikák-Egyetem körforgalom
1A	Pályaudvar	Bika szálloda
2	Pályaudvar	Nagyerdei fürdő
4	Városháza	Közvágóhíd
4A	Városháza	Attila tér ¹⁶
5	Bika szálloda	Baromvásártér
5A	Bika szálloda	Hortobágy malom
6	Bika szálloda	Tüzlaktanya
6A	Bika szálloda	Apafi utca
7	Bika szálloda	Köztemető
12	Pályaudvar	Pallag Gazdasági Akadémia

1. TÁBLÁZAT *Debrecen város villamoshálózata 1944 márciusában* (Forrás: BALOGH–GARA–VÉGH 2011)

I	Igazgatósági épület	V	Pályafenntartási bódé
II	Tyúkól	V/a	Pályafenntartási bódé
III	Altiszti lakóépület	VI	Pályafenntartási bódé
III/a	Deszkbódé	VII	Pályafenntartási bódé
III/b	Raktárhelység	VIII	Szénraktár
IV	Tyúkól	IX	kerítések-kapuk

2. TÁBLÁZAT *A Petőfi téri igazgatósági épület telkén lévő épületek az 1. ábrán látható számködökkel*

I	Várócsarnok (a 2. ábrán nincs jelölve)	VII	Kocsijavító műhely
II	Felvételi épület	VIII	Fűtőház
III	Áruraktár	VIII/a	Fordítókorong
IV	Állomási melléképület	VIII/b	Vízdaru
V	Sínautó garázs	IX	Mozdonyjavító műhely
VI	Kovácsműhely		

3. TÁBLÁZAT *A DNyBV kezelésében lévő épületek a Salétrom utcán. Feloldása a 2. ábrán látható számködöknek*

¹⁶ Sportesemények alkalmával a járat végállomása a Vágóhíd utcai DVSC pálya volt. BALOGH–GARA–VÉGH 2011. 363.

X	Villamos kocsiszín	XXI	Garázmester lakás
XI	Faraktár	XXII	2-es számú garázs
XII	Létraszín	XXIII	Benzinkút
XII/a	Tornyos-szín	XXIV	Raktár és kovácsműhely
XIII	Kocsimesteri lakóépület	XXV	Árnyékszék
XIV	Sertés- és tyúkól	XXVI	Szertárépület
XV	Pályafenntartási raktár	XXVI/a	Félszer
XVI	Árnyékszék	XXVII	Víztorony (a képen XXVIII)
XVII	Portás őrbódé	XXVII/a	Féleresz (a 2. ábrán nincs jelölve)
XVIII	Árnyékszék	XXVIII	Üzletigazgatói iroda
XIX	Kerítések	XXIX	Deszkabódé
XX	1-es számú garázs	XXX	Szerszámabódé (a 2. ábrán nincs jelölve)

4. TÁBLÁZAT A DHV kezelésében lévő épületek a Salétrom utcán. Feloldása a 2. ábrán látható számkódoknak

Név	Foglalkozás
Kerekes István	kocsivizsgáló lakatos
Molnár Erzsébet	takarítónő
Czura Ábel	villamos kalauz
Kiss Elek	villamos kalauz
Reményik Erzsébet	villamos kalauz
Gulácsi Miklós	kovács segéd
Rácsai Sándor	pályamunkás
Hamza József	előmunkás

5. TÁBLÁZAT A DHV és DNyBV telepein 1944. június 2-án szolgálatteljesítés közben meghalt alkalmazottak névsora¹⁷

¹⁷ Debreceni Köztemető 1944-es temetőfőkönyv.

A kár leírása	Mennyiség	Pályaszám
elpusztult mozdony	1 darab	5092
elpusztult motorkocsi	5 darab	2, 5, 16, 17, 22
elpusztult pótkocsi	2 darab	102, 107
súlyosan megrongálódott motorkocsi	2 darab	19, 24
tönkrement sínautóbusz	1 darab	354
súlyosan megrongálódott sínautóbusz	2 darab	353, 355
kis mértékben sérült, javítandó motorkocsi	4 darab	8, 9, 18, 21
kis mértékben sérült, javítandó pótkocsi	3 darab	106, 122, 123
fővonalon tönkrement pályatest	205 folyóméter	–
Kései utcai vágányon tönkrement pályatest	94 folyóméter	–
Kossuth utcai vonalon tönkrement pályatest	60 folyóméter	–
pályatest a Salétrom utcai telepen	488 folyóméter	–
tönkrement felsővezeték	1600 folyóméter	–

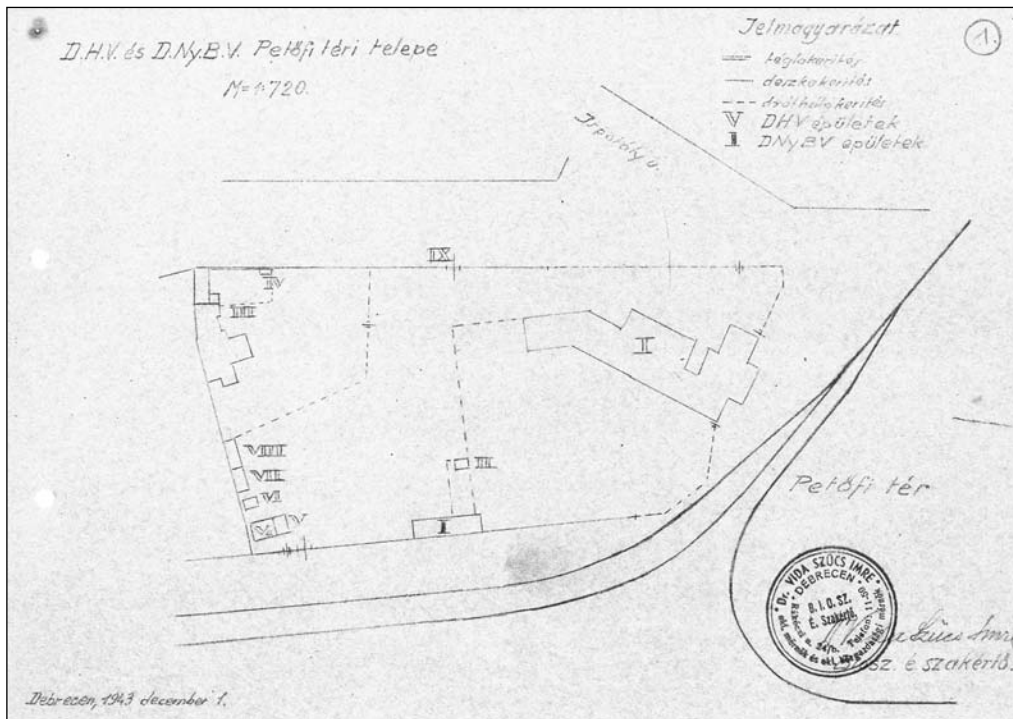
6. TÁBLÁZAT A Debreceni Helyi Vasút Rt. (DHV) által elszenvedett gördülőanyag-, pálya- és felsővezeték kára a Debrecen ellen végrehajtott első légitámadás során (Forrás: MNL-HBML XI.105/a 38. cs.)

A kár leírása	Mennyiség	Pályaszám
elpusztult vonali vasúti mozdony (377-es típusú)	3 darab	101, 103, 104
elpusztult közúti vasúti mozdony	2 darab	2, 3
elpusztult személykocsi („AB” és „C” típusú)	1-1 darab	2, 53
elpusztult fedett teherkocsi („G” típusú)	1 darab	303
elpusztult tartálykocsi („R” típusú)	2 darab	502299, 503308
megsérült személykocsi („AB” és „C” típusú)	7 darab	1, 51, 52, 54, 55, 56, 57
megsérült poggyászkocsi („DF” típusú)	3 darab	101, 102, 103
megsérült fedett teherkocsi („G” típusú)	9 darab	17, 18, 21, 36, 47, 56, 301, 308, 575
megsérült tartálykocsi („R” típusú)	10 darab	502868, 502880, 551674, 502857, 502557, 502238, 502858, 502698, 502300, 502853
megsérült sínautóbusz	4 darab	M1, M2, M3, M4
megsérült motorkocsi	1 darab	M11
megsérült pótkocsi („CD” típusú)	2 darab	21, 22
tönkrement pályatest	2800 folyóméter	–

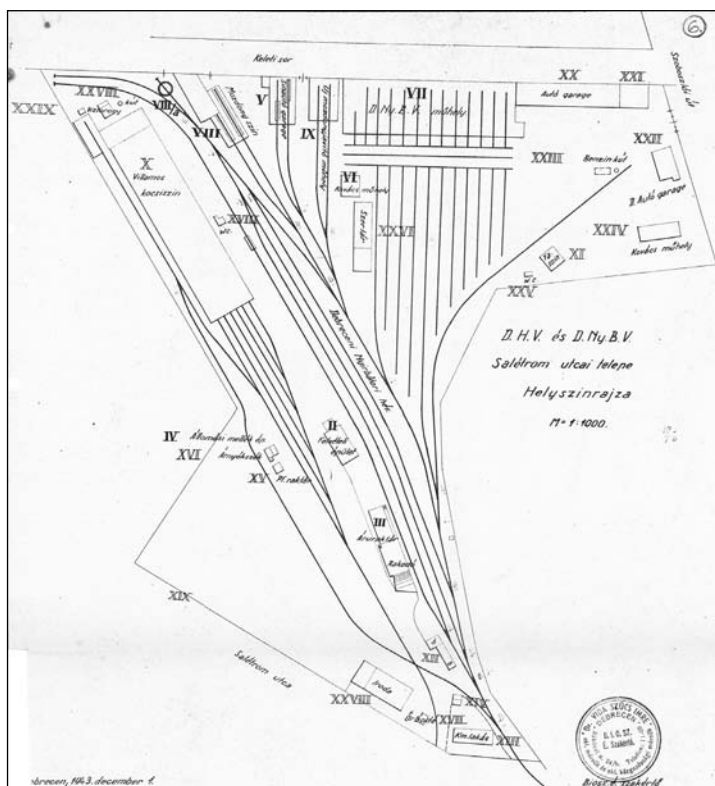
7. TÁBLÁZAT A Debreceni-Nyírbátor Helyiérdekű Vasút (DNyBV) elszenvedett gördülőanyag-, pálya- és felsővezeték kára a Debrecen ellen végrehajtott első légitámadás során (Forrás: MNL-HBML XI.105/a 38. cs.)

Kár csoport	A kár mértéke pengőben
A DHV teljes ingatlankára	829 252
A DHV teljes üzemi berendezeskára	403 425
A DHV vasúti pályatestén keletkezett károk	111 000
A villamos felsővezeték rendszerben keletkezett károk	18 000
A DHV gördülőanyagában keletkezett károk	1 079 000
A DNyBV teljes ingatlankára	1 176 154
A DNyBV teljes üzemi berendezeskára	nincs adat
A DNyBV vasúti pályatestén keletkezett károk	104 640
A DNyBV gördülőanyagában keletkezett károk	1 060 700
ÖSSZESEN	4 782 171

8. TÁBLÁZAT A Salétrom utcai telepet ért károk mértéke 1944-es pengő árfolyamon (Forrás: MNL-OL, Z 1624)

1. KÉP A DHV és DNyBV közös, Petöfi téren állt igazgatósági épületének helyszínrajza (Forrás: MNL-OL, Z 1624)

2. KÉP A DHV és a DNyBV által közösen használt Salétrum utcai telep helyszínrajza. Az I–IX közötti római számok a DNyBV által használt épületeket jelölik. A X–XXX közötti római számok pedig a DHV létesítményeit mutatják (Forrás: MNL-OL, Z 1624)

3. KÉP A DHV és DNyBV közös, Petöfi téren állt igazgatósági épületének maradványai 1944. június 2-án (Forrás: magángyűjtemény)

PÉTERFFY GERGELY

peterffy.gergely@mnl.gov.hu
történész, levéltáros (MNL OL)

Vasutasok és a szovjet megszállók, 1944–1946¹

Railwaymen and the Soviet Invader Troops, 1944–1946

ABSTRACT

At the end of World War 2, it took more than a half year for the Red Army to occupy Hungary. Following the negotiations in Tehran and Yalta, Hungary joined the socialist camp led by Moscow. Therefore, thousands of cases of pillage, rape and murder committed by Soviet soldiers could not be articulated in the official historiography, Russian troops could only be mentioned in a positive context within any publication. After the collapse of the Soviet Union the above-mentioned policy on historiography changed, and several books, articles and reminiscences were published on the Soviet crimes against the population. The aim of this study is present the types of connection between the Russian soldiers and the railwaymen from the beginning of the occupation to the end of the monetary stabilization in 1946. In the first half of the 20th century, the railway was the backbone of Hungary's economy. Without the railway – due to the lack of roads and automobiles – the economic system would have totally collapsed. The Russians were aware of the importance of the railway, hence as the front moved on, they ordered the citizens and railwaymen to reconstruct the railway tracks as fast as they could. To achieve a complex picture on the connection between soldiers and railwaymen, we need to focus on not only the negative, but the positive cases as well.

KEYWORDS

railwaymen, Red Army, pillage, murder, assistance

DOI 10.14232/belv.2019.2.3

<https://doi.org/10.14232/belv.2019.2.3>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article: Péterffy Gergely (2019): Vasutasok és a szovjet megszállók, 1944–1946. *Belvedere Meridionale* 31. évf. 2. sz. 43–59. pp.

¹ A kutatást az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 *Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen* című projekt támogatta.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

1944 kora őszén a front elérte a trianoni Magyarországot, és több mint fél évig tartottak a harcok, mire 1945. április közepén az utolsó német katonák is kiszorultak az ország területéről. Német megszállók helyett a Vörös Hadsereg egyenruháinak látványát kellett megszoknia a lakosságnak. A háború borzalmaitól elömerészkedő lakosságot rengeteg helyen kulturális sokként érte a szovjet katonák viselkedése, a tömeges rablás, fosztogatás és erőszakoskodás, különösen ott, ahol még a saját tisztjeik sem tudtak parancsolni a legénységnek. Sarkosan fogalmazva, a nyugati precíz és kíméletlen pusztítást felváltotta a „keleti primitív és szeszélyes barbárság”.

A Vörös Hadsereg II. világháború utáni magyarországi tevékenységéről az 1989 előtt megjelent tanulmányok, monográfiák és forráskiadványok alapvetően a politikai változásról, az újjáépítés nehézségeiről szólnak – a megfelelő politikai-ideológiai kontextusba csomagolva.² Az ideológiai béklyó miatt nem, vagy csak nagyon szőrmentén jelenhettek meg a Vörös Hadsereg dicsőségére sötét árnyat vető atrocitások, erőszakoskodások és rablások. A rendszerváltás óta megjelent művek már inkább a szovjet megszállás negatív oldalaival foglalkoznak. A témával foglalkozó munkákról Balogh L. Béni írt – a szovjet megszállással kapcsolatos köztörténeti áttekintés mellett – átfogó historiográfiai elemzést „*Törvényes*” *megszállás* című forráskiadványában.³ A dokumentumgyűjtemény rendkívül széles merítéssel, az ország minden szegletéből és különböző társadalmi csoportoktól származó 225 irat segítségével igyekezett bemutatni a szovjet hadsereg 1945–1947 közötti magyarországi működését.

A forráskiadványoknak azonban két nagyobb hiányosságuk is van. Az egyik probléma, hogy jellemzően hivatalos iratokból válogatott dokumentumokat tartalmaznak az összeállítások. Ezek valamely hivatalos szerv által készített jelentések, átiratok, rendeletek, utasítások, esetleg kérelmezők, bejelentők kérvényei, panaszai, amelyek általában az addigi megszokottól („normálístól”) jelentősen eltérő események hatására keletkeznek. Az ember inkább akkor ragad tollat – ma már klaviatúrát – hogy személyes körülményeiben, vagy a felügyelete alá rendelt területen, közösségben beállt negatív változásokról tegyen jelentést, egyúttal segítséget kérve. Bizonyos politikai vagy gazdasági körülmények akár minél több ilyen feljegyzés, jelentés megírására is presszionálhatnak – például minél több és súlyosabb káresemény feltüntetése egy későbbi rendezéskor kedvezőbb tárgyalási pozíció elérése érdekében. Ezért például az orosz

² KÉKESDI 1967. Bebrits Lajos, a Közlekedési Minisztérium államtitkárának, később vezetőjének életrajza gyakorlatilag értékelhetetlen az 1945–1949 közötti újjáépítés szempontjából. Pont a 20. századi magyar közlekedéstörténet egyik legfontosabb korszakáról csak semmitmondó általánosságokat írt le mintegy 30 oldalon a szerző. Bármilyen az orosz megszállókkal, vagy éppen Moszkvával kapcsolatos nehézségre, problémára természetesen nem találunk utalást sem. Az Új Magyar Központi Levéltár által Pálmány Béla szerkesztésében kiadott *Dokumentumok a magyar közlekedés történetéből (1945–1949)* című forráskiadványban sem található egyetlen, a Vörös Hadsereget negatívan feltüntető irat.

³ BALOGH 2015. 27–46.

katonák segítségnyújtásairól eleve jóval kevesebb adat maradhatott fent, szemben az atrocitásairól szóló kilométernyi iratokkal.⁴ Gyakran viszont egyszerre jelenik meg a negatív és a pozitív oldal, mint amikor egy orosz katona garázdaságával, erőszakoskodásával szemben egy másik orosz katona vagy katonai hatóság nyújt védelmet. Idetartoznak a kedvezmények ügye is, amikor valamilyen kedvezményt ér el felettes vagy idegen szervektől a lakosság vagy magyar alárendeltjei részére. A szovjet katonák erőszakoskodásaihoz viszont az is hozzátartozik, hogy sok esetben orosz egyenruhába öltözött magyarok követték el a bűncselekményeket.⁵ Nem véletlenül intéztek felhívást a lakossághoz többször is, hogy ne viseljenek szovjet katonai egyenruhát, illetve adják le a ruhadarabokat.⁶

A másik súlyosabb problémát az iratok összeválogatásának, az összeállításnak szempontjai jelentik. Ennek legszebb példái a már említett politikai-ideológiai béklyó, ami nem feltétlenül csak totalitárius rendszerben jelentkezhet, hiszen prekoncepciók „fogságába esett” történeti munkák a rendszerváltás után is megjelentek.⁷

A tudományos céllal készült művek mellett meg kell említeni a memoárirodalmat is. A hatvanas évektől kezdtek megjelenni visszaemlékezések, de ezek elsősorban a rendszer szempontjából „megbízható” személyek marxista (történelem)szemléletű memoárjai voltak, amelyekben vagy nem szerepeltek orosz katonák, vagy csak pozitív kontextusban jelentek meg. A rendszerváltással átszakadt egy gát és rengeteg visszaemlékezés, napló került kiadásra, amelyek már nem kizárólag egy-egy híresebb személy, hanem a hétköznapi ember szemszögéből mutatták be a II. világháború végének időszakát.

VASUTASOK ÉS A SZOVJET KATONÁK

Tanulmányunk célja a vasutaság, a vasutasok Vörös Hadsereggel kapcsolatos „találkozásainak”, „élményeinek” bemutatása. Eddig nem igazán foglalkozott a történettudomány a vasutasok II. világháborús és az újjáépítési időszakban betöltött szerepével és helyzetével, jöllehet a tárgyalt korszakban a vasút alkotta – korabeli hasonlaltal élve – az ország vérkeringését, a posta pedig az idegrendszerét. Egy, a szakmáját szerető vasutas, Lovas Gyula kezdett gyűjtésbe még az 1980-as években, a II. világháborúban és utána szolgáló vasutasokat keresett fel az ország minden szegletében, hogy kazettán rögzítse emlékeiket. Több év munkája végül 1996-ban jelent meg, és bár nem egy elbeszélésnél érződik a korszellem, vagy éppen a saját szerep kidomborítása, illetve a több évtizedre való visszaemlékezés általános problémái, kellő forráskritikával még ma is jól használható a kötet, ami éppen az egyszerű szolgálattevő vasutasok életét, problémáikat világítja meg.⁸

⁴ A „Törvényes” megszállás 225 dokumentumából is csak egyetlen irat, az utolsó mutat egyértelműen pozitív képet egy orosz tisztról. Sopron város polgármester-helyettese egy zongora kölcsönadását javasolja Stepanovics alezredesnek, a város katonai parancsnokának, mivel jóindulattal viseltet a város ügyei iránt. BALOGH 2015. 495.

⁵ BALOGH 2015. 225–228.; LOVAS 1996. 39–41., 105–107.

⁶ BALOGH 2015. 377.

⁷ Ilyen például az utóbbi évek talán legnagyobb viharát kavart *A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban* című dokumentumgyűjtemény Krausz Tamás és Varga Éva Mária szerkesztésében. A tacitusi Sine ira et studio persze sosem létezett vegytiszta formában, csak a törekvés, hogy minél kevésbé hagyja magát befolyásolni a történész külső és belső hatások által.

⁸ LOVAS 1996.

Mivel a vasút nem csak gazdasági, de stratégiai jelentőségű is volt, a szovjet hadsereg rögtön átvette a vasút irányítását, és csak a háború európai befejeződésekor kezdte fokozatosan visszadni a Magyar Államvasutaknak.⁹ Az 1945. január 20-i moszkvai fegyverszüneti egyezmény 3. és 4. pontja értelmében Magyarország köteles volt minden lehetséges módon segíteni a szövetséges csapatok mozgását.¹⁰ A vasútra és alkalmazottaira tehát súlyos teher hárult, a legnehezebb és igen gyakran életveszélyes körülmények között is fent kellett tartaniuk a közlekedést, függetlenül attól, hogy német, magyar, vagy szovjet tiszt parancsolt. A harcok elmúltával rögtön nekiláttak – adott körülmények lehetőségei között – a romok eltakarításának és a forgalom újraindításának, ebben persze erősen ösztönözte őket a Vörös Hadsereg. A szovjet műszaki alakulatok irányításával és korlátozott részvételével, de elsősorban magyar vasutasok és polgári lakosság munkájával, valamint az elrejtett felépítményi anyagok, illetve mellékvágányokból kibontott anyagokból állították helyre a megsérült vágányokat és a legnélkülözhetetlenebb kiszolgáló berendezéseket, építményeket. Ebből később hosszú, évekig húzódó elszámolási vita kerekedett Moszkva és Budapest között.¹¹

A fontosabb vasútállomásokon – nem csak nagyobb vasúti gócpontokon, hanem egy-egy több vágányos mellékvonali vasútállomáson is – szovjet közlekedési alakulatok tagjai vették át a forgalomirányítást, saját távközlési hálózatot építettek ki a fontosabb vonalak mentén, valamint hadizsákmányolt és román gördülőállomány behozatalával megindították a hadiforgalmat. A katonai szerelvények közlekedtetése – érthető módon – prioritást élvezett minden mással szemben. Ennél fogva elsősorban a forgalomirányítás és a távközlési alkalmazottak, valamint a vonat-személyzetek érintkeztek leggyakrabban a szovjet katonákkal. A mozdonyoszemélyzet gyakran hetekig járt az ország különböző részein, mire hazatérhetett. Hogy mindig legyen friss személyzet, az oroszok bevezették a készenléti kocsi rendszert, vagyis minden egyes mozdonyhoz két személyzetet vezényeltek, amíg az egyik vezette a vonatot, a váltás a mozdony mögé kapcsolt fedett teherkocsiban pihent, vagy főzött magára. A mozdonyoszemélyzet ellátása nem volt tisztázva, így egyes fűtőházaknál az oroszok élelmeztek a vasutasokat, máshol viszont a vasutasoknak maguknak kellett megoldaniuk ellátásukat, ami súlyos, gyakran megoldhatatlan gondot jelentett a kifosztott országban.¹² A készenléti – máshol melegezőnek, tyepluskának is hívott – kocsiban nem csak a magyar vasutasok, hanem orosz mozdonyvezetők, illetve a kísérő őrség tagjai is utaztak. A heteken, hónapokon át takarítás és fertőtlenítés nélkül használt kocsikban az egyébként is alacsony szintű higiéniai körülmények miatt könnyen betegségek áldozatává válhattak az emberek.

⁹ A Miskolci üzletvezetőség irányítását 1945. május 12-én adta át a II. Ukrán Front Barta Aladár üzletigazgatónak. Utoljára a Szombathelyi üzletvezetőséget adták vissza az oroszok, a III. Ukrán Front 1945. július 20-án került ismét magyar kézbe a Nyugat-Magyarországi vasúthálózat. PALMÁNY 1981. 74–76., 112–114.

¹⁰ ROMSICS 2000. I. 378–383.

¹¹ MÁV Arch. GG. 6. d. 62. t. 1948 őszi feljegyzés a Moszkvában megtárgyalandó járműkérdésekről. (1948. szeptember) és 7. d. 70. t. 22246/1948 sz. ügyirat kiadmánytervezetét a Szovjetunió Közlekedésügyi Minisztériumának, 1948 okt. 20. A szovjetek 1946 márciusában 14 millió dollár költséget számláztak ki Magyarországnak az 1944–1945. évi vasúti helyreállítási munkáért. A magyar kormánydelegáció 1946. áprilisi tárgyalásán maga Sztálin ismerte el ezen követelések jogtalanságát és jelentette ki Gerő Ernő közlekedésügyi miniszternek, hogy ne fizesse ki Budapest a számlát. Ehhez képest 1948. január 24-én egy 18,31 millió dolláros számlát küldött a Szovjetunió, amiből a Magyar Államvasutak végül alig negyedmillió dollárt ismert el szovjet anyag és munkaerő-költségnak.

¹² MÁV Arch. BG f. 1. d. Miskolci üzletvezetőség helyzetjelentése, 1945. július 22. *Forgalmi osztály* fejezet. 37.

A debreceni fűtőház személyzetéből például hárman haltak meg és négyen súlyosan megbetegedtek az orosz katonák által terjesztett tífuszban, ezért fokozatosan beszüntették a készletléti kocsis rendszert 1945 nyarára.¹³

A MÁV feletti rendelkezési jog csak 1945. október 22-én került vissza az államhoz, de a Szövetséges Ellenőrző Bizottság orosz képviselőjének még 1947 szeptemberéig a MÁV Igazgatóság Andrassy úti épületében volt a székhelye.¹⁴ Ezzel olyannyira számolni kellett, hogy még 1946 novemberében is csak hétfőn, kedden és szombaton használhatta a MÁV Igazgatóság saját tanácstermét, szerdán, csütörtökön és pénteken a Vörös Hadsereg magyarországi hadiszállítványozási csoportja tartott értekezletet.¹⁵ Ennél sokkal súlyosabb gondot okozott azonban a szovjet szervek lassú vagy elutasító válaszai a MÁV és a közlekedési tárca újjáépítéssel kapcsolatos megkereséseire.¹⁶ Bár papíron az orosz katonai hatóságok nem adhattak közvetlen utasítást a MÁV-nak, ennek ellenére illet minden kívánságukat a lehető leggyorsabban teljesíteni, ami már az ország szovjet alávetettségét is mutatta. 1947 februárjában például részletes kimutatást kértek a Magyar Államvasutak szervezetéről és működéséről, az alkalmazottak szociális viszonyairól, a honvédség hadiközlekedési szervezeteiről és ezzel kapcsolatban a MÁV háborús teljesítményéről, valamint a vasúti járműgyártó vállalatokról.¹⁷

A vasút, mint az egyetlen távolsági közlekedési eszköz, egyúttal egy település kapuját is szimbolizálta. Aki utazni akart, annak vonattal kellett utaznia, és az általános közellátási problémák miatt rengetegen szálltak vonatra féltett kincseikkel, hogy élelmiszere cseréljék vidékén, vagy élelmiszert vigyenek a nagyvárosokba. Könnyű zsákmány lehetőségével kecsegtettek a személyszállító vonatok, emiatt nem ritkán estek fosztogatás áldozatául az utasok és vasutasok vonaton és kisebb állomásokon egyaránt. A katasztrofális közbiztonsági helyzet csak 1946 végére konszolidálódott, amikorra elmúltak a helenként western-filmekbe illő vonattámadások.

KONFLIKTUSTÍPUSOK

A Vörös Hadseregben nagyon gyenge volt a fegyelem, ami nem csak a több éve a harctéren a halállal szembe néző katonák morális tartásának erodálódásából fakadt. A rengeteg atrocitás, bűncselekmény részben abból is következett, hogy az orosz tisztek nem tudtak kommunikálni a nem orosz nyelvű, főleg belső ázsiai tatár, kirgiz, kazah származású közkatonáikkal. A harmadik tényezőt pedig magában a mennyiség bővületében megragadt szovjet rendszerben kell keresni. A kötelezően kiadott éves tervekben természetesen nem csak az egyes alakulatok kiképzési,

¹³ MÁV Arch. BG f. 1. d. Debreceni üzletvezetőség helyzetjelentése, 1945. július 20. *Debreceni fűtőházfőnökség* fejezet.

¹⁴ Az orosz hatóságok magyar kezelésbe adták át az Államvasutakat. *Népszava* 1945. október 24. 3. Az orosz irányítás alatt, augusztus 12. és november 1. között, egyébként a moszkvai időhöz kellett igazítani a vasúti időszámítást is, még a vasúti menetrendekben is a moszkvai idő szerint szerepeltek az egyes vonatok. November 1-től ismét közép-európai időszámítás lesz a magyar vasutakon. *Új Dunántúl* 1945. október 31. 4.

¹⁵ MNL OL Z 1610. 554. d. Varga László MÁV-elnök levele Kemény György pénzügyminisztériumi államtitkárnak, 1946. november 26.

¹⁶ MNL OL Z 1610. 572. d. 74/1946 sz. jelentés a miniszter részére, 1946. március 7. A jelentés tíz fontosabb ügyben írt megkeresést sorol fel, amelyek közül négyet még 1945 őszén küldtek el a SZEB-nek, de elutasító választ kaptak, vagy válasz sem érkezett.

¹⁷ MÁV Arch. KS. 2. d. K-1985/2004/II. t. 60. öe. Szovjetek által a vasút szervezeti felépítésére tett kérdésekre adott válaszok.

politikai oktatási-nevelési, stb. feladatok szerepeltek, de meg voltak határozva a fegyelmi ügyek száma is. Az alakulatok, illetve a parancsnokok – személyes karrierjük érdekében – nem voltak érdekeltek beosztottjaik kilengéseinek, fegyelmezetlenségeinek jelentésében, hiszen azzal rontották volna a statisztikájukat. A polgári lakossággal szembeni erőszak felderítésében és a tettesek előállításában egyedül a városparancsnokságok voltak érdekeltek, ugyancsak a statisztika miatt, minél több esetet jelentettek, annál jobbnak tűnt a városparancsnokság bűnmegelőző, fegyelmező szerepe. Ez viszont – a normák mindenhatóságában élve – odavezetett, hogy a járőrözési időre kiadott feljelentések teljesítése után már nem foglalkoztak a katonai rendészek a szabályzat ellen a legkisebb mértékben is vétő katonával.¹⁸

A visszaemlékezések, a Kereskedelem- és Közlekedésügyi Minisztérium, valamint a MÁV iratai alapján hat nagyobb csoportra lehet bontani az orosz katonák által vasutasok terhére elkövetett cselekményeket: hadifogságba vetés, garázdaság, rablás, gyilkosság, balesetokozás, önkényes (vasúti üzemvitelt hátráltató) utasítás. Természetesen számos esetben elmosódtak a határvonalak, egy rablás könnyen válhatott rablógyilkossággá, ahogy az önkényes, szabálytalan utasítás nem teljesítése is fizikai tettlegességet, fenyegetést válthatott ki. A garázdaság pedig gyakran a kedvező körülményekkel társulva rablásná változott. Ugyanakkor egy fosztogatás, hadifogsággal fenyegetőzés esetén megjelenhetett a pozitív oldal is, amikor egy orosz tiszt megvédte a vasutasokat, vagy igazságot szolgáltatott. Könnyen belátható, hogy nem lehet abszolút pontossággal kategorizálni, mégis – jobb híján – a fenti csoportosítást követve mutatjuk be a vasutasok és szovjet megszállók közötti érintkezéseket.

Hadifogság

A front átvonulását követő napokban, hetekben gyakran előfordult, hogy hadifogságba vetettek vasutasokat. Annak ellenére, hogy cirill feliratú karszalagot és magyar–orosz kétnyelvű igazolványt is kaptak a vasutasok, hogy ne zavarják őket munkájukban a szovjet hadsereg, illetve ne vigyék el őket kisebb munkákra. Itt most nem feltétlenül a hírheft malenkij robotra gondolunk, ami valójában a Szovjetunió újjáépítéséről szólt. Az oroszok gyakran vezényelték ki egy-egy környék lakosságát a közeli utak, hidak helyreállítási munkáira, romeltakarításra, vagy akár hadtápszolgálatra, mint például lisztrakodásra vagy akár krumpli pucolásra – ez utóbbira elsősorban a nőket vitték el.

Néhány vasutas, elsősorban a jelentősebb német kisebbség által lakott területeken német származása miatt került fogságba. A Kremlben 1944. december 16-án az Állami Honvédelmi Bizottság 7161 számon hoztak határozatot a „felszabadított” területekről a munkaképes német lakosság – állampolgárságuktól függetlenül – Szovjetunióba viteléről. A 17–45 év közötti férfiak és 18–30 év közötti nők összegyűjtését, a deportálás irányítását és lebonyolítását a Belügyi Népbiztonság végezte.¹⁹ Horányi László békéscsabai térfelvigyázót is elvitték sváb apja miatt – igaz nem szolgálat közben, hanem lakhelyén, Gyulán – annak ellenére, hogy rendelkezett orosz nyelvű igazolással. Két év múlva tért vissza.²⁰

¹⁸ SZUVOROV 2018. 145–147. Ugyan Szuvorov a saját, 1960-as években szerzett élményeit írta le angolul 1982-ben, magyarul 2018-ban megjelent munkájában, a rendszer részben még a cári Oroszország katonai és hivatalnoki hagyományából táplálkozott, részben a totalitárius rendszer mennyiségi szemléletéből fakadt.

¹⁹ VIDA 2005. 65–67.

²⁰ LOVAS 1996. 43–44.

Másokat az egyenruhájuk miatt vitték el hadifogolynak, rosszkor voltak rossz helyen. Budapesten és környékén egyeseket a főváros elhúzódó ostromát a valódinál nagyobb létszámú véderőről szóló jelentések igazolásaként vitték el hadifogolynak az oroszok. Nedeczky Iván, Budapest Északi üzletvezetőség tisztviselője az ostromot az üzletvezetőség Teréz körüti pincéjében vészelte át. Az orosz katonák a férfiakat kiterelve „igazolattásra” vitték, ekkor került hadifogságba. A gödöllői hadifogolytáborba kerülve jelentkezett az éppen akkor alakuló vasútépítő hadosztályba, így részt vett a Budapest–Vác–Érsekújvár–Pozsony vasútvonal helyreállításában.²¹ Hogy hányan estek hadifogságba és mennyi időre, a jelenlegi források alapján pontosan nem megállapítható. Pécs környékén 1945 nyaráig mintegy száz vasutast sikerült kiszabadíttatnia a helyi vasutas szakszervezetnek.²² A B-listázás kapcsán a MÁV által készített jelentés szerint 1946. október 1-i kimutatás szerint 1225 vasutast tartottak nyilván hadifogolyként.²³ Akik kikerültek a Szovjetunióba, csak az általános hadifogoly-hazabocsátáskor szabadultak 1947 nyaratól, de még a következő év végén is érkeztek haza MÁV alkalmazottak szovjet fogságból.²⁴

Garázdaság, erőszakoskodás

Pontos adatok ugyan nem állnak rendelkezésre, feltehetően rengeteg eset nem is jutott el a hatóságokig, de nagyon valószínű, hogy a rablás mellett a garázdaság volt a szovjet katonák által legtöbbször elkövetett bűncselekménytípus. Az erőszakoskodások (a fogalmat nem kizárólag a nemi erőszak, hanem a fizikai bántalmazás értelmében is használjuk) gyakran italozással indultak, az ital bátorítóan hatott rájuk, különösen annak tudatában, hogy fölötte álltak a magyar polgári közigazgatásnak. A Vörös Hadsereg katonái ellen csak szovjet hatóságoknak volt joguk fellépni, de városparancsnokság csak a városokban és fontosabb nagyközségekben működött, a nehezen megközelíthető távoli, kisebb falvakban, lakott területeken könnyebb volt bármilyen bűncselekményt elkövetni, hiszen mire kiért a katonai rendőrség, már rég eltűntek a tettesek. (Az is igaz ugyanakkor, hogy a főbb közlekedési útvonaltól távoli kis falvak, zsákutcás települések pont „eldugottságuk” miatt általában kevesebbet szenvedtek a katonáktól, az itt elkövetett bűncselekmények inkább egyedi eseteknek számítottak.)

Kellő ellenerő esetén persze nem mindig szaladtak a helybeliek a legközelebbi szovjet katonai alakulathoz, előfordult, hogy a felfegyverkezett helyiek, vagy a közeli honvédalakulatok akadályozták meg a szovjet katonák garázdálkodását. Ez viszont a veszéllyel járt, hogy a megsérült vagy akár meghalt katona miatt elégtételt követeltek a szovjetek. Ez történt Almásfüzitőn is 1945. augusztus 1-én, amikor éjjel ittas orosz katonák benzint akartak szerezni, de a timföldgyárban elhelyezett honvédek az állomás segítségére siettek és tűzharc alakult ki, amelynek során két orosz katona meghalt. Ennek következtében megszállták az állomás területét és mindenkit agyonlövélssel fenyegettek.²⁵ Nem mindig voltak ittas állapotban

²¹ LOVAS 1996. 144–146. és HL MN Különgyűjtemény. II/D-10. Gellért Tibor: A 3. Magyar Vasútépítő Dandár a fasizmus ellen. 1986. (Kézirat) 11.

²² PIL-SZKL. 48. f. 13. dosszié. Vasutas szakszervezet pécsi területi vezetőségének megválasztási jegyzőkönyve, 1945 nyár.

²³ PÁLMÁNY 1981. 217–218.

²⁴ PÉTERFFY 2018. 139.

²⁵ MNL OL Z 1610. 554. d. Almásfüzitő állomás távirati jelentése, 1945. augusztus 1.

a garázdálkodó katonák, és nem csak a kiskatonák voltak hajlamosak a verekedésre. Nem egy alkalommal fordult elő, hogy tiszték igyekeztek ökölrel érvényt szerezni döntésüknek. Ez történt 1945 szeptemberében Békéscsaba állomáson is, ahol szénelszámolási vitába keveredett Nyári József szertárfőnök az állomásparancsnokság szolgálatos tisztjével. Az orosz főhadnagy követelte, hogy a beérkezett 43 kocsis szénvonatból 19 kocsi szenet adjanak át az István gőzmalomnak. A szertárfőnök felmutatta a MÁV Igazgatóság tiltó rendelkezését, mert már így is több szenet adott a vasút a malomnak, mint amennyit korábban kölcsönkapott a gőzmalomtól. Erre a főhadnagy nekiugrott Nyárinak és meg akarta verni. A szertárfőnök jelentésében említette, hogy nem egyedi eset volt a tettelegességgel való fenyegetés: „*Miután ezen erőszakosságok több ízben is előfordultak, kérek sürgős intézkedést, hogy ezen sajnálatos esetek a jövőben ne forduljanak elő.*”²⁶ A déli vasúti összekötő híd építkezésén is megelégette egy orosz kapitány a vasutasok akadékoskodásait és megvert egy pályamestert, mert nem engedett egy nehéz vonatot ráengedni a hevenyészve összerakott építkezési iparvágányra.²⁷ Olykor viszont egymást verték az orosz tiszték, egy hatvani vasutas visszaemlékezésében állította, hogy az állomás vasúti parancsnokságát egy Havreluk nevű finn származású tiszt vezette. Amikor egy részeg orosz tiszt betört a forgalmi irodába és rendelkezni kezdett, telefonon értesítették Havrelukot, aki az akkor már álomba szenderült tisztet verte meg, majd lábánál fogva áthúzta a vágányokon.²⁸

Erőszakot azonban nem csak a lakossággal és a vasutasokkal szemben alkalmaztak az oroszok, de a hadseregen belül is gyakran éltek a verés módszerével. Herend állomás orosz forgalmistája puskatussal vágott végig a lejtős vonalon fêkezetlen teherkocsikkal elindulni vonakodó celldömölki mozdonyvezető hátán. Végül Patai Béla elindult a fêkezetlen vonattal, ami persze nem tudott megállni Veszprém külső pályaudvaron, csak a mellékvonalra terelve állt meg Veszprém bejáratánál. Amikor Veszprém külső parancsnoka felelősségre vonta a mozdonyvezetőt, megmutatta neki hátát, erre a veszprémi parancsnok egy mozdonnyal átment Herendre Pataival együtt, és rövid szóváltás után lelötte a herendi orosz forgalmistát.²⁹

A vasút területén persze nem csak a vasutasok szenvedtek el atrocitásokat, amint már szó volt róla, az utasok számítottak az igazán jó és könnyű célpontnak. Mezőtúrhoz közel, az egyik űrházban és Csugar állomáson az ott leszálló nők közül többeket megbecstelenítettek a környéken állomásozó orosz katonák.³⁰

Még egy sajátos eset idekíváncozik, bár nem sorolható egyértelműen az erőszakhoz, inkább a figyelmetlenségéből, vagy talán tájékozatlanságból fakadó esetekhez sorolható. A budapesti déli összekötő vasúti hídnál végzett roncskiemelési munkák létfontosságúak voltak két szempontból is. Egyrészt az ideiglenes hídszerkezet megerősítése és jégtörők építése a téli jégzajlás ellen, hogy a Duna jobb és bal partját egyedül összekötő vasúti hídon biztosítani lehessen télen is a forgalmat. Másrészt a hídroncok kiemelésével megakadályozni a jégzajlás miatti árvízveszély kialakulását a roncsok visszaduzzasztó hatása következtében. A Földművelésügyi Minisztérium már

²⁶ MNL OL Z 1610. 576. d. MÁV Igazgatóság Gy. 307/345/1945 sz. átirata a Szegedi üzletvezetőséghez. Nyári József békéscsabai szertárfőnök jelentése, 1945. szeptember 14.

²⁷ MNL OL Z 1610. 561. d. 250/1945 sz. jelentés a Miniszter úr részére, 1945. december 17.

²⁸ LOVAS 1996. 69–73.

²⁹ LOVAS 1996. 208–209.

³⁰ BALOGH 2015. 293.

1945 nyarán sürgette a roncskiemelési munkálatokat, de az orosz katonai hatóságok számos alkalommal akadályozták még a szemlék tartását is. Egy alkalommal a Vörös Hadsereg által jóváhagyott engedély ellenére is rálóttek a partról a híd pilléreit csónakból vizsgáló magyar szakemberekre. A hírhoz való eljutás végül az augusztus 11-i átadással oldódott meg.³¹

Fosztogatás, rablás

Az elmúlt évtizedek visszaemlékezéseiben szinte központi helyet kapott az oroszok órák iránti csodálata és – nem kevés iróniával élve – gyűjtési szenvedélye. A vasútnál ez különösen problémás lehetett, hiszen a vonatok közlekedése, főleg a használhatatlan távközlési és biztosítóberendezések következtében létfontosságú volt az időszámítás. Ehhez képest alig jelenik meg jelentésekben vagy visszaemlékezésekben a zsebórák, karórák eltulajdonítása. Ennek ellenére valószínűsíthető, hogy egy-egy rablás után nem került sor tételes hiányjegyzék felvételére, a pórul járt vasutas örülhetett, hogy élete megmaradt. Természetesen nem csak orosz katonák fosztogattak, hanem – amint arra már utaltunk – sokszor civilek bújtak szovjet egyenruhába és követtek el bűncselekményeket.³²

Nem csak az egyén számára okoztak kellemetlenséget, és olykor életveszélyt a fosztogatások, de a vasút újjáépítését is akadályozta. Itt nem csak kisebb, könnyen mobilizálható értékekre kell gondolni, mint készpénz, óra, ruha vagy cipő, hanem számtalan alkalommal gépi berendezéseket, méretes fémöntvényeket és szerkezeteket is raboltak az orosz katonák. Budapest ostroma után pár nappal Rákos állomásfőnöke jelentette, hogy február 25-én fényes nappal egy ott kirakodó orosz légvédelmi alakulat egy nő és egy férfi tagja feltörte az újonnan felállított személypénztárt, a pénztárosnő ridikülijét szétszaggatták, okmányait és készpénzét elvitték. A kezelőnő a kasszát és a jegykészletet viszont meg tudta menteni a fosztogatók elől. Az állomáson lévő szemaformesteri épületet csak négyszer törték fel 24–25-én, egy korábbi tűzvészből kimentett összes szerszámot és anyagot elvitték, miközben az orosz tisztek halálbüntetéssel fenyegetve követelték a távíró és telefonvonalak mielőbbi helyreállítását.³³ A MÁV Pályaépítési Főosztálya például azért nem merte összeszerelni a központi pályafenntartási műhelyben őrzött elektromos hegesztőgépet, holott létfontosságú lett volna a kisebb sínek összehegesztéséhez, mert féltek, hogy az orosz katonák azt is elviszik. A műhely fatelepén lévő fűrészüzemből a gépet hajtó bórshíjat vitték el, és a tartalékszíj is erre a sorsra jutott volna, ha a személyzet verekedés által is, de meg nem akadályozza a hajtószíjak elvitelét.³⁴ Még ugyanabban a hónapban Budapest Soroksári úti állomáson vágták le orosz katonák egy tartálykocsi komplett tartályát autogén hegesztővel. Nem lehetett egyedi eset, mert a MÁV Igazgatóság a Szovjetunióból hazatért Bebrits Lajos államtitkár közbenjárását kérték a szovjet hatóságoknál: *„Mivel az ilyen cselekmények az utóbbi időben sorozatosan fordulnak elő, tisztelettel kérjük szíveskedjék az orosz hatóságoknál odahatni, hogy az amúgyis minimálisra lecsökkent tartálykocsi parkunk ily cselekmények ellen megvédessék.”*³⁵

³¹ MNL OL Z 1610. 561. d. 165/1945 sz. jelentés a Miniszter úr részére, 1945. szeptember 14.

³² LOVAS 1996. 105–107., BALOGH 2015. 225–228.

³³ MÁV Arch. VG. 10005. d. 1945. február 26-i levél Budapest Déli üzletvezetőség igazgatóhelyettesének.

³⁴ MNL OL Z 1610. 561. d. 163/1945 sz. jelentés Karczag miniszteri osztályfőnök úr részére, 1945. szeptember 8.

³⁵ MNL OL Z 1610. 561. d. 216/1945 sz. jelentés Bebrits államtitkár úr részére, 1945. november 17. Tartálykocsi = tartálykocsi.

Amint arra már korábban utaltunk, a ritkán járó, emiatt zsúfolt vonatok könnyű bevételszerzési lehetőséggel kecsegtették az erőszaktól sem visszariadókat. Több jelentés is beszámol vonatfosztogatásról. 1945 kora őszén a nagykanizsai vonaton fosztogatták az utasokat orosz katonák. Balatonszentgyörgy állomás orosz őrsége elfogta a tetteseket, miután két utas segítséget tudott kérni.³⁶ Néha szinte akciófilmbe illő rablások is történtek, mint 1945. október 6-án este az egyik Hort-Csány és Vámosgyörk közötti őrháznál. A sorompóór vallomásából egy jól szervezett, a személyvonat módszeres kifosztását eredményező fosztogatás képe rajzolódik ki. Este hat orosz katona érkezett egy lovaskocsival az őrházhoz, ahol a vasutast átkutatták, és mivel nem találtak semmi érdemleges zsákmányt, mérgükben pofon ütötték. Amikor közeledett a 428. sz. személyvonat, a vonatról lövés hallatszott, mire a katonák kiszaladtak az őrhelyről és lövéssel válaszoltak, erre a vonat az őrhely előtt megállt. A katonák felugráltak a vonatra és elkezdték a fosztogatást, miközben addig ismeretlen orosz katonák szálltak le a vonat másik végéből az addig összegyűjtött zsákmánnyal. A fosztogató katonák váltása után a vonat elindult. A bakter annyira félt, hogy inkább felszállt a személyvonatra és beutazott Hort-Csányra és csak virradatkor mert visszamenni szolgálati helyére. Nem sokkal később egy kétlovas szekér érkezett orosz katonákkal, felpakolták a csomagokat és a többiekkel együtt elhajtottak. Bartha Aladár miskolci üzletigazgató jelentése szerint korábban is történt már hasonló módon megszervezett fosztogatás még tavasszal Füzesabony és Szihalom között.³⁷

1945 végén viszont már haláleset is történt fosztogatás közben. Almásfüzitő és Tata között közlekedő vonaton raboltak orosz egyenruhások, amikor ismeretlen okból 23.55-kor agyonlőtték Szakáll József 19 éves győri fiataalt. Tata állomáson az állomásparancsnokságnak sikerült elfognia a tetteseket.³⁸ Fél évvel korábban viszont saját lakásában lett egy rákosrendezői kocsirendező rablógyilkosság áldozata a vele egy háztartásban élő nővel együtt, amikor két orosz a Tatai úton lévő vasutas lakótelepen fosztogattott.³⁹ Ugyanígy rablógyilkosság áldozata lett Horváth Sándor pályaőr, akit a Celldömölk és Vinár közötti őrhelyen támadott meg egy orosz katona, előbb fejbe és hátba lőtte a pályaőrt, majd kifosztotta. A pályaőr előző nap eladott tehene árát, összesen 45 000 pengőt és az áldozat ruháit vitte magával a gyilkos.⁴⁰ Hasonlóképp lett rablógyilkosság áldozata Újudvar és Gelse között lévő 111. sz. őrházban szolgáló Horváth Zsigmond pályaőr is 1946. január 2-án. Horváth amikor látta, hogy orosz katonák közelednek az őrházhoz, családját figyelmeztette, hogy zárják be a lakás ajtaját, majd felhívta a szomszédos szolgálati helyet, hogy segítséget kérjen. A gyilkosok feltörték a padlást és az ott lévő babot és lisztet, valamint két kerékpárt vittek magukkal. A holttestre az Újudvari kiterő őrhelyről átsiető két vasutas talált rá fél órával később. Három nappal korábban a közeli 110. sz. őrházban szolgáló Udvari István pályaőrt támadták meg orosz egyenruhát viselő ismeretlenek, akik súlyos bántalmazás után kifosztották a vasutast. A fentiek tükrében érthető módon a Zalaegerszegi Osztálymérnökség január 2-i jelentésében a Gelse–Nagykanizsa szakaszon szolgáló személyzet védelmére magyar katonai védelmet kért feletteseitől.⁴¹

³⁶ MNL OL Z 1610. 554. d. Balatonszentgyörgy állomás jelentése, 1945. szeptember 20.

³⁷ MNL OL XXIX-H-50. 210. d. 49701/1945. sz. ügyirat: Hort-Csány – Vámosgyörk állomások közötti 4. sz. sorompóór megtámadása és a 428. sz. személyvonat kirablása.

³⁸ MNL OL Z 1610. 554. d. Tata állomás jelentése, 1945. december 14.

³⁹ MÁV Arch. DNR. 7422/1945: Vránics István és Till Béláné agyonlövése rákosrendezői lakásukon két orosz katona által 1945. június 1–2-én.

⁴⁰ MÁV Arch. FE. Rendezetlen anyag. 9380/1945. sz. irat, 1945. szeptember 11.

⁴¹ MÁV Arch. FE. Rendezetlen anyag. 3586/1946 és 279/1946 sz. iratok, 1946. január 2.

Gyilkosság

Nem minden fosztogatás végződött gyilkossággal, nem minden gyilkosság mögött állt anyagi haszon iránti vágy. Egyes esetekben ma már felderíthetetlen okokból került sor emberölésre, mint ahogy a Soltvadkertről Pirtóra tartó vonat egyik mozdonyának fűtőjét is a kíséző őrség egyik tagja csak úgy lelőtte, aki azonnal belehalt a tüdő- és szívlövésbe.⁴² Meg kell jegyezni, hogy természetesen nem kizárólag szovjet katonák követtek el különböző bűncselekményeket a polgári lakosság ellen, de a bolgár, román hadsereg, illetve a szerb partizánok viselt dolgairól feltehetően jóval kevesebb forrás található. Ide kapcsolódik egy román hegyivadász katona emberölési kísérlete, aki Pécel állomáson minden különösebb előzmény nélkül belelőtt az állomáson tartózkodó vonat egyik kocsijába. A lövöldözésben öten sebesültek meg, akiket a vonattal átszállítottak Gödöllőre, hogy az ottani kórházban lássák el őket. A román katonát a helyi orosz állomásparancsnokság letartóztatta, jelentette Pécel állomásfőnöke táviratban. Az ügy további kifejtéről – ahogy általában a távirati vagy telefonos jelentések esetében – nem maradt fenn irat.⁴³

Volt persze „indokkal” elkövetett emberölés is: Szeged rendezőn sokáig tartózkodott egy hadifogolyvonat, ezért a foglyok az egyik kocsiban felfeszegették a padlódeszkákat, és amikor végre elindult a szerelvény a hírhedt Foksáni gyűjtőtábor felé, számos fogoly kicsúszott a résen. A mongol őrszemélyzet egyik tagja – miután megállították a vonatot – előrement a mozdonyhoz és hangosan szidta a vasutasokat, hogy összejártsanak a foglyokkal, majd a kihajoló fűtőt lelőtte.⁴⁴

Balesetokozás

Rengeteg balesetet okoztak a Vörös Hadsereg tagjai, mind gépkocsival, mint fogatolt járművel. Magukkal hozott nemtörődömség, vagy a vagányságuk, illetve ezek keveréke rendkívül sok balesetet eredményezett a vasúti átjárókban. Mindamellet, hogy gyakran életüket is kockáztatták egy-egy bravúros átszágulásért, számos esetben mások fizettek életükkel egy rosszul sikerült kísérlet után. *„Bár az orosz gépkocsivezetők általában nem veszik figyelembe a vasúti útátjárókat, már több esetben tapasztaltam, hogy kevés híjjával [sic!] majdnem elütöttük az autójukat, mert az utolsó pillanatban, sok esetben fél méterrel a mozdony előtt hajtanak keresztül.”*⁴⁵ Az oroszok által elkövetett balesetek egyik közös jellemzője volt, hogy nem engedték a magyar hatóságok vizsgálatát, azt minden eszközzel megakadályozták, a halottjaikat és sérülteiket magukkal vitték, időnként az autóröncsot is. Előfordult viszont olyan eset is, amikor a működésképtelen, ezért nyitva lévő sorompó keltette hamis biztonságérzet miatt nem a kellő óvatossággal közelítették meg a vasúti átjárót. Így halt meg két orosz tiszt, amikor 1945. június 14-én éjszaka Porpác és Sárvár között személyautójukat elütötte egy tehervonat.⁴⁶ Hasonló eset történt bő egy hónappal később

⁴² MNL OL Z 1610. 554. d. Pirtó állomás jelentése, 1945. június 4.

⁴³ MNL OL Z 1610. 554. d. Pécel állomás jelentése, 1945. április 23. A jelentés közli az érintett koci számát is, ebből tudható, hogy szén-, fa- és ércszállításra használt nyitott teherkocsiban utazókat értek a golyók. Mivel a háború végére alig maradt üzemképes személykocsi, ezért még 1945 őszen és telén is rengeteg személyszállító vonatban nem csak fedett, de nyitott teherkocsikat is kénytelenek voltak személyszállításra felhasználni.

⁴⁴ LOVAS 1996. 51.

⁴⁵ MÁV Arch. FE. Rendezetlen anyag. 5836/1945. R. Szabó Lajos vonatvezető jelentése, 1945. június 15.

⁴⁶ Lásd előző lábjegyzet.

– már fényes nappal – Acsád és Bük között, amikor az oroszok által leszerelt harangjelző és távbeszélő berendezés hiányában a sorompóórt nem tudták értesíteni a bolgár hadsereg motorkocsi szerelvényéről, ami elütött egy, két ittas orosz által hajtott oldalkocsi motorkerékpárt.⁴⁷

Balesetknél tartva meg kell említeni a vasúti szállítás közben történt baleseteket, amelyekből feltételezhetően nem kevés történt, bár dokumentum nem mindegyikről maradt fenn. Ezek a balesetek elsősorban a borzalmas állapotú infrastruktúra számlájára voltak írhatók. A magyar vasutasok által nem, vagy alig ismert, kritikus műszaki állapotú mozdonyokkal vontatott különféle kocsikból álló szerelvények imbolyogtak a hevenyészve újjáépített vágányokon, miközben távközlő- és biztosító berendezések hiányában gyakran az állomásoknak fogalmuk sem volt arról, mikor és honnan jön legközelebb vonat. Ennek okán előfordult, hogy a figyelmetlen váltóőr aláváltott egy katonavonatnak,⁴⁸ vagy a mozdonyvezető túl nagy sebességgel járt rá szerelvényére és az ütközéstől kisiklottak a kocsik.⁴⁹ Az egyik legsúlyosabb magyarországi vasúti baleset is egy orosz katonavonathoz köthető, amikor 1945. július 1-én este szétszakadt egy teherkocsikból álló katonavonat Baja közelében. Az orosz katonák észlelve, hogy elszakadt az első és a második kocsi között a kapocs, kiabálással és lövésekkel figyelmeztették a mozdonyvezetőt. A mozdonyvezető gyorsfékkel megállította mozdonyát, amibe a fékezetlen hosszú teherkocsi-szerelvény becsapódott. Az ütközés akkor energiával történt, hogy a mozdony mind az öt hajtott tengelyével, valamint 20 kocsi kisiklott, 4 kocsi pedig teljesen összetört. Mátéházapusztja állomás első jelentése körülbelül 60 halottról és 250 sérültről számolt be.⁵⁰

Végül meg kell emlékezni a Rákosrendező pályaudvaron bekövetkezett robbanásról, ami csak a helyszínen jelen lévő vasutasok hidegvérének köszönhetően nem lett tömegszerencsétlenség. A baleset részben az oroszok hanyagságának köszönhetően következett be. A szovjet műszaki alakulatok ugyanis 11 vagonnyi gyalogsági lőszert, aknát, gránátot és páncéloblót gyűjtöttek össze a pályaudvarról és környékéről, a kocsikat pedig beállították Rákosrendező pályafenntartási telepének harmadik vágányára. A szakszerűtlenül, egymásra hányva megrakott 11 fedett teherkocsit csak három napig őrizte orosz őrség, utána elvezényelték őket – hiába kérte feletteseit az állomás orosz parancsnoka a veszélyes szállítmány elszállítására. A pályafenntartási telepen felhalmozott építőanyagok miatt is a vasúti örök és a magyar katonai őrszem is fokozott gonddal figyelte az egyébként lezárt teherkocsikat a pályamester utasítására. 1945. november 24-én délelőtt négy polgári személy szabályos utalvánnyal lépett be, hogy 10 mázsa fűrészpport vigyenek el. A fűrészpport tárolási helye mintegy 20 méterre volt a lőszeres kocsiktól. Az őr elmagyarázta, hogy hol pakolhatnak, mire vigyázzanak, és hogy nem sétálhatnak szabadon, aminek betartásáról ellenőrző útja során többször is meggyőződött. A 11.20-kor bekövetkezett robbanás előtt pár perccel az egyik személy elment kisdolgát végezni, majd hamarosan bekövetkezett a robbanás. Az ismeretlen személy – feltehetőleg bemászott az egyik kocsiba és talán egy gyufa fényénél nézett körbe, de az is lehet, hogy valamelyik gránát vagy akna magától „elműködött” – testrészeit a robbanás színhelyétől 50-60 méterre találták meg. Meghalt még egy utcán sétáló 12 éves fiú,

⁴⁷ MÁV Arch. FE. Rendezetlen anyag. 7474/1945 sz. irat, 1945. augusztus 13.

⁴⁸ MNL OL Z 1610. 554. d. Rákospalota-Újpest állomás jelentése, 1945. július 3. Aláváltás: a váltón áthaladó vonat valamelyik kocsija alatt átállítják a váltót, így a kocsi két sín közé esik, kisiklik.

⁴⁹ MNL OL Z 1610. 554. d. Nyugati pályaudvar jelentése, 1945. május 17.

⁵⁰ MNL OL Z 1610. 554. d. Mátéházapusztja állomás jelentése, 1945. július 2.

akit valószínűleg egy szilánk talált el 80 méterre a robbanástól. Négyen súlyosan, 39-en könnyebben megsebesültek a detonáció következtében. A felrobbant 6. kocsni tüze hamar átterjedt az 5. és 7. kocsira. Az állomásfőnök irányításával a tartalékmozdony és néhány bátor kocsirendező segítségével az égő kocsikat lekapcsolták a szerelvényről és biztonságos távolságba vontatták. A tolatás befejezése után 2-3 perccel felrobbantak az égő kocsikban lévő lőszerke, a detonáció súlyosan megrongálta az állomás és a környező utcák épületeit, két német eredetű fedett teherkocsi és egy MÁV-os nyitott teherkocsi teljesen megsemmisült, több kocsni és 50 m hosszban a vágányzat is megrongálódott.⁵¹

Önkényes utasítás, üzemvitel akadályozása

Az egyes alakulat- és állomásparancsnokok intézkedései számos alkalommal akadályozták a vasút üzemvitelét, gyakran még a magasabb orosz szállítási parancsokat is akadályozva. Az orosz parancsnokok nem (kellően) átgondolt, szakmaiatlan döntései nem csak a vasút újjáépítését, de szélesebb perspektívában nézve az orosz katonai forgalmat is hátráltatták. Az orosz tisztek helyzete persze abból a szempontból érthető, hogy feletteseik elvárták, minél gyorsabban teljesítsék a kiadott utasításait, tekintet nélkül az esetleges problémákra, külső tényezőkre. Az egyes magasabb egységek irányítói nem voltak érdekeltek rendszerben gondolkodni, a tábormokok versenyhelyzete pont az együttműködés ellen hatott, ezzel a Vörös Hadsereg hatékonyabb működését gátolták. Az összhang hiányának egyik markáns példája olvasható a magyar vasúthálózatot irányító Koszov tábormoknak küldött levélben, amelyben a MÁV Igazgatóság a tábormok segítségét kérte, hogy a MÁV elkezdhesse a budapesti állomások, műhelyek villamos berendezéseinek helyreállítását. Az Istvánélki főműhely látta el a budapesti szolgálati helyeket árammal és végezte a berendezések karbantartását. Amikor a főműhely szerelői a Ferencvárosi pályaudvarra akartak menni a berendezéseket megjavítani, akkor az orosz őrség megakadályozta a szerelőgépkocsi elindulását, arra hivatkozva, hogy Istvánélkek a II., Ferencváros a III. Ukrán Front alárendeltségébe tartozik, és semmilyen felszerelést nem lehet átvinni a másik front területére.⁵² Hasonló okokból indult nehézkesen a komáromi vasúti híd roncskiemelése, mert bár a komáromi városparancsnok engedélyt adott a munkálatokra, a híd közelében lévő monostori erődben települt utász alakulat megakadályozta a roncseltávolítás megkezdését. Koszov tábormok segítségével derült ki, hogy a komáromi utászok bécsi parancsnokság alá tartoznak, ezért Bécsből kellett engedélyt kérni a munkálatok megkezdéséhez.⁵³

A fenti intézkedések különösen a harcokat követő hónapokban voltak jellemzőek, 1945 tavaszán és nyarán számtalan jelentés készült arról, hogy egyes orosz parancsnokok nem engedtek vonatokat közlekedni, a kijavított járműveket elvitték, vagy éppen a kiutalt anyagokat nem adták át.

⁵¹ Fosztogatók okozták a rákosrendezői robbanást. *Népszava* 1945. november 27. 3. A szociáldemokrata lap 28 súlyos, 40 könnyű sérültről és egy 13 éves halott fiúról írt.; *Nagy lőszerrobbanás a rákosrendezői pályaudvaron. Szabad Nép*, 1945. november 25. 6. A kommunista napilap 3 halotról, 28 súlyos és 50 könnyebb sérültről írt. Másnap minuszos hírben számolt be, hogy az orosz katonaság által tartott razzia nem vezetett eredményre. A szerencsétlenségről a filmhíradó is beszámolt: <https://filmhíradokononline.hu/watch.php?id=6065> Utolsó elérés: 2019. április 13.

⁵² MÁV Arch. KS. 2. d. K-1985/2004/II. t. Gy. 215/44/1945-E.IV sz. irat, 1945. április 12.

⁵³ MNL OL Z 1610. 561. d. 206/1945 sz. Jelentés Karczag Imre miniszteri tanácsos részére, 1945. november 9.

Április elején Rákosrendező pályaudvar parancsnoka például megtagadta az Istvántelki főműhely kérelmét, hogy beállíthassák a pályaudvarról a javítandó kocsikat.⁵⁴ A hónap közepén pedig az Északi fűtőház mozdonyát nem engedte át a pár kilométerre lévő Rákospalota-Újpest állomásra a rákosrendezői parancsnok, hogy egy iparvágányról bevigye a roncs kocsikat az Istvántelki főműhelybe, ehelyett egész nap tolatásokat végeztetett a mozdonnal. Ugyanekkor a Debrecenből szintén az Istvántelki főműhelybe sérült tartálykocsikat vontató mozdonyt tovább akartak küldeni Érsekújvárra.⁵⁵ Ugyanez volt a helyzet a Kőbányán lévő Északi főműhelynél is, itt a ferencvárosi mozdonyokat nem engedték beszállítani főműhelyi javításra.⁵⁶ Augusztusban pedig az Istvántelken megjavított kocsikat néhány nappal később Rákosrendezőn a főműhely munkatársaival átfestették a MÁV cégjelet és egyedi azonosítókat oroszra hadizsákmány jelre.⁵⁷ Persze nem csak az oroszok vitték el kijavított kocsikat, a dombóvári műhelyből bolgár katonák vitték el a helyreállítási verseny keretében kijavított 26 teherkocsit.⁵⁸

A szovjet parancsnokságok önkényes lefoglalásai miatt a Pécsi üzletvezetőség nem mert vonatokat végigközlekedtetni a Dombóvár–Lepsény–Veszprém mellékvonalon. A vonatokat Sóly megállóhelynél visszafordították, mert Hajmáskér–Veszprém közötti közlekedtetés esetén fennállt a veszély, hogy az orosz parancsnokság máshová küldi tovább.⁵⁹

Mint arra már többször is történt utalás, a szovjet csapatok közötti együttműködés távolról sem volt megfelelőnek mondható, a nem közvetlen feletteseik parancsait sem mindig tartották tiszteletben, ahogy Ferencváros és Budafok-Háros parancsnokai is negligálták Koszov tábornok rendelkezését, amiben az ott tárolt felépítményi anyagot engedte át a MÁV-nak. A két állomás parancsnokai csak az ott tárolt készlet egy részét voltak hajlandók átadni a vasutasoknak, a sínek és kapcsolószerkek nagy részét útnak indították a szovjet határ felé.⁶⁰

Szintén idetartozik, bár az eset extrémítása – és mert hasonló esetek gyakoriságára eddig nem sikerült forrást találni, tehát lehet, hogy egyedi vagy marginális cselekményről van szó – miatt kakukktójásnak is mondható, amikor 1945 telén, a menetrendszerűen Budapestről Nagykanizsára közlekedő vonat mozdonyát Siófok állomás katonai parancsnoka visszafordította Székesfehérvárra, hogy egy fedett teherkocsiban öt orosz katonát hozasson el Siófokra. Emiatt a különös kívánság miatt 270 percet kellett az utasoknak várakozniuk, amihez hozzátartozik még az is, hogy az egyébként is súlyos szénhiány miatt rendkívül gyér forgalom során szó sem lehetett fűtésről – a felesleges széntöbblet-felhasználás pedig súlyos gondot jelentett a semmilyen széntartalékkal nem rendelkező államvasutak számára.⁶¹

⁵⁴ MÁV Arch. KS. 2. d. K-1985/2004/II. t. Gy. 214/400/4/945. sz. irat, 1945. április 9.

⁵⁵ MÁV Arch. KS. 1. d. 37. őe. Levéltervezet Koszov tábornoknak, 1945. április 25.

⁵⁶ MÁV Arch. KS. 2. d. K-1985/2004/II. t. Gy. 214/400/3/945. sz. irat, 1945. április 9.

⁵⁷ MÁV Arch. KS. 1. d. 37. őe. Gy. 212/609/945. E. I. Varga László MÁV-elnök levele Koszov tábornokhoz, 1945. augusztus 3.

⁵⁸ PIL-SZKL 1. f. 6. á. 135. őe. Kossa István, Szakszervezeti Tanács főtitkára Ft. 1892/45 -Ko/Vné sz. levele Gerő Ernő miniszternek, 1945. június 21.

⁵⁹ MÁV Arch. BG. f. 1. d. Pécsi üzletvezetőség helyzetjelentése. 1945 július. Forgalmi és Kereskedelmi osztály jelentése. 51–73.

⁶⁰ MNL OL Z 1610. 561. d. 163/1945 sz. Jelentés Karczag Imre miniszteri tanácsos részére, 1945. szeptember 8.

⁶¹ MNL OL Z 1610. 554. d. Nagykanizsa állomás jelentése, 1945. december 13.

A MÉRLEG MÁSIK OLDALA

Ahogy arra már a bevezetőben utaltunk, az iratok – magyar szempontból – általában panaszos hangvételűek, kevés jelentésben szerepel az orosz katonák segítsége, kevés forrás tünteti fel pozitív színben a vörös lobogó katonáit. A felhasznált levéltári források és visszaemlékezések között valóban csekély számban fordulnak elő a Vörös Hadsereget pozitív színben feltüntető adatok, de azért akad ilyen. (Az orosz források valószínűsíthetően sokkal pozitívabb képet adnak a szovjet hadsereg magyarországi ténykedéséről – az erőszakos cselekmények elhallgatása mellett.) Néhány példával szeretnénk rávilágítani az orosz katonák segítségnyújtásaira, hiszen a kizárólag sérelmeket figyelembe vevő múltszemlélet torz képe hamis történelemkép továbbhagyományozódását jelenti. Az ismert közmondást kicsit átfogalmazva: A rosszban lehet valami jó is.

A legtöbb esetben más alakulatok katonái erőszakoskodásaival szemben fellépő orosz tisztekkel lehet találkozni a visszaemlékezésekben, akik igyekeztek a szolgálatteljesítéshez szükséges nyugalmat biztosítani. A már említett hatvani vasúti parancsnok esete mellett Hatvan városparancsnoka, egy bizonyos Szmirnov őrnagy is igyekezett a rend fenntartásában, a kilengések megakadályozásában.⁶² Békéscsabai vasutasok szintén pozitívan emlékeztek vissza a Kovalcsuk városparancsnokra, aki igyekezett megvédeni a lakosságot bármiféle atrocitástól.⁶³

Előfordult az is, hogy a hosszabb ideig együtt dolgozó vasutasok és orosz katonák között a kényszerű együttműködésnél mélyebb kapcsolat alakult ki. A Pápán szolgáló szovjet vasutasok közül egy harkovi fiatalnak sikerült baráti kapcsolatot kiépítenie a helyi vasutasokkal.⁶⁴

A visszaemlékezésekben legtöbbször a seftelési, cseberberelési lehetőségek jelentek meg az oroszok „legpozitívabb” tulajdonságaként, akikkel megfelelő valutáért cserébe – ez általában valamilyen alkohol volt – a vasút újjáépítéséhez, illetve a mindennapi üzemvitelhez szükséges eszközöket lehetett beszerezni. Turányi István szombathelyi osztálymérnök visszaemlékezése szerint a nyugatról érkező zsákmányt szállító vonatokat rendszeresen megdézsmálták a vasutasok, a könnyen elemelhető kézi szerszámokat, kisebb gépeket „véletlenül” lelőkték a kocsikból, ha nem figyelt oda az őrség. Más esetben pedig egy-két üveg pálinkával el lehetett érni, hogy az őrség félrenézzen, amíg a hiányzó dolgok le nem kerültek a vagonokról. A szegedi fűtőháznál bizonyos esetekben viszont még üzletelni sem kellett, a helyi parancsnok adott katonákat, hogy az éppen beérkező vonatokról a szükséges alkatrészeket a fűtőházi személyzet leszerelje.⁶⁵

Mindezek mellett nem elhanyagolható volt a részvételük a nagyobb folyami hidak újjáépítésében, hiszen a visszavonuló németek által felrobbantott Duna- és Tisza-hidak miatt az ország három részre szakadt. Különösen a budapesti déli összekötő vasúti híd építése volt létfontosságú, Budapest ostroma után azonnal nekiláttak a szovjet műszaki alakulatok egy híd-provizórium építésének, ami 1945. április 26-ára el is készült.⁶⁶ A hidat az őszi folyamán részben átépítették, egy széles hajózható nyílást hoztak létre, valamint végig aktívan vettek részt

⁶² LOVAS 1996. 69–73., 77–82.

⁶³ LOVAS 1996. 37–39., 39–41.

⁶⁴ LOVAS 1996. 202–205.

⁶⁵ LOVAS 1996. 50–55.

⁶⁶ FRISNYÁK 2001. 192.

a hidat védelmező jégtörők építésében.⁶⁷ Valamennyi 1944–1945-ben ideiglenesen helyreállított Duna- és Tisza-hídnál jelentős létszámú munkaerővel, valamint gépekkel, berendezésekkel segítettek a vasúti kapcsolatok újjáépítését, Baján jobb híján vasúti pontonhidat létesítettek, aminek üzemeltetését később honvéd vasútépítő századokra bízták 1946. márciusi elbontásáig.⁶⁸ Természetesen a nagy folyami hidak provizórikus helyreállítása stratégiai okokból történt, de nem mellékesen ezeknek a hidaknak lehetett köszönni, hogy újraindulhatott az országrészek közötti közlekedés, és így a nagyvárosok, valamint az iparvidékek élelmezése, kiszolgálása. Értelemszerűen a jegesár elleni védekezésben is kivették részüket az oroszok mind a Tiszán, mind a Dunán, hogy ne szakadjanak meg az utánpótlási vonalak, illetve a Szovjetunió számára létfontosságú jóvátételi és zsákmány szállítások. Természetesen nemcsak a vasúti, hanem a közúti hidaknál is figyelő és robbantószolgálat révén igyekeztek a sérülékeny provizóriumokat megvédeni a híd- és hajóroncsok miatt feltorlódott jégtábláktól.⁶⁹

ÖSSZEGZÉS

A fenti oldalakon kísérletet tettünk vázlatosan bemutatni a vasutasok és a Vörös Hadsereg katonáinak kapcsolatát. A lakosságot – és köztük a vasutasokat – ért incidensek, bűncselekmények jól ismertek, de érdemes megpróbálni beleélnünk magunkat a szovjet kiskatona helyzetébe. Ismeretlen, az otthoni környezethez képest gyökeresen eltérő világban (kulturális) idegen, más nációjú katonaságok között a háborús borzalmakat átélő katonáknak nem lehetett nehéz némi „kaland”, szórakozás és bevétel után nézni, még ha idővel a városparancsnokságok egyre szigorúbban torolták is meg a polgári lakosság ellen elkövetett bűncselekményeket.

A Magyar Államvasutak és a közlekedésügyi tárca iratai, valamint a visszaemlékezések is – ahogy azt már korábban említettük – az atrocitások, garázdaságok, önkényeskedések megszámlálhatatlan mennyiségéről tudósítanak. A téma komplex áttekintése érdekében – a forrásadottságok korlátozottsága ellenére is – igyekeztünk néhány példával a segítőkészséget, a megértést is bemutatni, amelyekre bár számszerűleg jóval kevesebb említést sikerült feltárni, feltételezhető, hogy ezek a segítségnyújtások, védelmezések jóval gyakrabban történtek, mint azt jelenlegi ismereteink alapján feltételezni lehet. Ami persze még nem jelent mentséget egyetlen erőszakoskodásra, garázdaságra vagy rablógyilkosságra.

⁶⁷ NEMESKÉRI–KISS 1996. 146.

⁶⁸ LÉKA GYULA: *A műszaki csapatok részvétele az ország újjáépítésében, 1945–1948*. Kézirat. Hadtörténelmi Levéltár, MN Különgyűjtemény. TGY-II.A. VIII/a-11. 24–32.

⁶⁹ Két hét múlva állnak Budapest védőgátjai. *Szabad Nép* 1946. január 27. 1.; A Tisza áradása már az újszegedi vasúti hidat is fenyegeti. *Délmagyarország* 1946. február 15. 3.; Vasárnap árvízvédelmi értekezlet volt Szegeden Takács Ferenc árvízvédelmi kormánybiztos jelenlétében. *Délmagyarország* 1946. február 19. 2.; A Vörös Hadsereg magyarországi árvíz-segítség. *Népszava* 1946. március 24. 3.

FELHASZNÁLT IRODALOM

BALOGH L. BÉNI (2015): „Törvényes” megszállás. *Szovjet csapatok Magyarországon 1944–1947 között*. Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár.

FRISNYÁK ZSUZSA (2001): *A magyarországi közlekedés krónikája*. Budapest, MTA TTI.

KÉKESDI GYULA (1967): *Négy ország viharában. Bebrits Lajos élete*. Budapest, Kossuth.

KRAUSZ TAMÁS – VARGA ÉVA MÁRIA (2013): *A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban. Levéltári dokumentumok, 1941–1947*. Budapest, L'Harmattan.

LOVAS GYULA (1996): *Újra gurulnak a vonatok*. Budapest, MÁV.

NEMESKÉRI-KISS GÉZA (1996): A hazai vasúti hídépítés fejlődése. In MEZEI ISTVÁN – SOMODY ÁRPÁD (szerk.): *Fejezetek a 150 éves magyar vasút történetéből*. Budapest, MÁV. 115–158.

PÁLMÁNY BÉLA (1981): *Dokumentumok a magyar közlekedés történetéből (1945–1949)*. Budapest, Új Magyar Központi Levéltár.

PÉTERFFY GERGELY (2018): Vasutas hétköznapiak a II. világháború után, 1945–1948. *Studia Comitatus*. 36. 136–175.

ROMSICS IGNÁC (2000): *Magyar történelmi szöveggyűjtemény, 1919–1999*. I–II. kötet. Budapest, Osiris.

SZUVOROV, VIKTOR (2018): *Felszabadítók. A szovjet hadsereg belülről*. Budapest, Kairosz.

VIDA ISTVÁN (2005): *Iratok a magyar–szovjet kapcsolatok történetéhez. 1944. október – 1948. június*. Budapest, Gondolat.

Levéltári források

Hadtörténelmi Levéltár – MN Különgyűjtemény

MÁV Archívum – BG fond: Budapesti igazgatóság gyűjteményes iratai

MÁV Archívum – FE fond: I. és II. fokú fegyelmi bizottságok iratai

MÁV Archívum – GG fond: Gépészeti Szakosztály gyűjteményes iratai

MÁV Archívum – KS fond: Visszaminósított TÜK iratok

MÁV Archívum – VG fond: Vezérigazgatóság gyűjteményes iratai

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára – Z 1610 fond: MÁV Gyűjteményes iratok

Politikatörténelmi Intézet – Szakszervezetek Központi Levéltára – 1. fond: Szakszervezeti Tanács iratai

Sajtó

Délmagyarország

Népszava

Szabad Nép

MELLÉKLET

1. KÉP *Szent László út 133–143 sz. alatti MÁV tisztviselőtelep 1945* (Forrás: Fortepan No. 129443)

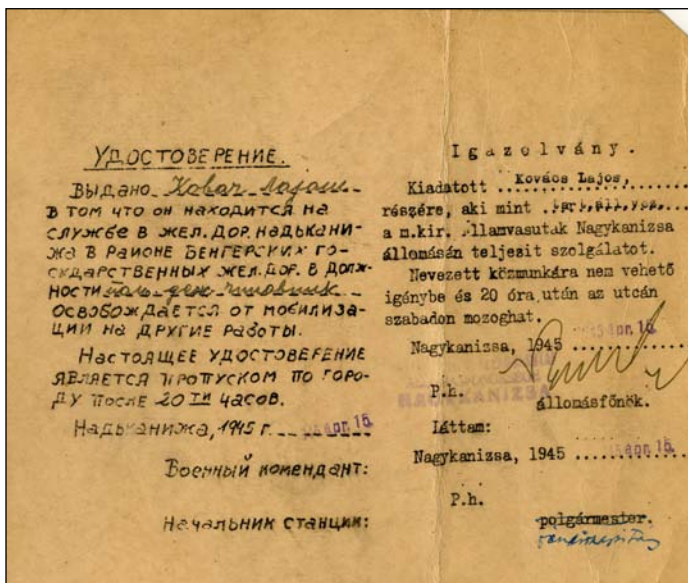
2. KÉP *Orosz tűzszerészek Budapesten* (Forrás: Fortepan No. 175264)

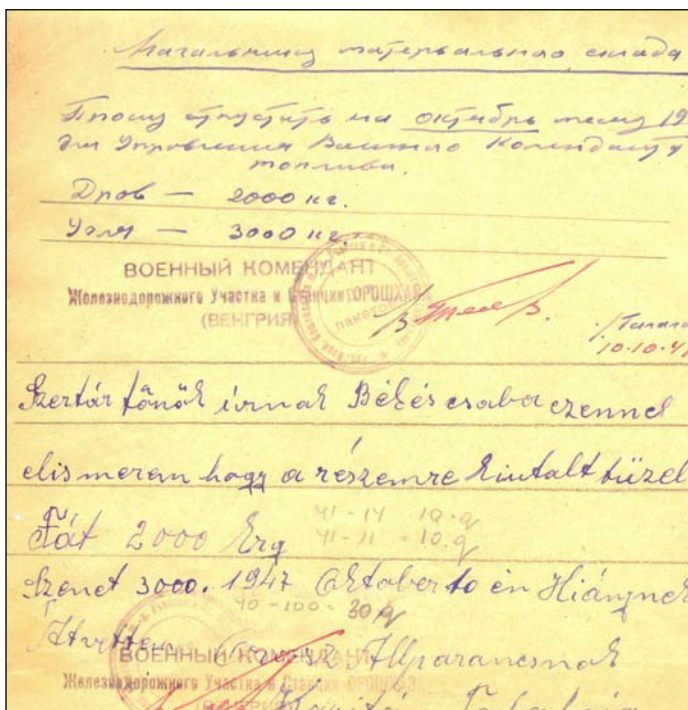
3. KÉP Balatonalmádfürdő 1945. Kép bal szélén lévő nyitott teherkocsin szovjet trófeajel (Forrás: Fortepan No. 175122)

4. KÉP Balatonalmádfürdő állomáson összegyűjtött lőszer és gránátok, 1945 (Forrás: Fortepan No. 175166)

5. KÉP Orosz–magyar kétnyelvű igazolvány nagykanizsai vasutas részére, 1945 (Forrás: MÁV Archívum)

6. KÉP Orosháza szovjet állomásparancsnokság kétnyelvű tüzelőanyag-átvételi elismervénye, 1947 (Forrás: MNL OL)

KÁZMÉR LÁSZLÓ

kazmerlaca@gmail.com
hallgató (Debreceni Egyetem)

Felelős mindenért...

Hivatásos és tartalékos tisztok a Don-kanyarban

Accountable for everything...

Professional and reserve officers at the Don River

ABSTRACT

The aim of my study is to compare reminiscence of two officers with according to a defined set of criteria. They served in Hungarian 2nd Army which fought to the eastern front during World War II by the “Don” River. The analysis is based on the recollections they write. During the examination, I analyze personal experiences according to an external system. Possible systems can be based on an official document of an age or a subjective expectation or a commanding will. In my opinion, the most appropriate method for comparing the selected officers is the official document of an age, for which I chose the Hungarian Royal Army’s “1939” Tactical Rules.

KEYWORDS

second World War, Hungarian 2nd Army, Don River, officer, Eastern front, 1942–43, subjective sources

DOI 10.14232/belv.2019.2.4 <https://doi.org/10.14232/belv.2019.2.4>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article: Kázmér László (2019): Felelős mindenért... Hivatásos és tartalékos tisztok a Don-kanyarban. *Belvedere Meridionale* 31. évf. 2. sz. 63–76. pp.

ISSN 1419-0222 (print) ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)
(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

SZERZŐK ÉS FORRÁSOK

A második világháború eseményei korábban nem tapasztalt kihívások elé állították a hadviselő felek katonáit. A korszak földrajzi, gazdasági, demográfiai, haditechnikai és hadszervezési dimenziói¹ korábban nem látott méretű és hatású háborút eredményeztek. Az újszerű körülmények a korábbiaktól eltérő egyéni megoldásokat kellett, hogy eredményezzenek. Jelen tanulmányban arra törekszem, hogy a Magyar Királyi Honvédségben szolgáló hivatásos és tartalékos tisztek szubjektív forrásain keresztül összehasonlítást végezzek egy külső értékmérő rendszer viszonylatában. Fontos megjegyezni, hogy munkám nem átfogó jellegű, sokkal inkább egy jövőbeni kutatáshoz kíván alapot lefektetni.

A vizsgálat végrehajtásához két tiszt visszaemlékezését² választottam ki, melyek szerzői azonos időszakban, a magyar 2. hadsereg 12. könnyű hadosztályában szolgáltak. Szubjektív forrásokról lévén szó kifejezetten fontos azok forrásértékének megállapítása, mely megmutatja a forrás felhasználhatóságát a vizsgálatom szempontjából, ehhez a forráskritika³ szempontjait veszem alapul. Az iratok valódiak és eredeti formájukban megőrződtek, viszont a forrástípusra jellemző elírások, torzítások vagy tévedések akár szándékkal vagy szándék nélkül is előfordulhatnak bennük. Ezért a tényszerű információk megállapításához más, objektivebb adatokat is figyelembe kell venni. A szubjektív források elkészítésére alapvető befolyást gyakorol a szerző személyisége és viselkedési attitűdje, valamint a származás, neveltetés, iskolázottság, vallási meggyőződés, társadalmi helyzet és szemlélet.⁴ Mindezeket figyelembe véve mutatom be a felhasznált visszaemlékezések íróit és tetteit.

Juhász Bálint hivatásos százados 1908-ban, egy többgyermekes keresztény családban született. Édesapja molnárként dolgozott és alacsony jövedelemmel rendelkezett, így a fiút 15 évesen beírták a Zrínyi Miklós m. kir. Reáliskolai Nevelőintézetébe, mely valójában egy katonai intézmény volt.⁵ 1931. augusztus 20-án híradó tisztként avatták a Ludovika Akadémián.⁶ A keleti frontra 34 évesen a 12. könnyű hadosztály vezérkari főnökeként került. A háború után már nem folytatta katonai pályafutását. Visszaemlékezését az 1980-as évek elején kezdte, majd kutatómunka után 1991-re – 82 éves korára – készítette el, *Megsemmisülés* címmel.⁷ Azzal a céllal, hogy saját élményein keresztül mutassa be hadosztályával történt eseményeket. Önmagát eredendően hiteles historikusnak tartja, valamint saját élményein túl más forrásokat is felhasznált visszaemlékezésének elkészítéséhez. A forrása értékét alapvetően befolyásolja az élményszerzés és lejegyzés közt eltelt idő. Kiváltképpen, hogy a világháború idején és a visszaemlékezés készítésekor eltérő politikai környezet uralkodott az országban.

¹ Adatokhoz lásd: KISS 2014a.

² A források a Honvédelmi Minisztérium Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, Hadtörténelmi Levéltár, 07 VII. fondócsoportjának, Tanulmányok és visszaemlékezések gyűjteményéből kerültek kiválasztásra.

³ KÓFALVI 2007; GYÁNI GÁBOR: Emlékezés, narratívák és a múlt. In.: GYÁNI 2002.; GYÁNI 2010. 265–279.

⁴ PIHURIK 2015. 15.

⁵ 1898–1917 közt pécsi M. kir. honvéd hadapródiskolaként működött, majd 1922–1936 közt a trianoni korlátozások miatt álcázva kellett működnie, majd 1936-tól Pécsi Magyar Királyi „Zrínyi Miklós” Honvéd Reáliskolai Nevelőintézet néven működött 1945-ig. In.: <http://mek.oszk.hu/04900/04967/html/2017.07.28>.

⁶ *Csendőrlapok* XXI. évfolyam, 25. szám 701. oldalszám jelzéssel.

⁷ JUHÁSZ 9.

A vizsgálat másik szereplője **Kadosa Árpád** tartalékos tiszt, aki zászlósként került ki a frontra – az esemény sodrában került előléptetésre hadnaggyá – a 12. könnyű hadosztály híradó század negyedik szakaszának élén. A naplóíró 1914-ben született keresztény családban, az első világháborút követően Jugoszláviához csatolt Szabadka⁸ városában. Édesapja mozdonyvezetőként dolgozott a vasútnál. Kadosa tanárként történelmet oktatott, amikor 28 évesen tartalékosként kikerült a frontra. A megélt eseményekről folyamatosan naplót vezetett, melyet hazatérését követően írógéppel örökített tovább. A gépelt írásnak *A Don-kanyarig és vissza* címet adta. A gépelt szöveg időrendben tartalmazza az eseményeket, egy rendkívül jól szofisztikált és összeszedett anyag képét mutatja. Ismétlődő témák előfordulnak benne, melyeken nyomon lehet követni a szerző gondolatainak változását. Élményeit 1942. június 10-től 1943. február közepéig örökítette meg. A gépelt szöveg készítésekor szakmájából eredően már gondolhatott arra, hogy a későbbiekben akár más is olvashatja a művét. Így lehetősége volt átgondolni a leírtakat, viszont a naplója olvasásakor visszatükröződik az aktuális hangulata, valamint a megélt eseményekhez fűződő élmények közelsége.

A történeteket két egymáshoz közeli személy is különbözőképpen élheti meg és rögzítheti. Hiszen az elkészített szubjektív források más és más személyiségek kinyilatkoztatásai. Mindazonáltal a visszaemlékezésekből megtudhatjuk az individuum által átélt történelmi eseményekhez fűződő viszonyt és az egyén gondolatvilágát. A pontos kép megalkotásához viszont figyelembe kell venni az információk esetleges deformitását. A szerzők gondolatait rendszerint külső impulzusok befolyásolják, melyek hatására a leírtak és a megélt valóság közt jelentkezhet bizonyos torzulás. Többek közt ilyen ingerek lehetnek a dogmatizált szónoklatok, a propaganda, az elszigeteltség, a cenzúrázott kommunikáció, az érzékelt részinformációk kiegészítése feltételezésekkel, a megbízhatónak vélt személyek pontatlan közlései, valamint a társadalmi elvárások. Ennek megfelelően a visszaemlékezések nem szükségszerűen a valóságot formálják, ezért konzekvensen nem ragaszkodhatunk hozzájuk. Másik jellemző a belső kontroll, mely adódhat az önigazolás vágyától, információk értékének és megbízhatóságának rossz megállapításából és a közösségnek megfelelni akarásból. Így a szerzők saját magukra ritkán írnak terhelőt, viszont előfordulhat, hogy egyes eseményekről nem ismerik fel, hogy rendellenes, ezért feljegyzik, még akkor is, ha az negatívan minősíti őket. A bemutatott források elemzésekor több helyen is találtam erre utaló jeleket, melyeket valószínűleg sem akkor, sem az eseményeket követően nem gondoltak elmarasztalónak. Az ilyen rejtett becsmérés ellenkezője a szerző által tudatosan megírt pozitív kicsengésű esemény rögzítése. Akár hősiességről vagy önfeláldozásról beszéljenek, ugyanúgy a forráskritika szempontjai szerint kell értékelni, mint a negatív dolgokat.

A kiválasztott szerzőktől származó közvetlen élményanyagokat – figyelembe véve a kiválasztott források értékét – feldolgozhatónak tekintem. Viszont azokat a bejegyzéseket, melyek az általuk nem tapasztalható teljes valóságra vonatkoztathatóak, kihagytam a vizsgálatomból. Például, amikor a szerző az egész alakulata nevében beszélt. Nyilvánvalóan nem ismerhette az egysége minden tagjának a tetteit, ezért ebből csak annyit vettem figyelembe, hogy ő mit gondolt a többiekről.

⁸ Az 1941. évi délvidéki hadműveleteket követően a Magyar Királysághoz visszacsatolták. Lásd bővebben: ROMSICS 2010. 251.; KISS 2014b. 127–189.

ÉRTÉKMÉRŐ RENDSZER

Már az elemzés elején fontos megvizsgálni, hogy a két tisztt a haderő struktúrájában, milyen szinten helyezkedett el. Mert a struktúra különböző fokain a tiszteknek más gondolkodásmódra és kompetenciákra van szükségük, valamint az eltérő felelősségük mértékén túl az eseményekre való rálátásuk mélysége és nagysága is különbözik. Ezen különbségekből adódóan még ugyanazt a történést is másként élik meg. Például, minél magasabb szinten dolgozik egy tiszt, annál kevesebb interakcióra van alkalma a legénységi állományú katonákkal. Jelen esetben is jól látható, hogy bár mindketten tisztí rendfokozatot viseltek, mégis markánsan elkülönülő helyen dolgoztak a katonai hierarchiában. Egy sematikus képen ábrázoltam (lásd 1. kép) a hadsereg különböző parancsnoki vezetési és szervezési szintjeit.⁹ A hadsereg élén áll a hadseregparancsnok és az ő munkáját segíti a hadsereg vezérkara, mely a hadsereg legmagasabb vezetési eleme. Alattuk a hadtest, az alatt pedig a hadosztály található. Az általam kiválasztott két tiszt közül Juhász Bálint százados a hadosztály szinten dolgozott, mégpedig a IV. hadtest 12. könnyű hadosztály vezérkari főnöki beosztásában. Alattuk az ezred szintű törzs, alatta pedig a zászlóalj (tüzérségnél osztály) szintű törzs vezeti az alegységet. A zászlóalj alatt található a század (tüzérségnél üteg) szint, melynél már a parancsnok egy személyben vezeti az alegységet. A legalsó hely, ahol még tisztek ténykednek, az a szakasz, ahol Kadosa Árpás zászlós szakaszparancsnoki beosztásban kezdte a frontszolgálatát. A korábbi példával szemléltetve elmondható, hogy míg a szakaszparancsnok folyamatosan együtt van a legénységi katonáival, addig a hadosztálynál dolgozó tisztet a katonák ritkán, legfeljebb egy kitüntetés átadás vagy egy szemle alkalmával láthatják. Természetesen ez nem vonatkozik arra a legénységi állományú személyre, aki tisztiszolgaként vagy a törzshöz beosztva közvetlenül segíti a tiszt munkáját.

A vizsgálathoz logikailag szóba jöhető rendszerek – saját elgondolásom szerint – lehetnek korabeli hivatalos okmányok,¹⁰ szubjektív elvárások,¹¹ vagy parancsnoki akarat¹² alapján felállított skálák.

A hivatalos alapszabályzók¹³ közt meg kell említeni a szolgálati szabályzatot, melyre a források olvasása közben utalások ugyan voltak, ellenben nem jellemző, hogy idéztek volna belőle. Az alapokmányokon kívül vannak olyan utasítások, melyek segítségével jobban össze lehet hasonlítani a tisztek szaktudását. Ilyen például a harciszabályzat, melyből a feladat végrehajtás képességét lehet görcső alá venni. Ugyan a forrásokban elvétve lehet szó szerinti idézetet találni, a harc feladatok megoldásáról, sikeréről vagy éppen sikertelenségéről már több szó esik. Így ezek már jó alapot nyújthatnak egy összehasonlításához.

A másik csoportba a szubjektív elvárásokból eredő értékítéleteket tekintem. A tisztek forrásaiban rendszeresen előfordulnak a tisztársakról alkotott vélemények, bírálatok, dicséretet. Fontos azonban leszögezni, hogy az egyének véleményeiből és gondolataiból eredően nem lehet következetesen objektív tényeket megállapítani. A szubjektív forrásokból elsősorban

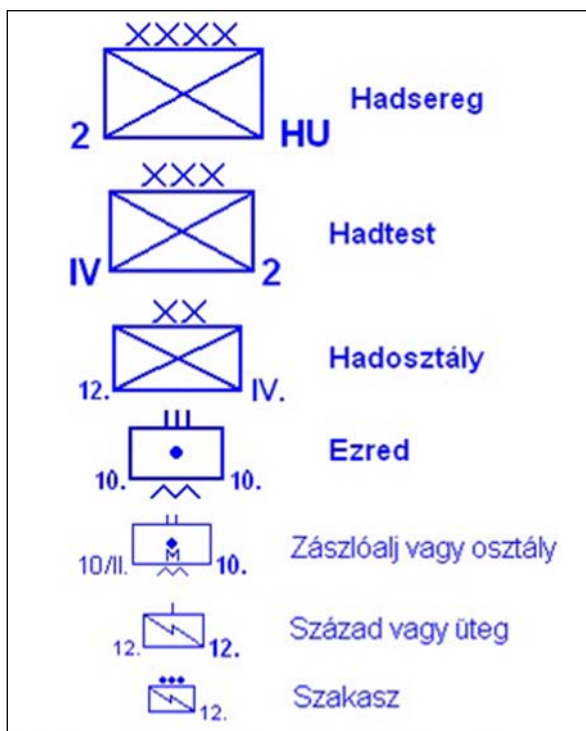
⁹ SZABÓ 1994. alapján az APP-6 Military Symbols For Land Based Systems jelrendszerének megfelelően.

¹⁰ Kötelmet tartalmazó szabályzók.

¹¹ Forrásokban megfogalmazott egymással szembeni elismerő vagy becsmérő kijelentések gyűjteménye.

¹² Úgy vélem, hogy a katonai szabályozottság ellenére eltérő elvárások vannak a tisztekkel szemben, ami a katonai hierarchiából és eltérő vezetői személyiségekből adódik.

¹³ A szolgálati szabályzat mellett az alaki és az öltözködési szabályzatra még rendszeresen voltak utalások.

1. KÉP A 2. hadsereg parancsnoki láncolatának szintjei¹⁴

az egymásról alkotott ellenszenvre vagy rokonszenvre alapozott véleményt lehet kiolvasni. Viszont figyelemmel kell lenni arra, hogy az általánosításoknak, az első vagy minimális benyomásból eredő ítéleteknek, illetve a külsőről vagy egyes tulajdonságokról történő megítéléseknek ne engedjünk teret. Ezen módszer esetében a vizsgálat alapvetően a szerzők által megélt szubjektív történelemszemléletükre alapszik, melyekkel szemben nem lehet mást állítani. Mivel az ő szemszögükből csak ők élhették meg az eseményeket. Így gondolataikat, érzéseiket és élményeiket el kell fogadnunk.¹⁵

A hivatalos külső és a szubjektív belső értékméréseken túl, létezik egy olyan külső, de mégis szubjektív megítélés, amely jól jellemzi az autokratikus módon működő hierarchizált rendszereket. Ilyen a haderő, ahol az egyszemélyi felelősséget a parancsnoki struktúra biztosítja. Bár mindent átítatnak a szabályozott formulák, mégis ugyanazon katonai szervezetben is akadnak különbségek. Az egyik alegység jobban teljesít, a másikban edzettebbek, a harmadikban alakiasabbak, a negyedikben szabályosabban élnek és dolgoznak a katonák, annak ellenére, hogy mindegyikőjükre ugyanazon a szabályzók vonatkoznak. Ezen jelenség éppen a katonai rendszer sajátosságára vezethető vissza, méghozzá a minden szinten jelenlévő parancsnokokra. A parancsok végrehajtása

¹⁴ Az ábrát a szerző készítette.

¹⁵ GYÁNI 2002. 298–300.

vagy végrehajtása, kizárólag a parancsnok elvárásán és akaratán múlik, hogy azt hogyan és milyen minőségben hajtják vagy hajtadják végre. Innen már könnyebb az értékelés, hiszen ha a szakaszban gond van, akkor a szakaszparancsnoknál, ha pedig a században, akkor a századparancsnoknál kell kezdeni a vizsgálódást. Ha több helyen is előfordul ugyanazon probléma vagy megoldás, akkor a parancsnoki láncot kell követni és ahol metszik egymást, ott kell keresni a választ.

Szándékom szerint a tisztek katonai tevékenységének összehasonlításához a legelső módszert alkalmazom. A korabeli hivatalos okmányok pedig a Magyar Királyi Honvédség 1939-es *Harcászati Szabályzatát* (továbbiakban: M. kir. HSZ) választottam.

Összehasonlítás

A felkészülés

A katonák mindennapi életét alapjaiban határozza meg a kiképzés. Az állandó gyakorlatozás és a katonai tudás minél tökéletesebb elsajátítása a háború közeledtével egyre fontosabb. Elmondható, hogy amit békében nem gyakoroltak be, azt fegyveres küzdelem idején sem voltak képesek az elvárásoknak megfelelően végrehajtani. A 2. hadsereg mozgósítását követően, a katonáknak pár hét állt rendelkezésére, hogy átismételjék a korábban tanult fogásokat.¹⁶ Ez az idő viszont kevés volt arra, hogy a különböző kötelékek összekovacsolódjának.

Kadosa Árpádnak tartalékos tisztként nem volt része több éves tiszti felkészítésben. Ennek ellenére, mégis sikeresen oldotta meg az elébe kerülő szakmai kihívásokat. Rendszeresen leírta, hogy miként létesítettek összeköttetést a hadosztály és ezred szintű parancsnokságok között.¹⁷ A kiképzés időszakában kielégítő szaktudást szerzett, így nemcsak ismerte a hírhálózat kiépítésének mozzanatait, hanem embereivel a gyakorlatban is képes volt végrehajtani. Kevés kivételtől eltekintve a frontszolgálatának idején leginkább felkészítésének megfelelő tiszti feladatokat látott el. Szinte szembehelyezkedik vele Juhász Bálint, aki már az emlékirata első lapján leszögezi, hogy a mozgósításkor új beosztásba került: „*Teljesen váratlanul ért a behívás 1942. április 29-re a mozgósításra kijelölt szekszárdi hadosztályhoz és a hadosztály vezérkari főnökévé történt kinevezésem.*”¹⁸ Juhász Bálint híradó tisztnek tanult, majd a háború előtt a pécsi IV. hadtestparancsnokság, anyagellátási ág, hadianyag nyilvántartásával és kiegészítésével foglalkozott. Viszont vezérkari főnökként sokkal szélesebb ismeretek szükségesek, mint a parancsnokság egyik osztályának tisztjeként. Addigi tapasztalataiból eredően képes volt megszervezni és levezetni, a hadosztály feltöltését és kicsoportosítását, viszont alig két harci napot követően a 2. hadsereg vezetése úgy látta jónak, hogy leváltsák és alacsonyabb beosztásba helyezték. Nem volt lehetősége hadgyakorlatokon megismerni feladata sokrétűségét, így mélyvíznek bizonyult a vezérkar főnöki munka. Ez természetesen nem az ő hibája, mivel bárkit tesznek egy magasabb beosztásba, az nem válik automatikusan munkájának ismerőjévé. Hasonló helyzetet találtam Kadosánál is, amikor katonáival együtt olyan helyzetbe került, hogy híradó szakfeladaton kívül gyalogsági harcparancsot kellett volna végrehajtaniuk. A kiképzésükről utólag fogalmazta meg véleményét: „*Nem tanultak meg úgy bánni a fegyverrel a kevés harcszerű éleslövészet híján – takarékoskodni*

¹⁶ Lásd bővebben: SZABÓ 1944.

¹⁷ KADOSA 38–40.

¹⁸ JUHÁSZ 1.

kellert? – hogy ő öljön előbb, mielőtt őt ölik meg. Csak legalább az első ellenség lelövésén jusson túl szerencsésen, aztán már jobban megy minden.”¹⁹ Pár sorral később a naplójából már a kétségbeesés tükröződött: „...*azt sem tudom, van-e egyáltalán kézigránátunk.*”²⁰ Egy későbbi alkalommal pedig így írta le gondolatait: „...*én az egyik szakaszparancsnok nem tudom, hogy hol vannak elhelyezve az embereim, hol vannak a fegyverek, lőszer, miképpen harcolhatnánk ellenük... Nyilván csak lődöznénk, amerről a tüzelést észlelnénk... nagyon könnyelműek vagyunk, mindenben csak félmunkát végzünk.*”²¹ Egyértelműen hiányolta a gyalogos tiszt ismereteket, amelyekre a háború folyamán szüksége lett volna. A harci kiképzést kevésnek találta, főleg a harcászati ismereteket és az éles lögyakorlatokat. Ami minden bizonnyal teljesen helytálló, hiszen ezen kijelentései önmagukban igazolják, hogy a harcszabályzat elég sok pontját szegte meg parancsnoki működése során. Nem érezte magát felelősnek a kialakult helyzetért. Fontos, hogy a híradó ismereteket nem becsmérelte, ezért úgy gondolom, hogy azokat a fronton is kielégítőnek tapasztalta. Viszont a fentebb idézett kérdései az alap tiszt képzés problémájára utalnak, melyek a képzés hiányosságaira vezethetők vissza.

A felkészítés talán legfontosabb része egy katonai szervezet összekovácsolása. Juhász Bálint egyértelműen kijelentette, hogy: „*A mozgósított alakulatok nem formálódtak meg valódi összekövált egységgé, amikor az indulás ideje elérkezett.*”²² Ez azért is kulcsfontosságú kijelentés, mert vezérkari főnökként ő is felelős a katonai szervezetének összekovácsoltságáért. Az idézett mondatot többes számban használta, utalva arra, hogy nem csak ő, illetve parancsnoka nem tudták összekovácsolni az alegységeiket, hanem más hasonszórú társuk sem. Kadosa szakaszában azért más volt a helyzet, mert egy sokkal kisebb szervezeti szinten dolgozott. Ha a katonái nem is szoktak teljesen össze, a mozgósítás során megtartott négy hetes felkészítésen lehetősége volt ezt pótolni, ami elegendőnek bizonyult szakfeladatuk ellátására.

A kicsoportosítás

A 12. könnyű hadosztály 1942. június 6-tól kezdte meg a kicsoportosítást a IV. hadtest 2. lépcsőjében.²³ A vasúti túlterheltség²⁴ miatt hat nap szállítást követően Resica állomáson rakodott ki, majd gyalogmenetben haladt tovább Gomel–Csernyigov–Nyezsín–Baturin–Gluhov–Lyov–Kurszk menetvonalon. A több mint 10 000 ember közt Juhász Bálint és Kadosa Árpád is részt vettek az elképzelhetetlen nagy távolság megtételében.²⁵

Látták a gyalogló emberek fokozatos kimerülését. Egyik szemrevételezése során Juhász az alábbiakat jegyezte le. „*Turistának sem kevés, de zárt kötelékben, fegyverzettel, szerelvénynyel menetelő gyalogos alakulatoknak erős igénybevétel.*”²⁶ Kadosa naplójából érezni lehet

¹⁹ KADOSA 6.

²⁰ KADOSA 6.

²¹ KADOSA 11.

²² JUHÁSZ 7.

²³ SZABÓ 1994. 84.

²⁴ UNGVÁRY 2005. 163.

²⁵ Átlagosan 25-30 km-t tettek meg naponta 5 hét időtartam alatt. Kadosa és Juhász szerint.

²⁶ JUHÁSZ 39.

a hangulatváltozás folyamatát. A vasúti szállítás elején, amikor még csak távolodtak az otthontól, szórakozásként még énekeltek is. Ahogy elhagyták a biztonságos határt, öröket állítottak és kiosztották a lőszert. Emlékirataikban hasonló véleményt fogalmaztak meg a fárasztó gyaloglás kapcsán. „Egyik nap számolatlanul a másikba olvad, s mi csak megyünk az orrunk után... Hullanak a lovaink... lópecsenyét ettünk... de aligha tudja mindegyikünk, hogy mit eszik.”²⁷ A menet során nemcsak fizikailag, hanem szellemileg is kezdtek kimerülni. Juhász, a leírásai alapján kijelenthető, hogy tisztában volt a katonák kimerültségével és hadrafoghatóságával: „Érkezési terv szerint július 22–24-én. A további feladat előtt legalább 6 nap pihenőt tartottunk szükségesnek és kértünk a 2. magyar hadsereg parancsnokától, csak két napot engedélyeztek. A menet folytatására kaptunk parancsot.”²⁸ Kurszk elérését követően tovább kellett menniük, közel napi 30 km-t a rosszabb vagy burkolat nélküli utakon, egészen a Don folyóig. „Mire Zuhejevka-ra értünk kitört rajtam az általunk – ukránkórnak – emlegetett heves fertőző megbetegedés... Jártányi erőm sem volt.”²⁹ ... „A fáradtan lépegető katonák kigombolt zubbonynyakkal, egykedvű arckifejezéssel, fülíg porosan némán meneteltek parancsnokaik mögött a kiszáradt földúton.”³⁰ A betegségétől és a menet okozta megterheléstől megfáradva érkezett meg a Don folyóhoz.

Amikor csak lehetett, Juhászék igyekeztek tájékozódni a katonák állapotáról, valamint – a harcképesség megőrzése érdekében³¹ – a lehető legtöbb pihenőt biztosítani. Kadosa naplójában egyértelműen a lehangoltság és az egykedvűség lesz az uralkodó: „Kezdődik az éjjeli ébresztővel, reggeli, besorolás, melyet mindig hosszabb ácsorgás előz meg, indulás, nekifeszülés, húzzuk vonszoljuk magunkat, ellep az izzadság, torkaink kiszáradnak... Sem testileg, sem lelkileg nem voltak felkészítve, felerősödvé ilyen nagy feladatra.”³² „... mintha húsdarálón ledaráltak volna bennünket... de még felhőtlen a jókedv.” Bár a szabályzatban foglalt elv, miszerint „A parancsnoknak osztoznia kell, csapatja nélkülözéseiben is.”³³ kissé megingani látszik, mivel már a vasúti szállítás idején jobb kocsikban utaztak. Ez természetesen nem a két szerző hibája, mivel hadsereg szinten hasonlóan kerültek kiszállításra a tiszték.³⁴ A gyalogmenet során is akadt ilyen megkülönböztetés, ami a hadosztály vezérkar szintjén még érthető, mivel nekik a gyaloglás nem tölthette ki a napjukat, mert a hadosztály vezetésével kellett foglalkozniuk. Viszont a szakasz, század szinten dolgozó tiszték sem a katonáikkal együtt meneteltek, Kadosa is rendszeresen lovon menetelt. Ami jelentősen megnehezíti a katonáival való sorsközösség kialakítását.³⁵ Nem feltétlenül Kadosa hibája, mivel lova rajta kívül más tisztnek is volt.

A menet végrehajtás végletekig megterhelő volt, de a beszámolóik alapján sikerrel vették ezt az emberfeletti akadályt. Viszont a menet alatt teljesen kimerültek, a leterheltségnek egyértelmű jele volt az öngyilkos megjelenése. Ha belegondolunk, hogy még „csak” kifelé tartottak a háborúba, akkor az általam használt „siker” kifejezés máris kétségessé válik.

²⁷ KADOSA 5–6.

²⁸ JUHÁSZ 42.

²⁹ JUHÁSZ 44.

³⁰ JUHÁSZ 57.

³¹ M. kir. HSZ 1939. 4. pont.

³² KADOSA 19.

³³ M. kir. HSZ 1939. 8. pont.

³⁴ SZABÓ 1994. 84.

³⁵ M. kir. HSZ 1939. 7. pont.

SZABÁLYISMERET

Önmagában már a manőver végrehajtása is elég lett volna a katonáknak. Viszont ezen felül az alegységeknek a lengyel területektől egészen a frontvonal közeléig rendszeresen partizán veszélyes térségeken kellett áthaladniuk. Bár az ellenállók a nagy tömegben menetelő szervezett kötelékek ellen nem léphettek fel, sokkal inkább kisebb, szervezetlenebb csoportokkal szemben vehettek fel nyíltan is harcot, ahol a sikernek reális esélye lehetett. Ennek megfelelően a kivonulóknak csak kisebb része került érintkezésbe velük, inkább hallomásból voltak információik róluk. Juhász a német szövetséges erőktől kapott figyelmeztetést, hogy a közelben estlegesen támadásra lehet készülni: „*a helyi német Ortskommandant figyelmeztetett, hogy partizán tevékenységgel kell számolni.*”³⁶ Kadosa a kicsoportosítás alatt nem került közvetlenül kapcsolatba partizánokkal, ezért nem is szentelt rájuk komoly figyelmet. Az írásában leginkább a támadások maradványait említi meg: „*Egy helyen a sínek mellett két MÁV teherkocsi roncsait pillantják meg... E magyar érték megsemmisülése szíven üt bennünket*”³⁷ Máskor pedig csupán szóbeszédet jegyzett fel. „*Beszéltek partizánokról, mondván, hogy nagy tömegben igen veszélyesek, jól felszereltek... Az előttük haladó szerelvényt állítólag partizántámadás érte.*”³⁸ A partizánveszély miatt az előjárójuk az erők megóvása érdekében³⁹ különböző rendszabályokat hozott, hogy csökkentse a kockázat mértékét: „*...partizánvédelemre való tekintettel tilos egyenként menni a városba, legalább hárman legyenek együtt. Így puskával s tölénytáskával felszerelve indul sétány legénységünk, mert a kíváncsiság csak hajtja őket.*”⁴⁰ A partizánok viszont jelen voltak és több katonai szervezetnél is súlyos veszteséget okoztak. Volt olyan eset, amikor fel kívántak számolni egy partizánok által tartott körletet. „*A támadók tüzelése, a jól rejtőző partizánok ellen teljesen hatástalan volt. A támadást a nagy veszteségek miatt félbe kellett szakítani. A vállalkozás nem érte el a célját.*”⁴¹ A 38/I. zászlóalj géppuskás század elvesztett 32 főt. A vállalkozásuk a nagy veszteségek ellenére is eredménytelenül zárult. Ezen esetet Kadosa csak kósza hírek tartotta, amit el sem hitt. „*Ellenőrizhetetlen kósza hírek, lehet, hogy csak éberségünket kívánják fokozni vele.*”⁴²

A könnyű hadosztály szervezeti felépítéséből adódik, hogy a hadosztály parancsnoka közvetlenül tudott feladatot szabni Kadosa híradó századának. Amit meg is fogalmaz, mikor a partizánok elleni rendszabályokról ír. Ezek alapján Juhászék meghozták a szükséges intézkedést, így eleget téve a harcszabályzat 4. pontjának.⁴³ Ezzel egyetemben az alsóbb szintek parancsnokai pedig érvényt szereztek a felsőbb utasításnak ugyanezen pontnak megfelelően.

Július 19-én már olyan közel járnak a fronthoz, hogy bekerültek a szovjet légierő hatósugarába: „*...éjszaka légitámadás idegborzongató hallgatni... egyre erősödő motorzúgást. Semmit sem tehetünk ellene, csak lapulunk.*” Kadosa naplójából kitűnik, hogy ez sokkal nagyobb hatást gyakorolt rá,

³⁶ JUHÁSZ 37.

³⁷ KADOSA 6–7.

³⁸ KADOSA 8.

³⁹ M. kir. HSZ 1939. 4. pont.

⁴⁰ KADOSA 10.

⁴¹ JUHÁSZ 41.

⁴² KADOSA 24.

⁴³ M. kir. HSZ 1939. 4. pont.

mint a partizántámadások hírei. A harcászati szabályzat szerint a csapatlégvédelem minden szintű parancsnok feladata.⁴⁴ A vezérkarnak a szaklégvédelemre kell intézkednie, melynek a súlypontképzést kell meghatároznia. Az alsóbb parancsnokoknak, akár puskás beosztottak esetén is fel kell készülni az önlégvédelemre.⁴⁵ Így azt írni, hogy „*semmit sem tehetünk*” kissé túlzónak tűnik. Ha úgy fogalmazott volna, hogy „*fegyvereink hatástalanok*” jobban elfogadhatóbb lett volna. Így inkább tűnik elméleti hiányosságnak, mint gyakorlati tapasztalatokból szerzett ismeretnek.

Frusztráció és mentális megterhelés

Mindazonáltal a kicsoportosítás ideje alatt a katonáknak komoly harci feladatot nem kellett megoldaniuk, ennek ellenére a gyalogmenetben fizikailag és mentálisan egyaránt a teljesítő-képességük határára jutottak. Kadosa egyáltalán nem írt olyat, hogy bizonytalan lenne saját magában. Viszont Juhász Bálint a kijutás ideje alatt több alkalommal is megírta dilemmáját a hadosztálya várható feladatait tekintve. Ez nem is csoda, hiszen a hadosztály kaphat könnyebb, illetve lehetetlennek tűnő feladatot is. Amit vezérkari főnökként egyáltalán nem mindegy, hogy miként tud megtervezni, szervezni és a végrehajtását levezetni.⁴⁶ Június 11-én hajnalban értek Resica vasúti kirakó helyre, ahol még nem ismerték a további feladatot. „*A remélt megszállási parancs helyett menetparancs érkezett futárral, a 2. magyar hadsereg parancsnokságról. Jány aláírásával.*”⁴⁷ „*Illésházy vezérőrnagy tervének megfelelően írásba foglaltam a menetparancsot és elküldtem az összes érdekeltnek.*”⁴⁸ A bejegyzést némi büszkeséggel, egyes szám első személyben írta, miszerint ő foglalta írásba a tábornoka gondolatait, pedig erre volt hadműveleti tisztje. Továbbra is bizakodik, hogy nem komoly harc feladattal kell majd megbirkózniuk, hanem valami egyszerűbb harctevékenységgel: „*Azaz ábránd, vagy remény, vagy hiedelem, ami szerint megszállási vagy vasút biztosítási feladatra vesznek igénybe, nagyon megcsappant. De azért még nem ment el egészen.*”⁴⁹ Magasabb parancsnoksággal szembeni teljes lojalitása tört meg, amikor a menet végén pihenő helyett támadásra kaptak parancsot. „*mellékfeladatban reménykedtünk.*”⁵⁰ Emlékiratában többször is hangot adott a könnyebb feladat utáni vágyának. Pontosán nem lehet megtudni, hogy önbizalom hiány vagy alakulatának képességei miatt érzett így. Egy alkalommal viszont komoly okfejtést tett „*Nem vagyok vezérkari tisztnek, de egyáltalán katonának sem vagyok jó. Két alapos ok miatt: Utálok, ha parancsolnak nekem és még inkább, ha nekem parancsolni kell.*”⁵¹ Ezen kijelentése már csak azért is meglepő, mert az ő beosztásából mást egyáltalán nem lehet tenni, mint tábornokoktól parancsot kapni, majd több ezer embernek feladatot szabni. Teljesen ellentmond mindennek, aminek át kellett volna hatnia munkáját,

⁴⁴ M. kir. HSZ 1939. 195–221. pont.

⁴⁵ Puskások esetén kereszt vagy vonal alakzatba fekvő 300 méterig aktív védelmet tudnak folytatni. Passzív védekezéssel pedig légvédelmi óvóárkok ásásával jelentősen lehet csökkenteni az esetleges károk mértékét. M. kir. HSZ 1939. 195–221. pont.

⁴⁶ M. kir. HSZ 1939. 19. pont.

⁴⁷ JUHÁSZ 38.

⁴⁸ JUHÁSZ 38.

⁴⁹ JUHÁSZ 39.

⁵⁰ JUHÁSZ 57.

⁵¹ JUHÁSZ 46.

már-már hihetetlennek is tűnik a kijelentése. A kijelentést körbeölelő kontextusból ez nem is igazán következik, így betudható annak is, hogy a művét sok évvel később írtam. Az önmarcangolása pár oldallal később is visszaköszön. „*Itt kell helytállnom a hadosztály a hadosztályparancsnok közvetlen munkatársaként. Mint vezérkari tiszt felelős vagyok, a rám eső munkán kívül, azért is, amit javasolok és azért is, amit javasolni elmulasztok.*”⁵² Ebből a pár sorból egyértelműen látszik, hogy jól ismerte a harcászati szabályzatot, mert csaknem szó szerint idézte annak 19. pontját: „*A vezérkari főnök nemcsak parancsnokával szemben, hanem általában is felelős mindazért, amit parancsnokának javasolt, vagy javasolni elmulasztott.*”⁵³

KONKLÚZIÓ

A két forrásban személyes élmények olvashatók, melyek bemutatják a szerzők szemszögéből érzékelt világot. A hivatásos és tartalékos tisztek közt kialakult általánosító sztereotípiákat nem lehet feltétel nélkül elfogadni. Mindkét tisztikarban lehet példát találni mindenféle érveléshez. A bemutatott vizsgálati módszer alapja, hogy az összehasonlítást egy korabeli hivatalos szabályzóhoz képest tettem meg. A szabályzatismerethez figyelembe vettem a tisztek parancsnoki hierarchiában elfoglalt helyzetüket. Fontos leszögezni azt a megállapítást, hogy szakaszparancsnoknak lenni sokkal egyszerűbb, mint ezred- vagy hadtestparancsnoknak. Valamint minél magasabb szinten dolgozik egy tiszt, annál kevesebb lehetősége van gyakorolni beosztását. Békében inkább az adminisztratív vezetés a jellemző, mintsem a harcvezetés. A hadsereg szervezésében rejlő eredendő hibák, magasabb szinten sokkal jobban kiütököznek, mint alacsonyabb szinten, mivel az egyének „elvesznek” a kollektíva általános kompetenciájában. Ezen oknál fogva úgy tűnhet, hogy az alacsonyabb beosztásúak jobban megállják a helyüket, mint a magasabb beosztásban lévők. Így a tartalékosok jobban megállták a helyüket, mint a hivatásosok. Ezen állásfoglalástól sokkal pontosabb, hogy akik békében gyakorolhatták feladatkörüket, azok alkalmazási időszakban is sikeresebbek lehettek, a megannyi hiányzó feltétel ellenére is. A hiányosságok egy része persze már korábbi hadműveletekből⁵⁴ ismert lehetett, azonban az anyagi lehetőségek sok esetben akadályozták azok kiküszöbölését.

Megállapításnak tartom, hogy a tartalékos tisztek alacsonyabb beosztásaikban több lehetőségük volt otthon begyakorolni a feladataikat. Ezzel szemben jelen tanulmányban vizsgált hivatásos tisztek szinte semmi érdemleges tapasztalata nem volt a vezérkar főnöki beosztás betöltéséhez. Mindemellett meg kell jegyezni, hogy a vezérkari beosztás betöltéséhez egy sokkal szélesebb spektrumú ismeretbázissal kell rendelkezni. Viszont egy szakaszparancsnoknak, ehhez képes egy jóval átláthatóbb részismerettel kell rendelkeznie. Ironikus módon utóbbi tudás elsajátítására volt több idő és a hadosztály második beosztásához szükséges ismerethez volt jóval kevesebb lehetőség.

Fontos leszögezni azt is, hogy a hadi műveltséget feltétlenül békében kell megszerezni. A felkészületlenség és a feladat nagysága közti aránytalanság elkerülhetetlenül az emberek frusztrációjához vezetett. Erre jött még rá az a lehetetlen érzés, hogy az elébük tornyosuló

⁵² JUHÁSZ 48.

⁵³ M. kir. HSZ 1939. 19. pont.

⁵⁴ Kárpátaljai hadműveletek (1939), az erdélyi bevonulás (1940), a délvidéki hadműveletek (1941) és a Kárpát-csoport működése a Szovjetunióban (1941). KISS 2014b; ANDAHÁZI 2016.

kihívásokat nem lesznek képesek megoldani. Juhász láthatóan őrlődött a kicsoportosítás során elszenvedett amortizáció tudata és az előjárói impresszió között. A tehetetlenség érzete már ekkor átsapott a beletörődés és elfogadás gödrébe, mely korlátot képzett a további innovatív és proaktív cselekvés elé, ami az ő beosztásában elengedhetetlen lett volna.

A megterhelés ellenére az általános felkészülésben és szabályismeretben elmondható, hogy a hivatásos százados képzetebb volt. A hadosztály a menet során szervezet és cselekvőképés maradt. A feladat sajátosságából eredően a katonák kimerültek, amin csak a pihenőnapokkal tudtak volna segíteni, melyet a hadi események sodrában csak korlátozottan tudtak biztosítani. Bár a feltöltésre nem tudtak annyi lehetőséget találni, mint amennyit akartak, viszont a menetbiztosításra – ami csak tőlük függött – már sokkal több időt fordítottak. Látszik, hogy az előrevonást korábban is volt alkalmuk begyakorolni, akár még „élesben” is a bécsi döntések végrehajtása során. Kadosa tartalékos tisztként nem kerülhetett olyan döntéshozói pozícióba, hogy bármilyen befolyással legyen a sorsuk alakulására. Gyakorlatilag inkább sodródott az árral és végrehajtatta a felülről jövő parancsokat a rá bízott katonákkal.

A megfelelő szabályismeretet jól tükrözi a partizánok elleni preventív intézkedések sokasága (természetesen ez összefügg a menetbiztosítással). Kadosa a saját szintjét látva nem érzett különösebb veszélyt a partizánokban, mivel közvetlen érintkezésbe nem került velük. Talán ebből kifolyólag sem tulajdonított nekik nagyobb figyelmet. Az ellenintézkedéseket is inkább csak szükségtelen teherként élte meg. Persze a szabályok ismerete nem elégséges, ha a technikai eszközök, illetve a felszerelés elégtelen. Hiába rendelkeztek csapatlégvédelmi alegységgel és hiába készültek el időben a parancsok, ettől még nem lötték le hatékonyabban a támadó orosz gépeket. A sikertelenség pedig rányomta a bélyeget a szemtanúkra. Így volt ez Kadosáék esetében is, amikor érezte, hogy a szovjet bombázók ellen milyen tehetetlenek. Nála ez az érzés ültette el az előljáróba vetett bizalom elvesztésének magvait. Pozitív irányba lendült az, amikor kiképzés hatékonysága visszaköszönt, mivel a híradó katonák jól működő összeköttetést tudtak teremteni hídfőcsaták idején a csapatok között. Ez Kadosa szakaszában is magabiztosságot eredményezett. A felkészültség, illetve annak hiánya a visszájára is hathat, mint amikor a harcok idején gyalogsági harcparancsot kellett volna végrehajtaniuk. Erre jött még rá az ellátatlanság, ami már komoly demoralizáltsághoz vezetett. Ez az érzés Juhász századoshoz képest később keletkezett, ami annak tudható be, hogy vezérkari főnökként sokkal többet látott a helyzetképből, mint Kadosa egy kis alegység parancsnokaként.

Az elemzés alapján inkább mondanám, hogy a hivatásos tiszték jobb katonai ismeretekkel rendelkeztek, mint a tartalékosok, viszont az is elmondható, hogy a tartalékos tiszték is rendelkezettek a szintjüknek megfelelő szaktudással, különösen a rájuk bízott speciális szakterületen. Ezzel a hivatásosok is bírtak, viszont nekik magasabb szinteken is helyt kell állniuk.

A honvédelmi szervezet eredendően rendelkezett ismert vagy akár fel nem ismert hibákkal egyaránt, melyek felismerésekor már hathatós megoldást nem tudtak tenni. A vizsgált kérdések többségében a tiszteket, a rendszer hozta olyan helyzetbe, – vagy éppenséggel kényszerítette bele – melyekből a lelkiismeretes és önfeláldozó munkavégzés ellenére sem lehetett eredményt elérni.

A továbbiakban érdemes lenne kiszélesíteni a tiszték és az alkalmazott szabályzatok körét, valamint ötvözni más kutatási módszerekkel és így megfogalmazni a vizsgálati eredményeket a hivatásos és tartalékos tisztokról.

FELHASZNÁLT IRODALOM

ANDAHÁZI SZEGHY VIKTOR (2016): *A magyar királyi honvédség részvétele a Szovjetunió elleni támadásban 1941. június–december*. Szeged, Belvedere Meridionale.

GYÁNI GÁBOR (2000): *Emlékezés, emlékezet és történelem elbeszélése*. Budapest, Napvilág Kiadó.

GYÁNI GÁBOR (2002): *Történetdiskurzusok*. Budapest, L'Harmattan Kiadó.

GYÁNI GÁBOR (2007): *Relatív történelem*. Budapest, Typotex Kiadó.

GYÁNI GÁBOR (2010): *Az elveszített múlt*. Budapest, Nyitott Könyvműves Kiadó.

KISS GÁBOR FERENC (2014a): *Kézikönyv a 2. világháború hadtörténetéhez. Tények, adatok, források*. Szeged, Belvedere Meridionale.

KISS GÁBOR FERENC (2014b): *Lovon, gyalog, autón, biciklin, vasúton... A Magyar Királyi Honvédség gyorscsapatai*. Szeged, Belvedere Meridionale.

KŐFALVI TAMÁS (2007): *Forrástani ismeretek történelemből*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

KÖVÉR GYÖRGY (2008): A magánélet titkai és a napló. *Aetas* 23. évf. 3. szám, 82–100.

NEMESKÜRTY ISTVÁN (2000): *Requiem és búcsú*. Budapest, Szabad Tér Kiadó.

ORMOS MÁRIA (2003): *A történelem és a történelemtudományok*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

ORMOS MÁRIA (2006): *Magyarország a két világháború korában 1914–1945*. Debrecen, Csokonai Kiadó.

ORMOS MÁRIA (2012): *Van-e Történelem?* Budapest, Kossuth Kiadó.

PIHURIK JUDIT (2002): *Kecskés Péter Pál Honvédnapló a keleti frontról 1942. június 26 – október 19*. Szeged, Hispania Kiadó.

PIHURIK JUDIT (2015): *Naplók és memoárok a Don-kanyarból 1942–1943*. Budapest, Napvilág Kiadó.

PÜSKI LEVENTE (2010): *A Horthy-korszak 1920–41*. Budapest, Kossuth Kiadó. Magyarország története 18. kötet.

ROMSICS IGNÁC (2010): *Magyarország története a XX. században*. Budapest, Osiris Kiadó.

SZABÓ PÉTER (1994): *Don-kanyar*. Budapest, Zrínyi Kiadó.

SZABÓ PÉTER – SZÁMVÉBER NORBERT (2009): *A keleti hadszíntér és Magyarország 1941–1943*. Budapest, Pueblo Kiadó.

UNGVÁRY KRISZTIÁN (2005): *A magyar honvédség a második világháborúban*. Budapest, Osiris Kiadó.

UNGVÁRY KRISZTIÁN (2010): *A második világháborúban – Magyarország története 19. kötet*. Budapest, Kossuth Kiadó.

VARGA E. LÁSZLÓ (2012): Taróczy Nándor magyar királyi altábornagy visszaemlékezése. *Aetas* 27. évf. 3. szám, 96–113.

Szabályzatok

APP-6 Military Symbols For Land Based Systems is a NATO UNCLASSIFIED publication. The agreement of nations to use this publication is recorded in STANAG 2019

Harcászati Szabályzat. 1. Budapest, 1939, M. kir. honv. minisztérium kiadványa.

Források

Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Hadtörténeti Levéltárának VII. fondfőcsoportjának, Tanulmányok és visszaemlékezések gyűjteményéből:

JUHÁSZ BÁLINT szds.: 3.290. levéltári számon bejegyzett visszaemlékezés

KADOSA ÁRPÁD hdgy.: 2.889. levéltári számon bejegyzett visszaemlékezés

VINCZE GÁBOR

pinczegabor@gmail.com
történész (ÓNTE, Ópusztaszer)

Csendőrsorsok az 1945 utáni évtizedekben

Kutatási problémák és kérdőjelek

The Fate of Gendarmes in the Decades Following 1945
Research Problems and Question Marks

ABSTRACT

Based the French example, in 1881 the Gendarmerie, guarding order in the countryside, was founded in the Austro–Hungarian Empire as well. From that on, public safety could be described as similar to European standards. Despite of that, after 1945 the attitude of new political elite and some parts of society towards the Gendarmerie was quite negative. There weretwo keys reasons for that. A fraction of the Gendarmerie participated in the persecution of the illegal communist party’s members and followers before 1944, and took partin the deportation of the countryside Jews in 1944. However, when the Gendarmerie was dissolved on 10 May 1945, it was not for the latter but specifically for political reasons.After passing the legislation, former gendarmes were viewed ascollectively guilty and second-rate citizens, even if they had committed no crime at all. Gendarmes fleeing West from the Soviet Army in the Spring of 1945 and later returning were interned, and the same faith awaited their comrades who couldreturn from Soviet prison camps in 1950 (several years of forced labour awaited the latter).The gendarme officers were declared “principal war criminals” at the people’s tribunal, a typical political tribunal, established in 1945. Seven such officers were condemned to death and were executed, possibly more than a thousand of others were given prison sentences. In 1956, several gendarmes took active part in the revolution in the countryside, many of them were convicted after the revolution was suppressed. Those freed from prisons and internment camps were kept under state security surveillance for decades, even if they had no previous conflict with the communist regime. Studying the fate of former gendarmes after 1945 shows that,from the point of taking power in 1945 until the fall of the regime, the communists-feared them, even whenthe gendarmes were old and ill. In my study I review the problems of research, and illustrate different forms of gendarme-persecution,by presenting specific examples.

KEYWORDS

Hungarian Royal Gendarmerie, gendarmes, collective guilt, people's tribunal, internment, forced labour, deportation, the Hungarian Revolution of 1956, state security organs

DOI 10.14232/belv.2019.2.5 <https://doi.org/10.14232/belv.2019.2.5>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article: Vincze Gábor (2019): Csendőrsorsok az 1945 utáni évtizedekben. Kutatási problémák, és kérdőjelek. *Belvedere Meridionale* 31. évf. 2. sz. 77–103. pp.

ISSN 1419-0222 (print) ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

A Magyar Királyi Csendőrség történetével a nyugati magyar emigrációban, majd 1989 után Magyarországon több szerző foglalkozott.¹ Az intézménytörténeti tanulmányok azonban általában befejeződtek azzal, hogy 1945-ben a csendőrséget felszámolta az új hatalom. Azzal a szerzők már nem igen foglalkoztak, hogy milyen sors várt a volt csendőrökre. Alábbi dolgozatomban az elmúlt négy év kutatásai alapján összefoglalom, a csendőrsorsokkal kapcsolatban milyen kategóriákat lehet felállítani, és konkrét esetekkel illusztrálom a vázlatokat.

Mindenek előtt arra hívom fel a figyelmet, hogy a Magyar Királyi Csendőrséget 1881-ben az országgyűlés által megszavazott, és I. Ferenc József császár és király által február 14-én szentesített két törvénnyel állították fel. 65 évi működés után azonban a semmiféle közjogi legitimitással nem rendelkező, dálnoki Miklós Béla tábornok által vezetett ideiglenes kormány 1945. május 10-én egy egyszerű miniszteri (1.690/1945. M.E. sz.) rendelettel oszlatta fel azt.

A felosztatásnak kizárólag politikai oka volt: „*A M. Kir. Csendőrség a múlt népellenes kormányait feltétlen engedelmességgel kiszolgáltá [...] a magyar parasztság és a magyar munkásság ellen megszámlálhatatlan erőszakot követett el, ezért a magyar nép ítéletének végrehajtásaképpen az Ideiglenes Nemzeti Kormány megállapítja a csendőrségnek, mint testületnek a felelősségét² és intézményét megszünteti, szervezetét feloszlatja.*”³ (Kiemelés – V. G.)

A csendőrség felosztatása kapcsán érdemes felhívni a figyelmet néhány tényre. A Horthy-rendszer intézményei közül egyes egyedül csak a csendőrség esetében állapították meg a testületi felelősséget, mintegy kollektíve bűnössé téve ezáltal a tagjait. A rendvédelmi testület felosztatását legerőteljesebben, legerőszakosabban a Magyar Kommunista Párt (MKP) vezetői, támogatói követelték, ami természetesnek mondható, hiszen a csendőrség a két világháború között az illegális

¹ A csendőrség történetéről egyebek mellett lásd REKTOR 1980, CSAPÓ 1999, KAISER 2002, PARÁDI 2012, PARÁDI 2015.

² Eredetileg a rendelettervezetben „*kollektív felelősség*” szerepelt, ezt változtatták – Miklós Béla, Vörös János, Faragho Gábor Valentiny Ágoston és Vásáry István javaslatára – „testületi” felelősségre az április 23-i minisztertanácsi ülésen. Lásd SZÜCS, 1997. 359.

³ *Magyar Közlöny* 1945. 26. sz. 3.

kommunista mozgalom üldözéséből kivette a részét. „*A kakastoll is eltűnik a magyar falvak életéből. Az utolsó minisztertanácson elfogadták végre Erdei Ferenc belügyminiszter javaslatát és rendeleti úton feloszlatták a csendőrséget. A rendelet helyesen értékeli a csendőrség múltbeli szerepét, amikor megállapítja, hogy ennek a testületnek tagjai feltétlen engedelmességgel szolgálták ki a múlt népellenes kormányait és kíméletlen, középkori eszközökkel és metódusokkal törtek a magyar demokratikus mozgalmak megsemmisítésére. A magyar munkásság és parasztság ellen megszámlálhatatlan erőszakosságot követett el a csendőrség. [...] A kakastoll volt a magyar feudalizmus hirdetője, hordozója, a csendőrök voltak a hűbéri rend öntudatos hívei, a magyar nép gonosz árulói, a népellenes politika gerinctelen szolgálói.*” – írta a szegedi Délmagyarország vezércikkírója.⁴

Az azonban elgondolkodtató, hogy nem csupán a kommunisták sürgették a csendőrség feloszlását, hanem a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front (vagyis a kormánykoalíció) alkotó polgári pártok, a Polgári Demokrata Párt/PDP, és a Független Kisgazdapárt/FKGP is támogatták ezt. (A kormányban az MKP-tag Molnár Erik népjóléti miniszter, és a „kriptokommunista”⁵ belügyminiszter, Erdei Ferenc a március 28-i minisztertanácsi ülésen azon az állásponton voltak, hogy „*testületi felelősséget kell kimondani.*” Velük ellentétben Vörös János, Valentiny Ágoston és Vásáry István, valamint Faragho Gábor úgy vélték, hogy „*aki büntetlen tudott maradni egy ilyen mindnyájuk által gyűlölt szervezetben, az feltétlen megérdemli, hogy minden téren megtartsa jogait*”. [Kiemelés – V. G.] Az április 18-i minisztertanácsi ülésen Miklós Béla a csendőrség feloszlásával kapcsolatban megjegyezte, hogy „*az ugyan gyűlöltté tette a nevét, mégsem tartja lehetőnek, hogy azokat testületileg együttesen vonják felelősségre.*”⁶)

Mivel magyarázható vajon az, hogy nem csak a kommunisták (akik érthető okokból 1944 előtt a rendvédelmi és állambiztonsági szervek célkeresztjében álltak) követelték a csendőrség felszámolását, hanem a polgári oldalt képviselő pártok is. Feltételezésem szerint ennek egyik magyarázata a csendőrség hatáskörének, illetve intézkedési jogának nem ismerete (vagy tudomásul nem vétele) volt. Míg ugyanis **a rendőr önálló intézkedésre volt jogosult, addig a csendőr nem rendelkezett önálló intézkedési jogkörrel.** Ahogy Pinczés Zoltán százados fogalmaz korabeli munkájában: „*a csendőrséggel szemben a főszołgabírónak és az alispánnak van felhívási joga*”,⁷ vagyis utasíthatták a csendőröket. A csendőrség a közigazgatási hatóság minden „felhívását” teljesíteni volt köteles. „*Azt lehet mondani, hogy a hatósági felhívás [...] katonai parancs jellegével bír*” – írja Pinczés.⁸ A „felhívást” csupán a szárnyparancsnok tagadhatta meg, de ezt neki is alaposan indokolnia kellett, és a kerületi parancsnokság a döntését felülbírálhatta.

A fentiek figyelembe vételével kell megítélni azokat az eseteket, amikor több alkalommal került sor a harmincas években arra, hogy a járási főszołgabíró az utolsó pillanatban betiltott egy ellenzéki választási gyűlést, a kirendelt csendőröket pedig utasította a tömeg feloszlására.

⁴ *Délmagyarország* 1945. április 27. (Kakastoll. Vezércikk.) A *Délmagyarország* hivatalosan a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front lapja volt, valójában kezdetétől fogva az MKP irányította.

⁵ Erdei Ferenc (1910–1971) formálisan a Nemzeti Parasztpárt tagja volt, emellett azonban az MKP titkos támogatójaként mindenkor Rákosiék utasításainak hű végrehajtója. Hasonló politikus volt például a formálisan kisgazdapárti Ortutay Gyula is.

⁶ Szűcs 1997. 304., 332.

⁷ Pinczés 1936. 410.

⁸ I. m., 409.

(Pinczés szerint „a csendőrséget karhatalomként csak akkor szabad igénybe venni, ha hatósági eljárásnál ellenszegülés fordul elő, vagy attól alapos indokok folytán tartani lehet”.⁹) Olykor sajnos fegyverhasználatra került sor, amelynek halálos áldozatai is lettek. Ezek az esetek (az egyik legismertebb az 1935-ös endrődi) nagy visszhangot váltottak ki, alkalmasak voltak a csendőrség presztízsének rombolására.

Arról sem feledkezhetünk meg, hogy a társadalom egy részében a csendőrséggel szemben kialakult ellenérzések egyik mozgatórugója az lehetett, hogy a világháború alatt a csendőröknek kellett biztosítani a hadviselő ország belső rendjét, és betartatniuk egyes, a háború miatt meghozott, népszerűtlen intézkedéseket.

Végül, de nem utolsósorban, a kommunista propaganda egyfelől a zsidók deportálásában való részvételt jelölte meg a testület megszüntetésének okaként (ámbátor a május 10-i rendeletben egy szóval sem említették ezt), holott a szervezet személyi állományának csak egy része – Kovács Zoltán András becslése szerint mintegy tíz százaléka¹⁰ – vett részt abban. Vele ellentétben Molnár Judit szegedi történész egyik cikkében azt állította, hogy „az őrsöktől a csendőrkerületi parancsnokságokig, nyomozó alosztályokig, a csendőrség teljes állománya rendelkezésre állt és részt is vett a zsidók összegyűjtésében, majd deportálásában.” Ezt az állítását kicsivel később úgy „pontositja”, hogy „nem a csendőrség egy része, hanem **nagyobbik része volt tevőleges elősegítője a zsidónak minősített magyar állampolgárok pusztulásba vezető sorsának.**”¹¹ (Kiemelések – V. G.) Állítását ő sem támasztja alá korabeli hiteles forrásokkal. Az általam eddig áttekintett népbíróági és állambiztonsági források egyértelműen cáfolják a sommás véleményét. A szegedi történész sok más mellett nem vesz tudomást két tényről: 1.) Azoknak az őrsöknek a legénysége, amelyeknek körzetében nem éltek „izraeliták”, értelemszerűen nem vett részt a deportálásban. 2.) Azokon az őrsökon pedig, amelyeknek a körzetében laktak zsidó származású lakosok, nem vehetett részt a teljes állomány a deportálásban, hiszen ez idő alatt is el kellett látni az alapvető feladatukat, a rend fenntartását. A fenti okok miatt kizártnak tartom, hogy a csendőri állomány nagy többsége részt vett volna a deportálásban – ám annak kiderítése, hogy hozzávetőlegesen mekkora volt ez az arány, még hosszú, aprólékos kutatást igényel.

Mielőtt a volt csendőrökkel szembeni retorziókról szót ejtenék, meg kell említeni, hogy az első években még olykor előfordult, hogy az 1944/45 fordulóján megszervezett „demokratikus rendőrség” vidéken átvett volt csendőröket. Nyilván szükség volt a szaktudásukra, hiszen a frissen toborzott rendőri személyzet ugyan (az MKP szemszögéből) politikailag megbízható volt, de a legelemibb szakmai tudással sem rendelkezett. A volt csendőröket azonban nem sokáig tűrte meg sorai között a kommunisták által felügyelt/irányított rendvédelmi testület, az esetek döntő többségében 1946–1947-ben eltávolították őket onnan.

⁹ I. m., 410.

¹⁰ KOVÁCS 2001. 104.

¹¹ MOLNÁR 2016.

IGAZOLÁSI ELJÁRÁSOK

A csendőrséget megszüntető 1945. május 10-i, 1690. számú rendelettel felállították „A volt csendőrségi személyek¹² igazolására alakult különleges igazolóbizottságot”. A bizottság történetét, működését még nem dolgozta fel senki. Az eddig megismert forrásokból annyit lehet tudni, hogy annak tagjait „*az egyes politikai pártok országos vezetősége*” (vagyis a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front/MNFF pártjai: Polgári Demokrata Párt/PDP, Független Kisgazdapárt/FKGP, MKP, Nemzeti Parasztpárt/NPP, Szociáldemokrata Párt/SZDP), valamint a Szakszervezeti Tanács jelölte ki, elnöke az első fél évben Révész Géza volt, őt követte Csató Pál, majd 1946. január 1-től Réti Károly. (Révész a Vörös Hadsereg tisztjeként tért vissza a Szovjetunióból és 1945-től az MKP vezetésének volt a tagja. A másik két személyről semmiféle adatot nem találtam, de gyanítható, hogy őket is az MKP delegálta a bizottság élére.) A bizottság megszűnését egyelőre nem sikerült megállapítanom, annyi bizonyos, hogy a *Magyar Közlönyben* 1949-től nincs nyoma a működésének.

Az igazolásra jelentkezőknek egy negyvenöt pontos, igen részletes kérdőívet kellett kitölteniük, melyben egyebek mellett még arra is kíváncsiak voltak, hogy „15. *A legutóbbi népszámlálásnál milyen anyanyelvűnek és nemzetiségűnek vallotta magát?*”, „16. *Esetleg magyarosított nevét visszaváltoztatta-e?*”, és „38. *Milyen napilapot vagy folyóiratot vásárolt vagy olvasott leggyakrabban? Melynek volt előfizetője?*”¹³ A kitöltött kérdőívhez csatolni kellett egy „önéletrást”, valamint különféle nyilatkozatokat, amelyekkel az illető igazolni próbálta, hogy megfelel az igazolás feltételeinek.

A *Magyar Közlönyben* időnként közzé tették a jelentkezők névsorát az adott személy lakhelyének feltüntetésével. A lakhely szerint illetékes közigazgatási hatóság ezt közzé tette (falragaszok vagy dobszó útján), és felhívták a lakosságot arra, hogy „*akik az igazolás alá vont személyek olyan magatartásáról, vagy cselekedetéről tudnak, mely az igazolási eljárás szempontjából lényeges (ez akár előnyös, akár hátrányos), a bizottság elnökének [...] szóban vagy írásban a tárgyalás előtt jelentse be.*”¹⁴ Ez az eljárás alapjaiban teremtette meg a rosszindulatú feljelentések áradatát, és lehetővé tette a vélt vagy valós sérelmeket elszenvedetteknek, hogy bosszúszomjukat kitöltsék a volt csendőrökön.

A bizottság első ülésére 1945. június 2-án került sor, a Belügyminisztérium Markó utcai épületében. Ekkor tizenöt volt csendőr ügyét tárgyalták,¹⁵ egyebek mellett Gyenes-Dienes András gazdasági századosét, dr. Drégelyi Béla századosét, Sárdy/Spilberger Gyula ny. alezredesét, Harsányi Imre őrmesterét, Garabuczi István tiszthelyettesét és Lakatos Ferenc őrmesterét. Úgy látszik, hogy aznap vagy idő hiányában nem tudtak végezni, vagy pedig a beidézetek egy része nem jelent meg, esetleg nem érkezett be olyan terhelő adat, amely alapján „nem igazoltnak” lehetett volna kijelenteni őket, mert néhány nappal később, 6-án, a második ülésen tizenegy volt csendőrnek – köztük a pár nappal korábban elhunyt, már „néhaiként” említett Garabuczinak – ismét tárgyalták az ügyét. (Nem ez volt az egyedüli ilyen eset, később is előfordult, hogy kétszer is megjelent ugyanannak a volt csendőrnek a neve a közzétett listákon.) A fentiekén kívül 16-án

¹² A megfogalmazás azt jelenti, hogy nem csak csendőrtisztekre, tiszthelyettesekre és közlegényekre, hanem gazdasági alkalmazottakra, irodai személyzetre (pl. „anyagszaki” tisztviselőre) is vonatkozott az előírás.

¹³ Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára (a továbbiakban: MNL CsML), a szegedi népbíróság iratai, XXV. 8. fond, Nb. 1546/1948., Timár Gergely népbírósági aktája, 25–26.

¹⁴ *Magyar Közlöny – Hivatalos Lap* 1945. május 13. 4. sz. 1.

¹⁵ Uo.

újabb 15 volt csendőr ügyét tárgyalták – a felsoroltak között még három, már elhunyt személy neve található meg.¹⁶ Nem csak korábban elhunyt volt csendőrök neveit találhatjuk meg az igazolás alá kerülők névsorában, hanem özvegyekét is.¹⁴

A jogszabály nem írta elő, hogy kötelező megjelenni a különleges igazolóbizottság előtt. Ezzel magyarázható, hogy a világháború után Magyarországon tartózkodó, mintegy 15 ezer csendőr közül a *Magyar Közlöny – Hivatalos Lap* adatai szerint nagyjából 7400 volt csendőr (vagy csendőrözvegy) nyújtotta be az igazolási kérelmét. Közülük 1949. december 20-ig mindössze 465 személyt nyilvánítottak „igazoltnak”.¹⁸ Az eddig áttekintett igazolásai iratokból az derül ki, hogy a rendkívüli igazolóbizottság olyan volt csendőröket sem nyilvánított „igazoltnak”, akiket a volt szolgálati helyük nemzeti bizottsága (olykor a helyi MKP-alapszervezet!) igazolásra ajánlott. Az eddig megismert iratokból egyébként nem derül ki, milyen alapon döntöttek el a bizottság tagjai, hogy kit nyilvánítottak „igazoltnak”, és kit nem.

A jogszabály szerint azt lehetett „igazoltnak” minősíteni, aki „a) a németellenes ellenállási mozgalomban személyesen és hatékonyan részt vett; b) az ország felszabadulása előtt működött kormányok törvényeivel, rendeleteivel, intézkedéseivel és utasításaival tevőlegesen vagy szolgálati mulasztással szembe fordult, vagy c) bár szolgálatát ellátta, tényleges segítséget nyújtott demokratikus szervezkedéseknek, vagy azokban résztvevő egyéneknek.”¹⁹ – vagyis 1945 előtti értelemben megszegték a törvényeket, sőt, az esküjükben vállalt kötelezettségeiket is. Meg kell azonban jegyezni, hogy azért, mert valakit „igazoltnak” minősítettek, a későbbiekben még kerülhetett népbíróság elé, tehát ez nem jelentett semmiféle „védelmet” a későbbiekre nézve. (Egyebek mellett lásd Antal Ferenc főtörzsőrmester esetét, akit „igazoltnak” nyilvánított a különleges igazolóbizottság, ennek ellenére pár hónappal később népbírósági eljárás indult ellene, első fokon két év fegyházra ítélték, ám másodfokon fölmentették.²⁰)

A mintegy 7000 „nem igazoltnak” nyilvánított volt csendőrnek (és azoknak, akik meg sem jelentek az igazolóbizottság előtt), valamint hozzátartozóiknak az illetményét, nyug- és kegydíj igényét megszüntették. Mivel a tiszthelyettesek és a legénységi állományúak döntő többsége paraszti származású volt, 1945 után legtöbbször földművelésből próbálta eltartani önmagát és a családját. Azok, akik – a rákosista-kádárista propaganda szerint – „*kiszolgálták a Horthy-fasiszta rendszert*”, eleve nem számíthattak arra, hogy képességeiknek, tudásuknak, iskolázottságuknak megfelelő álláshoz juthatnak. „*Azok a csendőrök, akik a deportálástól és a bírósági eljárásoktól megmenekültek, a »felszabadulás«-t követő években segéd munkásokként tudtak csak elhelyezkedni. Fizetésük a létminimum fenntartására szolgált, életük örök rettegés volt. Senki nem merte vállalni azt a kockázatot, hogy értelmi nivójukhoz méltó munkahelyre betegye őket, mert ez az 1950-es évek legveszélyesebb játéka volt.*” – írta dr. Rektor Béla volt csendőr százados, aki 1948-ban menekült nyugatra.²¹

¹⁶ *Magyar Közlöny – Hivatalos Lap* 1945. június 6. 44. sz. 1.

¹⁷ Lásd például a *Magyar Közlöny – Hivatalos Lap* 1945. július 14-i, 76. számában felsorolt listát.

¹⁸ *Magyar Közlöny* 1949. december 21. 265. sz. 1.

¹⁹ *Magyar Közlöny* 1945. május 10. 26. sz. 3. (Id. Mester Zsoltnak azért ítélték meg a kegydíj folyósítását, mert „a volt tanácsköztársaság alatti magatartása és baloldali politikai meggyőződése miatt” hátrány érte 1944 előtt. *Magyar Közlöny – Hivatalos Lap* 1946. december 11., 197. sz. 1.)

²⁰ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban: ÁBTL), 3.1.9. V-115984.

²¹ REKTOR 1980. 301.

Simon János tatai őrmester esete

Simon János 1914-ben született Székesfehérváron, egyszerű családban, az édesapja gyári munkás volt. Hat elemit végzett. (Egy, – cím nélküli, feltehetően a különleges bizottság által készített összefoglaló anyag²² szerint – négy polgári iskolai végzettséggel is rendelkezett.) Iskolái elvégzése után segédmunkásként dolgozott, különböző építkezéseken. 1935. október 1-vel vonult be a honvédséghez. Két évvel később, a leszerelése után jelentkezett csendőri szolgálatra. Az első alkalommal a jelentkezését visszautasították, mert az apját három hónapra ítélték, sztrájk szervezése miatt. Végül némi protekció segítségével mégis csak felvették. Először a vámospércsi őrsre került próbacsendőrként. 1938-ban elvégezte a makói csendőr iskolát. Ezt követően a pécsi csendőrkerülethez helyezték. Előbb a kiskőszegi őrsön szolgált, majd 1941. december 30-val áthelyezték a Pécshez közeli, egerági őrsre azzal az indoklással, hogy állásához nem illő nővel tartott fenn kapcsolatot, aki egyszerű varrónő volt. Nősülési kérelmét 1944 tavaszán nyújtotta be, de visszadobták a kellő anyagi feltételek hiányában, ráadásul a leendő anyósa és apósa ellen is kifogást emeltek (a rokonságban ugyanis akadt szociáldemokrata párttag és egy orosz származású személy). Mivel emiatt kérte a leszerelését, augusztusban mégis csak engedélyezték a nősülését. 1944. augusztus 25-én járőrvezetői tanfolyamra vezényelték Tatára. Ezt december végén fejezte be. A szovjet hadsereg közeledtével az iskolai keretet elvezényelték a településről, de ő betegsége miatt helyben maradt. Az ellenség megérkezése előtt civilbe öltözött, majd amint tehetette, a Székesfehérváron maradt családjához utazott.

1945. május 5-én küldte be a nyilatkozatát a különleges igazolóbizottságnak. Az ehhez csatolt „életleírásban” az alábbi olvasható: *„Aktív németellenes magatartást, mint csendőr őrmester, kifejteni nem tudtam, mert nem állt módomban. [...] Politikai nyomozást soha nem végeztem. Azonban németellenességemet ahol tudtam, hangoztattam és főleg a német Volksbundistákat üldöztem.”* Arra is hivatkozott, hogy 1942-ben elfogta a Volksbund egyik községi ifjúsági vezetőjét, ami miatt feljelentették, de a vizsgálat végeredményeként a helyén maradhatott. A zsidók deportálásában nem vett részt, mivel körletében nem éltek zsidó származású lakosok. Végül megjegyezte: *„A kommunistákat soha nem üldöztem, mert magam is szegény munkás családból származok és testvéreim is mind iparosok és munkások.”*²³

Igazolását a *Magyar Közlöny* 1946. augusztus 25-i számában tették közzé. Későbbi sorsa ismeretlen.

A „NYUGATOSOK”

Míg az igazolási eljárás az összes „csendőrségi személyzetet” érintette (függetlenül attól, hogy kérte-e az igazolását vagy sem), az internálás döntően a „nyugatosokat” sújtották (illetve azok egy részét is, akik ellen népbírósi eljárást folytattak le, de ezekről az ügyekről lásd később).

A Belügyminisztérium 148.484/945.B.M.IV.12. számú (nyilvánosságra nem hozott) rendelete alapján internálták az összes nyugati hadifogságból visszatért csendőrt (valamint a hivatásos katonatisztek). Előbbiek számát 1950-ben több, mint 3000-re tették.²⁴ Azoknak a döntő többségét,

²² ÁBTL 3.1.9. V-85714, 79.

²³ ÁBTL 3.1.9. V-85714, 87–88. (Itt, és a továbbiakban betűhív közlést alkalmazok.)

²⁴ <https://www.csendor.com/konyvtar/biografia/osszeallitasok/Kommunista%20jelentenes%20csendorokrol%20%20cc%201950.pdf> Letöltve 2018. szeptember 10-én.

akik megszabadultak az amerikai, brit vagy francia hadifogságtól, és magyar földre léptek, vagy már közvetlenül a határszélen (Rajkán, Szentgotthárdon vagy máshol), vagy a Hazatelepítési Kormánybiztosság komáromi kirendeltségén hallgattak ki. Ezt követően rendőrbiztonsági őrizetbe helyezték őket.²⁵ Az internálás tarthatott pár hónapig, de akár egy évnél hosszabb ideig is. Ha az internálást belügyminisztériumi véghatározattal megszüntették, az illető automatikusan rendőrhatalom felügyelet (ref.) alá került. Ez akár több évig is eltarthatott.

Bácsi Péter őrmester esete

Bácsi Péter 1919-ben született Hajdúböszörményben, földműves családban. A Győri Rendőr-főkapitányság Politikai Osztályán 1945. szeptember 12-én felvett vallomása szerint három középiskolát végzett, majd 1940. december 1-vel Szolnokon lépett a csendőrség kötelékébe. A tiszavárkonyi őrsön lett járőrtárs, majd elvégezte a nagyváradai hét hónapos csendőriskolát, utána visszakérült az őrsre. 1944. február 10-én Tiszavárkonyból áthelyezték Dévaványára, a lovas csendőrök mellett volt gyalogos csendőr. „*A zsidók összeszedésében [június 16–18.] részt nem vettem, mert akkor temették édesapámat, egy hét szabadságot kaptam.*”²⁶ – áll a vallomásában. 1944. október 7-én elhagyták Dévaványát, először Gödöllőre irányították az őrs legénységét, majd onnan Balassagyarmatra. Onnan Dunaszerdahelyre vezényelték őket, ott teljesített szolgálatot 1945. március végéig, amikor az őrs kitelepült Németországba. 1945. május 4-én esett Salzburg környékén, Wagingnál amerikai fogságba. Onnan 1946. február 15-én tért haza.

Aznap, vagyis 1946. február 15-én a Győri Rendőr-főkapitányság Politikai Osztályán az 1743/1945. sz. véghatározattal elrendelte az internálását. A véghatározatban a Belügyminisztérium 148.484/1945.B.M.IV.12. sz. rendeletére hivatkoztak, mely szerint „*a teljesített szolgálatnak minőségére való tekintet nélkül a nyugatról hazatérő csendőrök internálandók. Kivételt képeznek azok, akiket az 1690/1945. M.E. rendelet alapján »A volt csendőrségi személyek igazolására alakult különleges igazoló bizottság« igazolt.*” A 334.30.Bp./1946.IV/4. sz. véghatározatával megszüntette a rendőrhatalom őrizetét, és elrendelte hajdúböszörményi tartózkodási hellyel a rendőrhatalom felügyeletet.²⁷

1946. július 16-án a Hazahozatali Kormánybiztosság Hegyeshalmi Kirendeltségének vezetője, Fórizs Sándor százados azt közölte a Hajdúböszörményi Rendőr-főkapitányság Politikai Osztályával, hogy Bácsi Péter volt csendőr őrmesternek a „*politikai és általános magatartása ezideig kifogástalan.*” (Szeptember 11-én a százados azt is igazolta, hogy „*az ország felépítő munkájából tevékenyen kivette a részét. Minden tekintetben meg voltam vele elégedve.*”²⁸) Végül felhívta a politikai osztályt, hogy „*nevezett előlétele és politikai magatartása után hatósága területén a nyomozást folytassa le és azzal eredményéhez képest véleménye szerint járjon el.*”²⁹ Augusztus 2-án Garami Zoltán

²⁵ Sokan nem mertek hazatérni. Egy 1950-es, az amerikai hatóságoknak összeállított memorandum szerint 1945 márciusában mintegy 50 tiszt és 1000 „legénységi állományú csendőr” tartózkodott Németországban. (<http://csendor.com/site/memorandum-m.pdf> Letöltve 2018. szeptember 10-én.)

²⁶ ÁBTL 3.1.9. V-5249, 8.

²⁷ ÁBTL 3.1.9. V-5249, 11.

²⁸ ÁBTL 3.1.9. V-5249, 7.

²⁹ ÁBTL 3.1.9. V-5249, 5.

főhadnagy, a hajdúböszörményi politikai osztály vezetője 245/1945. Pol. sz. alatt válaszolt a megkeresésre. Közölte, hogy lefolytatta a nyomozást az ügyben és megállapította, hogy ameddig a településen tartózkodott, „népellenes bűncselekményt nem követett el, ellene politikai téren kifogás nem merült fel.”³⁰

Valószínűleg ennek tudatában 1947. március 21-én Bácsi Péter egy nyilatkozatot küldött el a különleges igazolóbizottságnak. Ebben felsorolta, hogy hol szolgált, leszögezte, hogy a zsidók deportálásában nem vett részt, valamint azt is közölte, hogy amerikai hadifogságból jött haza. Az egyik kérdésre az alábbi választ írta: „A hadbalépést a német imperializmus érdekében folyó, hiábavaló sok szenvedést és jelentő áldozatnak tekintetem. [...] Erről azonban – mint csendőr – nem nyilatkozhattam.” Végül azt, hogy igazolása esetén „a demokratikus rendőrség kötelékébe való felvételemet óhajtom kérni.”³¹ (Később a beadványához csatolt több dokumentumot, egyebek mellett a tiszavárkonyi nemzeti bizottság 1947. január 16-i igazolását, amelyben egyebek mellett leszögezték: a volt csendőr „semmiféle népellenes vagy erőszakos cselekményt nem követett el”, sőt, amikor 1943–44-ben a helyi KMP/Békepart „szervezkedést és propaganda tevékenységet fejtett ki”, neki ugyan volt erről tudomása, de senkit sem jelentett fel, gyakorlatilag „falazott” a helyi kommunistáknak. Ezért egyhangú határozattal javasolták az igazolását.³²)

Július 10-én kézzel írott levelet küldött az Államrendőrség Hajdú vármegyei kerületi szemlélőjének, melyben kérte a rendőrhatalom felügyelet megszüntetését. Arra hivatkozott, hogy 1946. február 15-től szeptember 12-ig Hegyeshalmon volt internálva, a tábor vezetőjének megkeresésére pedig a hajdúböszörményi politikai osztály megállapította, hogy „népellenes bűncselekményt” nem követett el, és jelentkezési kötelezettségének 1946. szeptember 19. óta pontosan eleget tett. Végül hivatkozott arra, hogy a családját mezőgazdasági munkából tartja el, és a betakarítási idényben a jelentkezési kötelezettség akadályozza a munkába állását.³³ A fennmaradt állambiztonsági iratokból nem világos, hogy beadványának mi lett a következménye. Annyi bizonyos, hogy 1947 nyarán még mindig rendőrhatalom felügyelet alatt állt.

Szeptember 27-én a debreceni rendőrfőkapitányság állambiztonsági osztályán Mészáros László alhadnagy azt jelentette, hogy Bácsi pontosan eleget tesz a rendőrhatalom felügyelet követelményeinek, és feleségének a tíz holdnyi földjén gazdálkodik. „A régi rendszernek a híve. Baráti köre nyugatról későn hazaszivárgott jobboldali beállítottságú egyenekből tevődik össze. Jobboldali pártok vezetőivel tart fenn kapcsolatot. A demokráciába nem kíván beleilleszkedni.”³⁴

Valószínűleg Mészáros alhadnagy minősítése miatt október 27-én további hat hónappal meghosszabbították a rendőrhatalom felügyeletet. Az indokolás szerint a felülvizsgálati eljárás eredménye szerint „nevezett nem tanúsított olyan magatartást, amely szerint a szabadságkorlátozó intézkedés megszüntetése indokolt lenne.”³⁵

³⁰ ÁBTL 3.1.9. V-5249, 6.

³¹ ÁBTL 3.1.9. V-5249, 56–58.

³² ÁBTL 3.1.9. V-5249, 23–25.

³³ ÁBTL 3.1.9. V-5249, 15–16.

³⁴ ÁBTL 3.1.9. V-5249, 32.

³⁵ ÁBTL 3.1.9. V-5249, 34.

A rendőrhatósági felügyelet egészen 1948 tavaszáig fennállt. Március 18-án dr. Molnár Győző alezredes felkérte a Belügyminisztérium Államvédelmi Osztály debreceni kirendeltségének a vezetőjét, hogy tegye meg javaslatát a rendőrhatósági felügyelet felülvizsgálatával kapcsolatban. Erre április 11-én Egri András hadnagy írt egy jelentést róla, mely szerint a ref. előírásait rendben betartja, nyilvános helyeket, gyűléseket nem látogat, családi környezetén kívül mással nem érintkezik, baráti köre nincs, de „*igyekszik a földmunkás és baloldali emberek társaságát keresni. Politikailag senki előtt nem nyilatkozik. Látszólagosan igyekszik a demokráciába beleilleszkedni.*”³⁶ Ezek után 1948. április 16-án a debreceni rendőrfőkapitányság körzeti szemlélője, Molnár alezredes a vég-határozatával „*kifogástalan magatartására tekintettel*” megszüntette a rendőrhatósági felügyeletet.³⁷

A fennmaradt állambiztonsági irataiból nem lehet megtudni, hogy a volt „nyugatos” csendőr őrmesternek mi lett a sorsa. Valószínűleg az 1956-os eseményekben nem vett részt. Az utolsó irat vele kapcsolatban 1964. szeptember 7-én keletkezett. Aznap a Hajdú-Biharmegyei Rendőrfőkapitányság III/III. alosztályán Gaál Lajos százados úgy határozott, hogy lezárja a figyelő-dossziéját, és meghagyja alapnyilvántartásban.

Á SZOVJET HADIFOGSÁGBÓL HAZATÉRTEK

A csendőrök közül mintegy háromezren szovjet hadifogságba kerültek, döntő részük az ország területén. Ennek az az oka, hogy a csendőrállomány egy részét már 1944 őszen–végén – különböző honvéd alakulatok közé beosztva – bevetettek a szovjetek elleni harcok során, sokan pedig Budapest védelmében vettek részt.³⁹ Voltak olyan szerencsések, akiket pár hónap fogság után szabadon bocsájtottak, de a döntő többséget kihurcolták az országból. Arra is tudunk példákat, hogy ugyan az amerikaiak fogságába estek Ausztriában, de azok átadták őket a szovjeteknek, emiatt számos „nyugatos” szovjet hadifogságból térhetett haza.

A szovjet hadifogságba esett volt csendőrök egy részét már 1947-ben haza engedték, de nagyobb hányadukat csak 1950-ben. Megérkezésük után valamelyik szűrőtáborban mindenkit részletesen kihallgattak. Ezek után a szerencsésebbeket pár hónapi internálás után haza engedték, egy részüket azonban a kázinbarcikai internáló- és kényszermunkatáborba hurcolták. Végül pedig számos csendőrt a szovjet katonai bíróságok – különböző mondvacsinált okokra hivatkozva – 25 évre ítélték, ők csak Sztálin halála után kerülhettek vissza Magyarországra.

³⁶ ÁBTL 3.1.9. V-5249, 46.

³⁷ ÁBTL 3.1.9. V-5249, 50.

³⁸ Az Állambiztonsági kézikönyvtár szerint az alapnyilvántartás: „*országos méretekben kimutatja az állam elleni és más politikai bűncselekményekért elítélt, ilyenért eljárás alatt állt-álló személyeket. Választ ad arra, hogy milyen az ellenőrzés alatt álló személy 1945 előtti és 1956-os kompromittáltsága, volt-e ezért letartóztatva. Az ebben elhelyezett terhelő, kompromittáló adatok priusz tárgyát képezik.*”

³⁹ A sorozott legénységéből összeállított ún. sorcsendőr zászlóaljat 1942-ben állították fel Galántán, de még csak belső karhatalmi feladatok ellátására. Ezt 1944-ben vetették be a szovjetek ellen a Csepel-szigetnél. 1944-ben föllállítottak két másik zászlóaljat is, akik Ausztriába vonultak. Lásd Rektor, 482.; Sőregi 2010.

Balogh Mihály főtörzsőrmester esete

Balogh Mihály 1905-ben született a hajdúsági Földesen, 10 holdas földműves családban. Tíz testvére volt, hat vérszerinti és négy mostoha. Ő is hat elemiit végzett, mint a csendőrök nagy többsége, majd a szülei földjén dolgozott, illetve cseléd volt. 1925. április 1-től szolgált a csendőrségen. 1926. április 1-ig próbacsendőr volt, illetve a ceglédi járőrvezetői iskolán tanult. 1926. április 1-től 1927. december 15-ig Tiszaszöllösön, 1927. december 15-től 1930. december 15-ig a recski őrsön járőrtárs, szakaszvezető volt, utána 1932. április 1-től szeptember 1-ig a makói járőrvezetői iskola hallgatója. 1934. május 15-ig a gyöngyösi őrsön szolgált, mint járőrtárs őrmester. 1934. május 15-től 1936. május 15-ig Pétervásáran járőrvezető. 1935. május 15-től 1940. szeptember 1-ig Kömlön az őrsparancsnok-helyettes feladatának ellátásával bízták meg, már törzsőrmesteri rangban. 1940. szeptember 1-től 1941. május 1-ig a szombathelyi őrsparancsnokképző iskola hallgatója volt, ennek elvégzése után október 25-ig a parádi őrs parancsnoka, már főtörzsőrmesteri rangban. 1941. október 25-től 1944. december 16-ig a Gömör megyei Rimaszécsen volt szintén őrsparancsnok. Visszavonulás közben Rimapálfalván esett szovjet hadifogságba 1944. december 16-án.⁴⁰

Ő is 1950 végén szabadult a hadifogságból. December 3-án Budapesten egy 34 pontos kérdőívet kellett kitöltenie, melyben részletesen ismertette a csendőrségen belüli pályafutását. A kérdőív alatt ceruzával Hegedűs Gyula rendőr hadnagy megjegyezte: „*Alatomos hazudós nemmegbízható egyéniség. 20 évig volt cső. Feltételezhető, hogy népellenes cselekedeteket végzett. Javaslat: internálás.*”⁴¹ Aznap Hegedűs kézzel íratott vele egy pár soros nyilatkozatot: „*1925-ben jelentkeztem önként a cső.-hez. A próba idő letelte után szkv. rendfokozatot kaptam. Ettől az időtől számítva különböző őrsökön teljesítettem szolgálatot 1944. dec. 16.-ig. Fogságba Rimapálfalva kösségbe estem, ahol a szolgálati helyem is volt. Harcoló alakulatnál nem voltam. Fogságom ideje alatt különböző helyeken dolgoztam, mint sm.*”⁴² A kihallgatása után előbb a kecskeméti internáló-munkatáborba került, majd onnan a kazincbarcikai kényszermunka-táborba, ahol kőművesként dolgozott (akárcsak a szovjet hadifogsága idején).

1951. június 12-én Budapesten Hullai Lajos államvédelmi százados jelentést írt róla. Ebben az olvasható, hogy a Szovjetunióból hazatért Balogh „*politikai szempontból nem megbízható, ezért internálása államvédelmi szempontból szükséges.*”⁴³ Kazincbarcikán 1951. augusztus 15-én írtak vele egy „önéletrást”. Ebben ismételtlen összefoglalta a csendőrségen belüli pályafutását, végül azt írta, hogy a szüleiéről semmit sem tud, rokonai külföldön nincsenek.⁴⁴

1952. augusztus 23-án Kazincbarcikán Szűcs Béla áv. hadnagy jellemzést írt róla: szerinte a felesége 180 holdas „kulák”. (Ez természetesen képtelenség, hiszen a 100 hold feletti birtokokat – néhány kivételtől eltekintve – 1945-ben kisajátították.) „*A SzU-ban rossz munkás volt, antifa [sic!] ellenes tevékenységet fejtett ki. Táborbani magatartása lázító, elégedetlen, destruáló, közepes munkás, százaléka 110 %.*”⁴⁵

1952. szeptember 2-án Kazincbarcikán Szabó 2. Sándor áv. alhadnagy hallgatta ki. A felvett jegyzőkönyv szerint azt állította, hogy azért jelentkezett a csendőrséghez, mert nem szeretett

⁴⁰ ÁBTL 3.1.9. V-20103/1. 4–7., 19.

⁴¹ ÁBTL 3.1.9. V-20103/1. 7.

⁴² ÁBTL 3.1.9. V-20103/1. 14.

⁴³ ÁBTL, 3.1.9. V-20103/1. 15.

⁴⁴ ÁBTL 3.1.9. V-20103/1. 21–24.

⁴⁵ ÁBTL 3.1.9. V-20103/1. 14.

a mezőgazdaságban dolgozni („szégyennek láttam a családra nézve, hogy cseléd legyek”⁴⁶ – mondta). „Elismerem azt, hogy azokon az őrsökön, ahol szolgáltam és annak hatáskörében tartozó falukban, voltak beszervezett besúgók, melyeket főleg kocsmárosok, kisbírók, borbélyok, éjjeli őrökből alkalmaztam...”⁴⁷ Azt is elismerte, hogy „1944. ápr.-ban, amikor megkaptam az utasítást a zsidók összeszedésére, utána a feledi főszołgabíroságra mentem, ahol Báriné [?] és Feledi és a[z] Ajnácskő község cső. őrsparancsnokával a főszołgabíró jelenlétében meghatároztuk a legalkalmasabb helyet, ahol el tudjuk helyezni a környék[bel]i zsidókat, s erre a Rimaszécsi községet találtuk legjobbnak, mivel itt lakott a legtöbb zsidó család,⁴⁸ valamint a középpontba esett a község.” Azt is elmondta, hogy a gettózás idején egy hétig ott tartózkodott egy miskolci csendőrnnyomozó, aki „több zsidót durván bántalmazott és megverte azokat.”⁴⁹ Végül elismerte, hogy 1945. október 15. után Bánréven felesküdütt Szálasira.

1952. szeptember 25-én Tóth László áv. százados a kényszermunkatáborban környezettanulmányt⁵⁰ készített róla: „Két testvére van, az egyik most nőszült, katona volt, munkaszolgalaton teljesített szolgalatot. Így, mint katona, 4 hónapig fogságban volt, előttem ismeretlen okok miatt.” Jelenleg a bánhalmi állami gazdaságban dolgozik, a másik testvére egy „középparaszt” felesége.⁵ Pár nappal később, 30-án Szabó 2. Sándor áv. alhadnagy újabb jelentést írt róla, melynek végén azt közölte, hogy a „Szołvetunióban különböző lágerokban dolgozott építkezéseknél mint segédmunkás a hazaszállításig, 1950. decemberéig. A felülvizsgálat után a kecskeméti majd a kazincbarcikai táborba lett internálva. Jelenleg az építkezésnél mint kőműves dolgozik.” A családja Kunhegyesen lakik, a feleségét „kulák-listára” tették, egyik testvére munkaszolgalatos volt. „Rendszerünkkel szemben ellenséges magatartást tanúsítanak.”⁵² A fentiek miatt javasolta, hogy a KÖMI-nél⁵³ tartsák vissza az építkezés befejezéséig.

1953. július 7-én 1034/VII.26. sz. határozattal Lovasi János büntetésvégrehajtási százados megszüntette az internálását. Augusztus 12-én aláírtak vele egy nyilatkozatot, miszerint semmőről sem beszélhet, amit a táborban látott, mert akkor „államtitkot” sért meg.

Az „ellenforradalmi eseményekben” nyilvánvalóan nem vett részt, különben ennek nyoma lenne a dossziéjában. A csendőr múltja miatt azonban 1961. január 31-én Zana Sándorné rendőr hadnagy és Orozsi Istvánné százados, csoportvezető határozatot hoztak arról, hogy meghagyják az operatív nyilvántartásban. 1964. december 21-én a Hajdú-Bihar Megyei Rendőrőfkapitányság III/III. alosztályán Kovács János főhadnagy és Bezzeg László százados úgy határoztak, hogy továbbra is nyilvántartásban kell hagyni. Végül azonban 1965. január 25-én a BM III/2. (operatív nyilvántartó) osztályon Ács Ferenc alezredes, alosztályvezető törölte a dossziéját – ezzel véget ért az állambiztonsági megfigyeltetése. További sorsáról a források hiányában semmit sem lehet tudni.

⁴⁶ ÁBTL 3.1.9. V-20103/1. 19.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ Rimaszécsen az 1941-es népszámlálás idején 126 izraelita lakos élt. Lásd Kepecs–Klinger, 1993. 148.

⁴⁹ ÁBTL 3.1.9. V-20103/1. 20.

⁵⁰ Az Állambiztonsági kézisótár szerint: „titkos nyomozati (operatív) eszköz, amelynek célirányos alkalmazása, felhasználása segíti, meggyorsítja a bűncselekmények megelőzését, felderítését, az ügyek realizálását.”

⁵¹ ÁBTL 3.1.9. V-20103/1. 26.

⁵² ÁBTL 3.1.9. V-20103/1. 16.

⁵³ A KÖMI a Közérdekű Munkák Igazgatósága rövidítése, ez szervezte és irányította az ország területén lévő kényszermunkatáborokat.

CSENDŐRÖK A NÉPBÍRÓSÁGOK, BÍRÓSÁGOK ELŐTT

1945. február 5-én megjelent a népbíráskodásról szóló 81/1945. M.E. számú miniszterelnöki rendelet. Ennek megalkotói abból indultak ki, hogy a népbíróóság tulajdonképpen egy rendkívüli különbíróóság, ezért számos olyan elemet építettek be a működésébe, amelyre addig nem volt példa. A legfontosabb változás a klasszikus jogelvhez és joggyakorlathoz képest az volt, hogy tudatosan figyelmen kívül hagyta a **nullum crimen sine lege** és a **nulla poena sine lege** (nincs bűncselekmény törvény nélkül; nincs büntetés törvény nélkül) alapelveket. Az első paragrafus ugyanis leszögezte: a „háborús bűnösöket” akkor is felelősségre lehet vonni, ha tettük elkövetésekor cselekedetük nem minősült büntettnek.

Az országban huszonnégy népbíróóság kezdte meg a működését.⁵⁴ A népbíróósági tanácsok elnökeit az igazságügyminiszter nevezte ki. Az „ülönköket” az MNFF-et alkotó öt párt, valamint 1945. május 1-től az Országos Szakszervezeti Tanács delegálta. (1947-ben a PDP-s delegáltakat kizárták a népbíróósági tanácsokból.) A 81/1945. M.E. számú rendelet értelmében a tanácsvezető bírónak nem volt szavazati joga, a feladata csak arra szorítkozott, hogy a laikus bírókat segítse, a büntetés kiszabása kérdésében felvilágosítást adjon, de a 1440/1945. ME. számú rendelet módosítása után szavazategyenlőség esetén ő is szavazhatott.

Fellebbezni másodfokon a Népbíróóságok Országos Tanácsához (a továbbiakban: NOT) lehetett. A NOT tanácsai is az említett politikai pártok egy-egy, egységes bírói vagy ügyvédi oklevéllel rendelkező kiküldöttéből alakultak meg, ám ebben az esetben a szakszervezetek nem rendelkeztek delegálási joggal. Mivel a fellebbviteli fórumot szakjogászokból alakították meg, ezért majdnem minden második esetben lefelé módosították a büntetés nagyságát (vagy egyenesen felmentették az elítéltet), emiatt pedig komoly politikai, illetve sajtótámadások érték. Ugyanakkor az is megfigyelhető, hogy ha – politikai nyomásra – másodfokon nem mertek felmentő ítéletet hozni, annyi (vagy közel olyan mértékű) letöltendő börtönbüntetést szabtak ki a tanácsok, amennyit előzetesben már amúgy is eltöltött a vádlott. Ez első fokon is gyakran előfordult.

1947–49 során a „kellő ügyfélforgalommal” nem rendelkező népbíróóságokat megszüntették, és a befejezetlen ügyeket más népbíróóságnak adták át (például a megszüntetett bajai és gyulai népbíróóságok ügyei a szegedihez kerültek). 1950 tavaszán fejezte be tevékenységét az utolsó, még működő népbíróóság, a szegedi, valamint a NOT és a Népfőügyészség is.

A népügyészségek és népbíróóságok korabeli és későbbi megítélése – politikai beállítottságtól függően – igen eltérő. Ami a politikusok véleményét illeti, 1945–46-ban sokan értettek egyet Bálint Sándor kereszténydemokrata képviselővel, aki a nemzetgyűlésben kijelentette: „*a népbíróóság alapjában véve pártbíróóság*”. Duba Gyula pártonkívüli képviselő pedig ehhez még hozzátette: „*már nem a pártok bírósága, hanem a marxista [értsd: a kommunista – V. G. megj.] pártnak a bírósága*”⁵⁵ a népbíróóság.

A fentieket még azzal kell kiegészítenem, hogy a népbíróóságokról „*a társadalomban kialakult képet az is jelentősen befolyásolta, hogy az erőszakos szervezetekbe lévő volt deportáltak és munkaszolgálatosok gyakorta fizikai erőszakkal párosult nyomozásai után a büntetőeljárásokban számos*

⁵⁴ Számos esetben előfordult, hogy olyan nagyobb településeken, melyeken önálló népbíróóságot nem állítottak fel, valamint olykor kisebb településeken (amikor a nagy létszámú tanú utaztatása költséges lett volna) ügynevezett kihelyezett népbíróósági tanácsok tárgyalták az ügyeket. Ekkor a népbíróó és a népügyész utazott el a főtárgyalás helyszínére, és a helyi pártszervezetek által delegált népbírákkal együtt ítéleztek.

⁵⁵ Idézi dr. LUKÁCS 1979. 162., 165.

zsidó vallású népjegyész és népbíró tevékenykedett. [...] *A feljelentők, valamint a vád és védelem tanúi között sokszor a valóságot meghaladóan a bosszúvágy volt érzékelhető.*” – állapítja meg a téma egyik legjobb magyarországi szakértője, dr. Zinner Tibor.⁵⁶

A szegedi és a gyulai népbíróságok ítélezési gyakorlatáról az általam eddig feldolgozott, mintegy kétszáz eljárás alapján a következők mondhatók el. A feljelentések háttérében az esetek nagy részében egyéni bosszú, vagy anyagi haszonszerzés állt. A Magyar Államrendőrség kommunista irányítás alatt álló helyi politikai (rendészeti) osztályain folyó kihallgatások irányított kérdések szerint zajlottak, a vallomások jegyzőkönyvezése pedig sablonszerűen, a későbbi vádiratban lefektetett koncepció alátámasztása céljából történt. Az „érdektelenként” megjelölt kihallgatott, sértett tanúk a terheltek megbüntetését kívánták, egyértelműen elfogultak volt velük szemben. Számos esetben a főtárgyalásokon, a szembesítések során derült ki, hogy korábban a kihallgatást végző politikai rendészet detektívjei különféle erőszakot, ráhatást gyakoroltak a tanúkra a kívánt eredmény elérése érdekében, vagy a vallomások tisztázása során egyszerűen meghamisították a jegyzőkönyveket. A terheltekből számos esetben kínzással csikarták ki az önmagukra terhelő vallomást. A vádiratok nagy része kifejezetten gyenge jogászai teljesítmény eredményeképp született meg, olykor csak a vonatkozó rendeleti helyet tartalmazták, a terhelően valló tanúk kiragadott mondataival. A főtárgyalások gyakran fulladtak botrányba, hiszen a nyilvánosság miatt a politikai pártok által felheccelt tömegek így próbáltak nyomást gyakorolni a bírói tanácsra a súlyosabb ítélet érdekében. Az is számtalan esetben előfordult, hogy a védelem tanúit meg sem hallgatták, az ítéletet kizárólag a vád tanúinak terhelő vallomása alapján hozták meg.

Végezetül meg kell jegyezni, hogy a csendőrök elleni népbírói ügyek közül annak a 31 csendőré a legismertebb, akiket „háborús főbűnösöknek” minősítettek (Balassa Bálint főhadnagy, Ferenczy László alezredes vagy Zöldi Márton százados), ugyanis velük a korabeli sajtó is sokat foglalkozott. Háromnegyedüket a délvidéki razzia, a többieket a zsidók deportálásában játszott szerepük miatt vonták felelősségre. Közülük hetet halálra ítélték, és kivégeztek. A törzstisztek egy részén kívül számos tiszthelyettes és közlegény is népbíróság elé került. Az ÁVH egyik 1950. májusi kimutatása szerint az addig számon tartott 15.828 csendőr közül az 1944 előtti tevékenysége miatt 2473 ellen hoztak „népellenes” vagy háborús bűncselekmény elkövetésének vádjával valamilyen elmarasztaló ítéletet, ám közülük 2.331 már szabadlábon volt, 142 pedig őrizetben.⁵⁷

A „demokráciaellenes hadsereg” – ahogyan egy korabeli dokumentumban fogalmaztak – tagjai nem maradhattak „felügyelet” nélkül. Már az ÁVH-n külön részleg foglalkozott a nyilvántartásukkal, az I/2-c alosztály. 1956. november 4. után a BM II. főosztály 5. („belső reakció”) alosztálya vette át a csendőrségi ügyeket, melynek élén Hollós Ervin⁵⁸ alezredes állt. Kovács András Zoltán kimutatása szerint 1950-ben 10 331-et tartottak nyilván, különböző kategóriákba sorolva.⁵⁹

⁵⁶ ZINNER 2016. 35. (Ugyanitt írja a szerző, hogy a népjegyészségek személyi összetételében „85 %-ban volt munkaszolgálatosok, vagy deportálásból visszajött, korábban sértett emberek képviselték a vádat...” Uo. 19.)

⁵⁷ <https://www.csendor.com/konyvtar/biografia/osszeallitasok/Kommunista%20jelentenes%20csendorokrol%20%20cc%201950.pdf>.

⁵⁸ Hollós (Holzschlag) Ervin (1923–2008) eredetileg szűcssegéd, 1945 után „pártmunkás”, funkcionárius. A világháború alatt az illegális KMP tagja, Ságvári Endre és Csermanek (Kádár) János közeli munkatársa. Az '50-es években több tanfolyamot, pártiskolát végzett, majd az ELTE történelem szakán szerzett diplomát. (Korábban csak hat elemije volt!). 1956. november 4. után került a Belügyminisztériumba, részt vett a Nagy Imre és társai-per előkészítésében. 1957. júniusától a BM II/5. („belső reakció”) alosztály helyettes vezetője lett, 1958-tól ő foglalkozott a volt csendőrök azon részével, akik kommunistaellenes nyomozásokban és/vagy az újdélvidéki razziában vettek részt. 1962-ben őt is elbocsátották a belügyből, ettől kezdve „történészként” vált ismertté.

⁵⁹ KOVÁCS 2001. 126–127.

A forradalom leverését követő megtorlások idején, 1958-ban újra elővették a „csendőrkártyát”. A már említett Hollós Ervin vezetésével ekkor széleskörű nyomozás történt. Két irányban folyt az anyaggyűjtés. Az állambiztonságot egyfelől az 1944 előtti kommunistaellenes nyomozásban részt vett volt csendőrök, csendőryomozók (valamint rendőr detektívek), másfelől pedig az 1942-es bácskai razziában részt vettek személye érdekelte. Kovács Zoltán András kutatásai szerint 1959. május 30-ig 495 volt csendőrt, detektívet és elhárítótisztet gyanúsítottak meg, végül 129 személyt vettek őrizetbe, akik közül 71 volt 1944 előtt csendőr, közülük 22-t végeztek ki.⁶⁰

Rózsavölgyi György őrmester esete

Rózsavölgyi György (eredeti családneve Hugyec) 1914-ben született Békéscsabán. Apja váltóőr volt, heten voltak testvérek. Hat elemiit végzett. Felcseperedve előbb gazdasági cseléd volt, majd a MÁV-nál pályamunkás. 1936 és 1938 között töltötte a sorkatonai szolgálatát. 1939-ben jelentkezett a csendőrséghez, ahol egy évig a szentesi próbacsendőr iskolában tanult. 1940-ben a földéaki őrshez osztották be, tizedesi rangban. 1941 márciusában Csongrádra helyezték, ahol szakaszvezető lett. 1942 áprilisában beosztották a IV. honvéd hadtesthez, mint táborigaznád. Osztrogozsszk környékén a hadtestparancsnokság őrségét biztosították. (Megkapta a bronz vitézségi érmet és a tűzkereszt-érmet.) 1943-ban hazakerült, a csongrádi őrsön őrmesterként szolgált, mígnem áthelyezték októberben Csanytelekre. Az egyik forrás szerint 1944 szeptemberében parancsra az őrs tagjaival együtt elhagyta a szolgálati helyét és Kaposvárra vonult, majd 1944. december 10-én szovjet hadifogságba esett, de valami szerencse folytán pár nap múlva elengedték. Egy másik verzió szerint a zsidók deportálása után (mivel „falazott” az egyiknek) büntetésből áthelyezték a honvédséghez. Mindenesetre úgy tűnik, hogy 1945 tavaszán hazamehetett Csanytelekre, és a felesége 30 holdján gazdálkodott. Egy 1952. szeptember 22-én Bernátkúton felvett gyanúsítottai jegyzőkönyv szerint 1945-ben a helyi igazolóbizottság „igazoltnak” jelentette ki.⁶¹ (Annak nincs nyoma, hogy „A volt csendőrségi személyek igazolására alakult különleges igazoló bizottságnak” benyújtotta volna az igazolási okmányait.)

Rózsavölgyit 1945. május 13-án egy vagyonos csanyteleki, zsidó származású⁶² kereskedő, Rosenzweig Lajos jelentette fel. Azt állította, hogy a volt őrmester „*Csanytelek csendőr őrsének kis réme volt. Amit bizonyít Csanytelek egész munkás osztálya is, ha valahol legkisebb munkás sérelmek vagy susogó balszélsőséges észlelést jelentettek az őrsön, önkényes vállalkozást vállalt a szerep végre hajtására. Meg győződéseim szerint régi faszista és nyika [sic! valószínűleg fasiszta és nyilas – V. G. megj.] barát volt.*” (A csanyteleki község házában felvett jegyzőkönyvben olvasható szöveg nagyon zavaros, helyenként egyszerűen érthetetlen.) Előadta még, hogy 1944 júniusában, mielőtt a sorstársaival a kisteleki gettóból a szegedi téglagyári gyűjtő-gettóba szállították, őt Rózsavölgyi két társával agyba-főbe verte, gumicsővel ütlegelte azért, hogy elárulja, hová rejtette el az értéktárgyait. Majd kijelentette: „1944 június közepe táján, mikor Szegedre elhurcoltak bennünket, megkeresett három csendőr, és azal a kijelentéssel, hogy ha eről, még a deportáltak

⁶⁰ I. m. 133–136.

⁶¹ Bernátkúton 1952. szeptember 22-én fölvetett gyanúsítottai jegyzőkönyv és október 8-án Pálhalmán kézzel írt önéletrajz. ÁBTL 3.1.9. V-39699, 29., 57–58.

⁶² Csanyteleken 1941-ben mindössze kilenc izraelita vallású lakos élt. KEPECS–KLINGER 1993. 138.

között is szót merek említeni, kikérnek a táborból, s majd elnémitanak, hogy nelegyen mód arra, hogy egy ilyen piszkos zsidó és kommunista bérenc ne élvezhesse még a levegőt sem.”⁶³ Végül azt állította, hogy az elszenvedett bántalmazások miatt annyira elkeseredett, hogy öngyilkossági kísérletet követett el. (Vallomásából azonban nem derül ki, hogy tulajdonképpen mi is történt.)

A brutális vallatásnak fültanúja volt – Rosenzweig elmondása szerint – a kisteleki Kőrösi János, akitől másnap, 14-én a helyi rendőrség politikai osztályán vettek fel jegyzőkönyvet. Ő azt vallotta, hogy tapasztalata szerint „ő volt a gettó réme. Mindenki reszketett tőle.” Szerinte a motozásnál nagyon durva volt, mindenkivel trágár módon beszélt.⁶⁴ Egy másik tanú, Popper Vilmosné, aznap ugyancsak erről a brutális vallatásról beszélt. Elmondása szerint őt nem verték meg (csak „tudomása” volt arról, hogy a többiekkel ezt megtették), de vallatás közben az őrmester „piszkos kommunista zsidónak” nevezte, valamint kijelentette: „Tik, bűdös zsidók, úgy is hamarosan megdöglötök.”⁶⁵

Aznap, vagyis 1945. május 14-én a kisteleki rendőrség politikai nyomozója, Vörös Péter, megküldte a szegedi PRO számára a felvett jegyzőkönyveket azzal, hogy még további kihallgatásokat fog „foganatosítani”. A volt csendőrt két nappal később őrizetbe vették.

Május 24-én Rózsavölgyit gyanúsítottként hallgatták ki a Szegedi Rendőrőrkapitányság Politikai (Rendészeti) Osztályán. Ekkor – legalábbis a jegyzőkönyv szerint – azt adta elő, hogy Kisteleken, a zsidó lakosság⁶⁶ elhurcolása előtt részt vett „rejtegetés vagy egyéb más ügyek felkutatásában”, és „egy alkalommal egy csanyteleki zsidót a gettóban szijkorbáccsal agyba-főbe vertem, és közben különféle megjegyzéseket tettem. Mint csendőr őrmester, minden esetben hűen teljesítettem előljáróim és feljebbvalóim parancsait, azokat teljes mértékben, azokat százszázalékig végre hajtottam. Azt kétségtelen beismerem, hogy zsidókkal szemben meglehetősen durván bántam...”⁶⁷ (Ha a kutató figyelmesen végig olvassa ezt a gyanúsítottal aláíratott jegyzőkönyvet, nyilvánvaló, hogy azt a kihallgató tiszt fogalmazta meg, és nem a valóban elhangzott vallomást tartalmazza.) Hat nappal később, május 30-án a szegedi népügyészség elrendelte az előzetes letartóztatását. (Ezt június 25-én, majd július 30-án a népbíróság meghosszabbította egy-egy hónappal.) Ugyanaznap dr. Bíró Sándor népügyész utasította a kisteleki rendőrkapitányságot, hogy további bizonyítékokat szerezzenek be a csendőr működésével kapcsolatban, és hallgassák ki azokat a deportálásból visszatért zsidókat, akiket a gyanúsított megkínzott. „A már eddig kihallgatott tanúk és a még kihallgatandó tanúk során tisztázandó, hogy a sértettek milyen gyógytartamú [sic!] sérüléseket szenvedtek, és hogy a megkínzás következtében egyik, vagy másik halála nem következett-e be.” Azt is állapítsák meg, hogy valóban használta-e a „ti bűdös zsidók, úgy is hamarosan megdöglötök”-kijelentést.⁶⁸

Június 21-én még egy csanyteleki tanút hallgattak ki a helyi községházán. Demény János gépszerező azt mondta, hogy Rózsavölgyi 1944 májusában „zsidó vagy rejtegetése” miatt keményen megfenyegette, és durván szidta a zsidókat, meg a kommunistákat („piszkos komonista bandát” emlegetve). A tanú szerint Rózsavölgyi „Csanyteleknek a réme volt”,

⁶³ ÁBTL V-39699, 6.

⁶⁴ ÁBTL V-39699, 9.

⁶⁵ MNL CsML, XXV. 8. fond, Nb. 254/1945. 12.

⁶⁶ Kisteleken az 1941-es népszámlálás szerint 178 izraelita vallású lakos élt. KEPECS–KLINGER 1993. 138.

⁶⁷ MNL CsML, XXV. 8. fond, Nb. 254/1945. 17.

⁶⁸ ÁBTL 3.1.9. V-39699, 12.

és „tudomása” volt arról is, mit művelt a zsidókkal Kisteleken, és hogy miatta Rosenzweig öngyilkossági kísérletet követett el.⁶⁹

Június 27-én az előzetes letartóztatásban lévő volt csendőr egy saját kezűleg írt beadványt intézett a népügyészséghez. Ebben azt kérte, hogy helyezték szabadlábra, mert ő földművesként a saját öt, és apósa negyvenöt holdján gazdálkodik Csongrádon, szökéstől tartani nem kell. Ráadásul az aratási-cséplési munkálatokban mindenképp részt kell vegyen, mert apósa munkást nem kap, az pedig országos érdek, hogy minden szem gabonát betakarítsanak. Ennek hatására három nappal később a népügyészségen dr. Pártos Imre végre kihallgatta. Ekkor a május 24-i rendőrségi vallomását annyiban módosította, hogy Rosenzweiget nem „agyba-főbe” verte, hanem „csak” húsz-huszonötösör megütötte, hogy kiszedje belőle, hová rejtette el az érték-tárgyait és a pisztolyát. Tagadta, hogy bárki mást bántalmazott volna, csak azt ismerte el, hogy „a deportálásra szánt zsidóktól” minden értéket elszedtek, még a jegygyűrűket is.⁷⁰ (Erre azonban utasításuk volt, akár csak a deportálásban részt vett többi csendőrnek, illetve rendőrnek.)

A kihallgatást követően a népügyész pótnyomozást rendelt el, július 9-én és 10-én ezért hallgatták ki még egyszer a legelső feljelentőt, majd feleségét és sógornőjét, valamint két kisteleki lakost, Adler Mihály nyomdászt és Jakus József magántisztviselőt. Mindketten Rózsavölgyi brutalitásáról vallottak. Előbbi azt mondta, hogy Rosenzweiget „szinte félholtan, kékrezőldre verve, eszméletlen állapotban hozták ki a kinzó szobából. [...] Általában az volt a tapasztalatom, hogy a kirendelt csendőröknek legvadabb, legerőszakosabb, legdurvább alakja Rózsavölgyi volt.”⁷¹ Jakus, akit kirendeltek a kisteleki gettóhoz, és a motozásnál volt jegyzőkönyvvezető, Rosenzweiggel kapcsolatban szinte szó szerint ugyanazt vallotta, mint Adler. Arról is tudomása volt, hogy a kínzások hatására a csanyteleki kereskedő öngyilkosságot kísérelt meg. Akárcsak a többi tanú, ő is elmondta, hogy az őrmester mindenkitől elszedette a gyógyszereit és az iratait, valamint a jegygyűrűket. Megismételte azt, amit Adler vallott: „a deportálásunkra kiküldött csendőr-különítmény legdurvább, legbrutálisabb tagja volt, mindannyian csak tőle féltünk.”⁷²

Ennyi éppen elég volt ahhoz, hogy dr. Pártos Imre népügyész július 18-án megküldje a nyomozati iratokat és a vádiratot a népbíróságnak. A 2045/1945. n.ü. számú vádiratban Rózsavölgyi György ellen hat rendbeli, az 1440/1945. M.E. sz. rendelet 6. §.-ával módosított, 81/1945. M. E. számú rendelet 11. §-ának 5. pontjába⁷³ ütköző „háborús bűntett” elkövetése miatt emelt vádat. Az indokolás szerint a kisteleki gettóban, mint szolgálatételre beosztott őrmesternek, a „munkaköre a gettóba költöztetett zsidók ellenőrzése volt. Ezt a teendőt a legkegyetlenebb módon hajtotta végre.” két zsidót brutálisan (gumicsővel, illetve gumibottal) megvert, másoktól elkobozta a gyógyszerét (emiatt ketten elhunytak), „meg nem határozható több személyektől jogtalanul elvette téli ruházatát”.⁷⁴ Kilenec tanú beidézését indítványozta, és az előzetes letartóztatás további fenntartását.

⁶⁹ MNL CsML, XXV. 8. fond, Nb. 254/1945. 7.

⁷⁰ ÁBTL 3.1.9. V-39699, 18.

⁷¹ MNL CsML XXV. 8. fond, Nb. 254/1945. 6.

⁷² MNL CsML XXV. 8. fond, Nb. 254/1945. 8.

⁷³ Eszerint háborús bűnös az is, aki „a megszállott területek lakosságával vagy a hadifoglyokkal való bánás tekintetében a háborúra vonatkozó nemzetközi jogszabályokat súlyosan megsértette, vagy a visszacsatolt területek lakosságával a reábizott hatalommal visszaélve, kegyetlenkedett, vagy aki általában felhajtja, tettese vagy részese volt emberek törvénytelen kivégzésének vagy megkínzásának.” <https://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=8214> Letöltve 2018. május 30-án.

⁷⁴ MNL CsML XXV. 8. fond, Nb. 254/1945. 45–46.; ÁBTL, 3.1.9. V-39699, 30.

A főtárgyalás időpontját 1945. szeptember 12-re tűzte ki a népbíróság, ám ezt váratlan fejlemény hiúsította meg: augusztus 26-ról 27-re virradó éjszaka Rózsavölgyi György megszökött a szegedi Csillagbörtön nagyfai rabgazdaságából.⁷⁵ (Az 1947. április 25-i tárgyalásán azt mondta, azért szökött meg, hogy láthassa a „beteg”, nyilván állapotos feleségét. „Később jelentkezni akartam – vallotta –, de feleségem nem engedett addig, míg a babája meg nem születik.”⁷⁶) Az esetről nyomban értesítette Jávorka Ferenc büntetőintézeti tiszt a szegedi törvényszéki fogházat, valamint a népügyészséget azzal, hogy „a szökevény kézrekerítése tárgyában a szükséges intézkedések megtétettek.”⁷⁷ A népügyészség azonban szeptember 7-én indítványozta, hogy a vádlott távollétében is tartsák meg az eredeti időpontban a főtárgyalás. Erre azonban csak majdnem egy évvel később került sor.

1946. szeptember 23-án Szegeden – a vádlott távollétében – megtartották a nyilvános főtárgyalást. A vádat dr. Lippay László népügyész képviselte. (Elgondolkodtató, hogy a szegedi ügyvédi kamara egy olyan ügyvédet, dr. Deutsch Imrét rendelte ki védőnek, akinek „a sértettek jó ismerősei és rokonai”, és ezt ő bejelentette, de még sem választottak más személyt helyette.)⁷⁸

A dr. Félegyházy Pál törvényszéki tanácselnök vezette népbírósági tanács⁷⁹ kihallgatta azokat a beidéztet tanúkat, akik az előző évben vallomást tettek a nyomozati szakban. (Öten az idézés ellenére nem jelentek meg.) Általában megismételték a korábbi vallomásaikat, de olykor árnyalták, sőt, módosítottak is rajta. Rosenzweig Lajos annyiban változtatott a korábbi vallomásán, hogy nem a vádlott mondta azt, miszerint ha nem jön le a deportálandó személy újjáról a karikagyűrű, harapófogóval kell lehúzni. Horváth Ferenc most azt vallotta, hogy amikor Rosenzweig kijött a „vallató helyiségből”, egyáltalán nem úgy nézett ki, mint aki járni sem képes, az öngyilkossági kísérletéről pedig nem tud, azt tévesen jegyzőkönyvezték. Más vallomásokból az derült ki, hogy a vádlottat személyesen nem ismerték, emiatt néhány tanú személyleírása egyáltalán nem illett rá. Rosenzweig szerint (aki személyesen ismerte) Rózsavölgyi magas, szőke férfi volt. Vele ellentétben Horváth Ferenc úgy írta le, hogy „kis, alacsony, zömök ember”.⁸⁰ Popper Vilmosné szerint „50 év körüli, alacsony, kövér; zömök, barna ember volt”.⁸¹ Felmerül ezek után a kérdés: mennyire tekinthetőek ezek a tanúk szavahihetőnek?

A következő tárgyalásra 1947. január 11-én került sor. Ezúttal a vádat dr. Bozsó Béla képviselte, a népbírósági tanács összetétele is megváltozott,⁸² a tanácsvezető dr. Kiss Dezső törvényszéki bírósági volt. Ekkor csak egy tanút hallgattak ki (a másik három orvosi igazolással mentette ki magát). A korábban Csanyteleken már kihallgatott Rosenzweig Lajosné azt vallotta, hogy csupán a férje elbeszéléséből tudta, hogy őt Rózsavölgyi verte meg. Egyébként csak annyit látott, hogy a férje

⁷⁵ A források hallgatnak arról, hogy a Csillagbörtönből mikor, és miért kísérték át a rabgazdaságba. Hasonló történt Fodor Mihály esetében is, akit két hónappal korábban kísérték át oda, igaz, ő nem szökött meg. Mindenesetre elég szokatlan, hogy egy előzetes letartóztatásban lévő személyt a népügyészségi fogdából „áttegyenek” a rabgazdaságba.

⁷⁶ MNL CsML XXV. 8. fond, Nb. 254/1945. 35.

⁷⁷ MNL CsML XXV. 8. fond, Nb. 254/1945. 62.

⁷⁸ MNL CsML XXV. 8. fond, Nb. 254/1945. 25.

⁷⁹ A tanács tagjai: Barna Ferenc, Katona Lajos, Ökrös Lajos (NPP), Rózsa István, Sánta József, dr. Vermes Jenő népbírák.

⁸⁰ MNL CsML XXV. 8. fond, Nb. 254/1945. 23.

⁸¹ MNL CsML XXV. 8. fond, Nb. 254/1945. 24.

⁸² A tanács tagjai: Fábrián Albertné (MKP), Horváth István (FKGP), Ivánkovics Ferenc (PDP), Kiss Szilveszter (szaksz.), Ökrös Lajos (NPP), Zelenák András (MSZDP) népbírák.

nagyon össze van verve. A kihallgatása után a népbíróság Kiss-tanácsa Rózsavölgyi György távollétében meghozta az Nb. 254/1945/11. számú ítéletét, melyben bűnösnek találta őt, de – egyelőre – mellőzte a büntetés kiszabását.

1947. február 19-én Rózsavölgyi Györgyöt a csongrádi rendőrségnek sikerült elfognia.⁸³ (Ennek körülményeiről még a vizsgálati dossziéjában található iratok is hallgatnak, de nyilvánvalóan otthon fogták el, a családjánál.) Erről a népügyészség március 6-án értesítette a népbíróságot, egyben közölve azt, hogy a vádlottat a szegedi kerületi börtönben tartják őrizet alatt.

Valószínűleg április 10-én (11-én iktatták) – hivatalból kirendelt védőjén, dr. Falcione Kálmánon⁸⁴ keresztül – beadványt nyújtott be a népbírósághoz. Ebben elismerte Rosenzweig bántalmazását, ám ennek okáról és a körülményeiről most vallott először. Ennek lényege abban foglalható össze, hogy híre ment a faluban, miszerint Rosenzweig egyes ingóságait és értéktárgyait több keresztény személynél rejtette el. Ennek kinyomozására őt rendelték ki. A nyomozás során több alkalommal felismerte a zsidó kereskedő ingóságait (például egy motorkerékpárt), de ezeket nem jelentette. Az egyik helyen, ahol ugyancsak megtalálta Rosenzweig tárgyait, de szemet hunyt a fölött, az illető – talán hálából – pálinkával kínálta meg, amit elfogadott. Egy gyermek ezt meglátta, és elmondta a jegyzőnek. Az ügy miatt eljárást indítottak ellene. Másnap dr. Spett Ferenc százados, a szentesi csendőrszámy parancsnoka felelősségre vonta, és megfenyegette. Amikor Rosenzweiget is bevitték Kistelekre, megjelent Spett százados, és Dósa István alhadnagy jelenlétében megparancsolta, hogy „*mivel engedtem magam Rosenzweig érdekében vesztegettetni, büntetésül nekem kell Rosenzweiget megverni.*”⁸⁵ Így, parancsra kénytelen volt az illetőt az „alfélen” megverni, de ő ezután a saját lábán távozott. Mindennek bizonyítására hét tanút nevezett meg. A többi vádat határozottan tagadta, majd végül kijelentette: „*épen a zsidókkal szemben tanúsított türelmes magatartásom miatt, kitétek a csendőrség kötelékéből, és a kisteleki Gettóból való elszállítás után a honvédséghez osztottak be, harctéri szolgálatra.*”⁸⁶

1947. április 25-én ismét tárgyalást tartott Szegeden a dr. Kiss Dezső vezette népbírósági tanács,⁸⁷ ekkor már a vádlott jelenlétében, aki annyiban érezte bűnösnek magát, hogy parancsra megverte Rosenzweiget, majd megismételte a korábbi vallomásait. A többi kihallgatott tanú csak másoktól hallott Rosenzweig megveréséről és a többi vádpontban említett esetről. Jellemző, hogy a korábban kihallgatott négy tanú azt állították, hogy az inkriminált időpontban, 1944 júniusában a vádlottnak kis bajsza volt – miközben sohasem hordott bajszot. Ezek szerint összekeverték egy másik személlyel.

Mivel itt is megmaradt a tanácskozási jegyzőkönyv, tudni lehet, hogy a bűnösség tekintetében a népbírák egyhangúan döntöttek, a büntetés mértéke kérdésében azonban az FKGP delegáltja megelégedett volna három év börtönbüntetéssel, míg a többi népbíró a tíz év kényszermunka

⁸³ ÁBTL 3.1.9. V-39699, 48.

⁸⁴ Dr. Falcione Kálmán (1883–1975) az első világháborút hivatásos tisztként harcolt, 1919-ben a Szegeden szerveződő Nemzeti Hadsereg tagja volt. Jogi tanulmányait elvégezve, leszerelése után, 1925-ben Szegeden ügyvédi irodát nyitott. 1947-ben a Pfeiffer-féle Függetlenségi Párt délvidéki szervezetének lett az elnöke. A „kékcédulás” választások után az ő mandátumát is megsemmisítették, majd egy koncepció perben 1948-ban tíz év fegyházbüntetésre ítélték.

⁸⁵ MNL CsML XXV. 8. fond, Nb. 254/1945. 76–77.

⁸⁶ MNL CsML XXV. 8. fond, Nb. 254/1945. 78.

⁸⁷ A tanács összetétele ismét megváltozott. Ezúttal Csamangó István (FKGP), Fábíán Albertné (MKP), Ivánkovicz Ferenc (PDP), Kiss Szilveszter (szaksz.), Komáromi István (MSZDP), Pazar Tibor (NPP) népbírák voltak a tagjai.

mellett szavazott. Így tehát a Kiss-tanács a Nb.254/1945/14. számú ítéletével Rózsavölgyi Györgyöt bűnösnek mondta ki az Nbr. 11. §. 5. pontjában meghatározott „háborús bűntett” elkövetése miatt, ezért őt főbüntetésként tíz év kényszermunkára, mellékbüntetésként pedig ugyancsak tízévi politikai jogvesztésre ítélte. Az indokolásból kitetszik, hogy az „ítéleti tényállás” megállapításakor kizárólag a vád tanúinak vallomásait vették figyelembe, bár a tanács meglehetősen képmutatóan elismerte, hogy a tanúk egy része nem volt elfogulatlan: „*A tanúk közül azok, akik üldöztetésben szenvedtek, kétségtelenül bizonyos ellenszenvvel viseltetnek vádlottal szemben.*”⁸⁸ Az ebből a tényből adódó következtetést azonban nem vonták le.

A népügyész ezzel a súlyos büntetéssel sem elégedett meg, hanem súlyosbításért fellebbezett, ezért az iratok a népfőügyészen keresztül (aki május 29-én a fellebbezést fönntartotta) a NOT elé kerültek.

1947. július elején a volt csendőr őrmester – dr. Falcione Kálmánon keresztül – újabb, igen terjedelmes beadványt intézett a népbírósághoz, a népügyész fellebbezése kapcsán. Ebben arra hivatkozott, hogy a „*tényállás helytelen megállapítására*” került sor. Arra is kitért, hogy ugyan a nyomozás során beismerő vallomást tett, de ezt szerinte indokoltan vonta vissza „*arra a lelki és testi kényszerre hivatkozva, melyeken a vallatás során átestem*”.⁸⁹ Mindez azt jelenti, hogy a volt csendőr őrmestert a rendőrségi kihallgatás során valószínűleg ugyanúgy bántalmazták, megkínózták, mint több sorstársát. Felhívta a figyelmet arra, hogy a tanúk közül többen fel sem ismerték, illetve nyilvánvalóan összekeverték más személlyel. Bizonyítás-kiegészítést javasolta arra vonatkozóan, hogy neki parancsra kellett Rosenzweiget megvernie, majd őt büntetésből helyezték át a honvédséghez. Ezek bizonyítására több konkrét tanút nevezett meg. Arra is hivatkozott, hogy a népbíróság „*a marasztaló ítélet alapját képező tényállást a tanúk vallomásából állapította meg*”, de a „*tanúk vallomása túlnyomó részben telve vannak ellentmondásokkal, és így azokat nem lehetnek volna figyelembe vehetőek.*”⁹⁰ Arra is felhívta a figyelmet, hogy ő csak egy „*beosztott, alárendelt személy*”⁹¹ volt a motozásoknál, miközben rajta kívül jelen voltak törzsőrmesterek, alhadnagyok, és Spett százados is. (Kutatásaim során nem találtam nyomát annak, hogy a kisteleki gettózás kapcsán mást is felelősségre vontak volna.) Végül úgy vélte, hogy a népbíróság jogszabályt sértett akkor, amidőn elutasította a bizonyításkiegészítés iránti kérelmét, mert ezzel nem tette lehetővé, hogy „*a valós tényállás felderíttessék*”.⁹² Emiatt újabb tanúk kihallgatását kérte (például annak bizonyítására, hogy ő nem teljesített szolgálatot a kisteleki gettóban, csupán egy napra vezényelték át, hogy részt vegyen a motozásban), de erre nem került sor. Úgy tűnik, hogy a pre-konceptió alapján ítélező másodfokú bíróságot nem érdekelte „a valós tényállás felderítése”.

A NOT nem kapkodta el a bűnügy tárgyalását, erre csak két évvel később került sor. A dr. Pálosi Béla vezette tanács 1949. június 15-i nyilvános fellebbviteli tárgyalásán a NOT.II. 1691/1947/16. számú ítéletével Rózsavölgyi Györgyöt főbüntetésként három év kényszermunkára ítélte (a mellékbüntetést helybenhagyta). Az elsőbíróság általi „tényállást”, amit – az indokolás

⁸⁸ MNL CsML XXV. 8. fond, Nb. 254/1945. 49.

⁸⁹ MNL CsML XXV. 8. fond, Nb. 254/1945. 80.

⁹⁰ MNL CsML XXV. 8. fond, Nb. 254/1945. 82.

⁹¹ MNL CsML XXV. 8. fond, Nb. 254/1945. 83.

⁹² Uo.

szerint „*az elsőbíróság lényegesebb törvénysértés nélkül állapított meg*”⁹³ – elfogadták. (Az előzetes letartóztatásban eltöltött időt sem az elsőfokú ítéletben, sem most nem számították be a büntetésbe, valószínűleg a szökése miatt.)

1949. június 28-án Rózsavölgyi György a szegedi Országos Büntetőintézetben (a Csillagbörtönben) megkezdte büntetésének letöltését. 1950. szeptember 7-én dr. Szalay József szegedi államügyész határozata értelmében szabadlábra kerülhetett, mert rá is érvényes volt a 159.300/1950.I.M.III/1. sz. amnesztia-rendelet.⁹⁴ „Természetesen” nem szabadulhatott, mert ugyan a börtönből kiengedték, de a BM ÁVH szeptember 20-i véghatározatával rendőrhatalósági őrizetbe helyezték. (Azzal a megokolással, hogy „*mint volt csendőr; a demokratikus rendszer ellensége*”.)⁹⁵ Először a kistarcsai internálótáborban tartották fogva. 1951. augusztus 1-én az inotai, onnan októberben az isaszegi, majd 1952. június 15-vel a Bernátkút-dóramajori, október 8-tól a pálhalmi kényszermunkatáborba hurcolták. Bernátkúton 1952. szeptember 21-én ezt jegyezte fel róla egy ismeretlen nevű ávos: „*Csendes, a hosszú rabság, majd ezt követő internálás mély hatást gyakorolt rajta. Munkához való viszonya jó. Isaszegen átlag 105%-ot, itt 106%-ot ért el.*”⁹⁶ December 23-án környezettanulmány készült róla. Ebben egyebek mellett azt írták, hogy „*politikai megnyilvánulásokat nem tesz, nagyon óvatos. Bizalmas körökben volt beszélgetései arról tesznek bizonyosságot, hogy a múlt rendszer híve, aki nem tudja megérteni rendszerünket. [...] Általános viselkedése a csendes, a visszavonult, a megtört ember típus. Nem vitatkozik, nem kritizál, érzi, hogy nem beszélhet, mert sokakkal szemben találja magát. A kiadott utasításokat végrehajtja. Nagyon megtörte őt a hosszú fogság alatt fiatal feleségétől és gyermekétől való távollét, s főleg az, hogy felesége nem jár beszélőre hozzá, s levelet is igen ritkán ír.*”⁹⁷

1953. július 14-én szüntették meg az internálását, augusztus 15-én szabadult Tiszalökről.⁹⁸ Az állambiztonsági dossziéjában található csekély mennyiségű iratból csak annyi derül ki, hogy a Csongrád megyei Rendőrfőkapitányság Politikai Osztálya 1969-ig „figyelőztette”, a dossziéját csak akkor zárták le.

„ELLENFORRADALMÁR” CSENDŐRÖK

A csendőr egy része bekapcsolódott az 1940-es évek végén, 1950-es évek elején létrehozott antikommunista szervezkedésekbe (például a szegedi Kereszt és Kard vagy a dél-alföldi Fehér Gárda ellenállási mozgalmakba). Egy 1950-es kimutatás szerint „demokráciellenes szervezkedésben” 249-en vettek részt.⁹⁹ A nagy többség azonban passzív maradt – egészen 1956-ig. Akkor azonban többen bekapcsolódtak a helyi „ellenforradalmi” eseményekbe. Voltak, akiket bevásárltattak a munkástanácsba, a többségük a helyi nemzetőrségek tagjaként vagy annak

⁹³ MNL CsML XXV. 8. fond, Nb. 254/1945. 54.

⁹⁴ ÁBTL 3.1.9. V-39699, 24.

⁹⁵ ÁBTL 3.1.9. V-39699, 45.

⁹⁶ ÁBTL 3.1.9. V-39699, 52.

⁹⁷ ÁBTL 3.1.9. V-39699, 55–56.

⁹⁸ ÁBTL 3.1.9. V-39699, 62.

⁹⁹ <https://www.csendor.com/konyvtar/biografia/osszeallitasok/Kommunista%20jelentes%20csendorokrol%20%20cc%201950.pdf>.

vezetőjeként vállaltak aktív szerepet az eseményekben. Ez utóbbinak az a magyarázata, hogy vidéken a forradalmi bizottságok vezetősége úgy gondolta, hogy a nemzetőrség megszervezésével fegyverforgatáshoz értő csendőröket (esetleg volt hivatásos tiszteket) kell megbízni, illetve ezeket kell meghívni a fegyveres szervezetbe. Az 1956. november 4. utáni megtorlás idején őket rendőrhatósági felügyelet alá helyezték, vagy internálták, bíróság elé állították.

Böröcz József főtörzsőrmester esete

Böröcz József a Somogy vármegyei Kisgyalánon született 1898-ban. A szülei cselédek voltak, ők nyolcan voltak testvérek. 1916-ban vonult be katonának a székesfehérvári 17. honvéd gyalogezredhez. Harcolt a keleti fronton és a hírhedt Doberdó-fennsík is. A fronton előléptették őrmesternek. 1918. október végén olasz hadifogságba esett, két évig volt hadifogoly Franciaországban. Amikor haza jött, ismét napszámos lett, majd 1922-ben jelentkezett a Pécsi Rendőrkapitányságon rendőrnek. Fel is vették, de 1924-ben, mint létszám felettit, áthelyezték a csendőrséghez. Kutason volt próbaszolgálatos, majd beiskolázták, a csurgói próbacsendőr iskola elvégzése után előbb a drávafoki, utána a babócsai őrsre helyezték. Több alkalommal kisebb időszakokra átvezényelték más őrsökre is. A legutolsó beosztása őrsparancsnok-helyettes volt Somogyváron, főtörzsőrmesteri rangban. A „felszabadulás” után Lengyeltótiiban megalakította a rendőrőrsöt, annak lett a vezetője. 1947-ig volt tagja a „demokratikus” rendőrségek, de 1948-ban – valószínűleg a csendőr múltja miatt – rendelkezési állományba helyezték, majd nyugdíjazták. 1950-ben – előtte ismeretlen okokból – megvonták a nyugdíját. Utána Babócsán a földműves szövetkezetnél volt mázsáló, később az Olajkutató Vállalatnál alapozó munkás, majd konyhavezető. 1935-ben nősült, két gyermeke született.¹⁰⁰

Böröcz József „bűne” nem elsősorban a csendőr múltja volt, hanem az, hogy aktívan kivette részét Babócsa 1956-os „ellenforradalmi eseményeiből”. Arról, hogy ténylegesen mit is követett el, a források eléggé ellentmondásos képet nyújtanak.

Az első tanúkihallgatásokat vele kapcsolatban meglehetősen későn, az „ellenforradalmi események” után majdnem egy évvel később, 1957 szeptemberében rögzítették. Szeptember 12-én a babócsai rendőrőrs hivatalos helyiségében Györfly József rendőr nyomozó hadnagy hat személyt hallgatott ki tanúként vele kapcsolatban. Egy pályamunkás, aki tagja volt a helyi nemzetőrségnek, azt adta elő, hogy 1956. október 30-án Böröcz behívatta a tanácsházára és egyszerűen közölte vele, hogy aznapról nemzetőr. Kioktatta, hogy mit kell tennie, hogyan kell igazoltatni, és azt is mondta neki, hogy ha gyanús személlyel találkozik, kísérje be a nemzetőrség parancsnokához, Osztopáni Jánoshoz. „*Határozottan utasított arra, hogy ha valaki nem akar engedelmeskedni, fogjam meg, vágjam hátra a kezét és kísérjem be az őrsre. Én ezt nem hajtottam végre. Erre azt mondotta, ha valaki nem engedelmeskedik, üsem meg. A tanácsznál lévő nemzetőröket oktatta a fegyver fogásokra és a fegyver kezelésére, hogy adott esetben tudjanaka fegyverrel báni. Azt a megjegyzését tudom a komonistákkal kapcsolatban, hogy azok semmiféle nemzetőrségnek vagy nemzeti bizottságnak tagjai nem lehetnek. Megjegyezni kívánom, hogy Böröcz József volt minden éjjel általában szolgálatban. Irányította a községben a nemzet*

¹⁰⁰ ÁBTL 3.1.9. V-142655, 28.

őri szolgálatott.” – vallotta a jegyzőkönyv szerint.¹⁰¹ A tanúk (köztük a nemzeti bizottság volt elnöke) mindnyájan megemlítették, hogy Böröcz kezdeményezésére volt a somogyarácsi szőlőhegyen egy „razzia”, mert olyan hírekhez jutottak, hogy ott fegyveres kommunisták bujkálnak. „Ő szervezte meg a harci csoportot, amelyik a Somogyarácsi szőlőhegy átfésülésére elindult, mivel arról szereztek tudomást, hogy ott komonisták vannak.” – mondta az egyik tanú.¹⁰² (A későbbi vallomásokból kiderül, hogy mire odaért a „különítmény”, addigra a kommunisták elszeleltek onnan.) Böröcznek ezen kívül volt még egy másik bűne is: egy Békés megyéből korábban odaköltözött kommunistát, aki olyan házban lakott, amelyet az eredeti tulajdonosától vettek el, felszólított, hogy onnan költözzön ki, sőt, hagyja el a falut, ahová „csak úgy vándorolt be”,¹⁰³ és költözzön vissza a szüleihez. (A vidéki kisközösségek mindig rossz szemmel néztek az idegenekre, a „gyüttmöntökre”, főleg, ha azok ráadásul még a kommunista párt által odahelyezett személyek voltak.) Végül az is fölmerült vele kapcsolatban, hogy részt vett hivatalos iratok megsemmisítésében (elégítésében) és a helyi rendőrök lefegyverzésében.

Az elkövetkező hetekben Győrffy azt igyekezett tisztázni, hogy tulajdonképpen ki is volt a helyi nemzetőrség parancsnoka és a helyettese. Egyes tanúk szerint ő parancsnok volt, mások szerint társ-parancsnok, míg többen (egyebek mellett Kovács István, a nemzeti bizottság volt elnöke) azt állították, hogy helyettes parancsnok volt.

A volt csendőrt csak 1957. szeptember 16-án hallgatta ki Győrffy hadnagy a kaposvári börtönben. Kérdésére elmondta, hogy Babócsán október 28-án alakult meg „az ellen forradalom által létrehozott »nemzet őrség«. Ennek vezetője Osztopáni János lett.”¹⁰⁴ 29-én reggel megjelent nála (a szintén volt csendőr) a nemzetőrparancsnok és felszólította, hogy vállalja el a helyettesi tisztséget. Kétszer is elutasította, végül harmadszorra azt mondta neki, ha megint megteszi, nem fog nyugdíjat kapni. Ezután elment a tanácsházára és jelentkezett a nemzetőrségnél. Osztopáni közölte vele, hogy csak ellenőrzési jogköre lesz, a nemzetőrök felett ő intézkedik. Mint elmondta, nem egy helyettese volt Osztopáninak, rajta kívül még négyen voltak. „Én és fentnevezett személyek általában nemzet őri szolgálatot nem láttak el, bent az épületben, csak ellenőrzési jogkörünk volt, vagyis azzal voltunk felhatalmazva.”¹⁰⁵ Kérdésre azt válaszolta, hogy amikor megalakult a nemzetőrség, nem voltak fegyvereik, csak később szerzett Osztopáni. A rendőrségtől először a céllövő fegyvereket vette át, azután a beszolgáltató vadászpuskákat is. Tudomása szerint Osztopáni később a bolhói és a péterhidai határőr őrsökről, meg a nagyatádi honvéd laktanyából szerzett fegyvereket. Azt is beismerte, hogy a fiatal nemzetőröket kioktatta a fegyverviselésre, nehogy kárt tegyenek egymásba, azt azonban tagadta, hogy olyan utasítást adott volna az egyik volt nemzetőrnek, hogy aki nem engedelmeskedik, annak csavarja hátra a kezét.

17-én Győrffy folytatta a kihallgatását. Ekkor tagadta, hogy az október 27-i babócsai nagygyűlésen ő javasolta volna a nemzetőrség megalakítására, mint ahogy egyesek állították.

¹⁰¹ ÁBTL 3.1.9. V-142655, 10.

¹⁰² ÁBTL 3.1.9. V-142655, 16. (Az egyik tanú hallotta, amint telefonon beszélt a somogyarácsi nemzeti bizottsággal, és közölte, hogy „a szőlőhegyben komonisták bujkálnak fegyveresen, de ezt nem fogjuk elnézni, megfogjuk őket semmisíteni”. ÁBTL 3.1.9. V-142655, 12.)

¹⁰³ ÁBTL 3.1.9. V-142655, 21

¹⁰⁴ ÁBTL 3.1.9. V-142655, 28.

¹⁰⁵ ÁBTL 3.1.9. V-142655, 29.

Kihallgatója ezt nem fogadta el, mert az egyik tanú ellenkezőképpen vallott rá. Határozottan tagadta azt is, hogy a tanácsházán részt vett volna iratok elégetésében, és a helyi rendőrök lefegyverzésében. (A válaszait Győrffy nem fogadta el.) Részletesen beszélt arról is, amikor egy teherautóval felmentek a somogyaracsi szőlőhegyre, ahol hírek szerint fegyveres kommunisták bujkáltak. Azt tagadta, hogy november 1-én utasította volna az egyik rendőrt, hogy szerezzen benzint (Terebes István azt vallotta, Böröcz utasította, hogy azért szerezzen benzint vagy benzin-üveget, hogy ha „jönnek az orosz tankok, azokra dobáljuk rá”¹⁰⁶), és hogy G. Tóth László felcserlő a lakás elhagyására szólította fel. Vallomása szerint a párház épületét Radics József és Tibáld György nemzetőrök dúlták fel és égettek el iratokat néhány más személlyel együtt. Végül két dologban érezte bűnösnek magát: 1.) tagja lett a nemzetőrségnek. 2.) Kovács István nemzeti bizottsági elnök utasítására felment a hegyre „komonistákat” keresni. November 5-én ment át Jugoszláviába három más ismeretlen személlyel, utána a (horvátországi) gerovói táborba¹⁰⁷ került, de decemberben jelentkezett, hogy haza szeretne jönni. Előbb a bánásági Melencébe, majd a közép-bácskai szenttamási táborba, került, onnan hozták haza 1957. február 16-án. Állítása szerint csak azért szökött ki, „mert be voltam rúgva, és nem tudtam azt, hogy mi van velem”. A TT pisztolyát valahol a határsávban veszítette el.¹⁰⁸

Szeptember 17-én Győrffy határozatot hozott a nyomozás befejezéséről. Egy héttel később Kaposváron határozatot hozott a „népidemokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedésben való tevékeny részvétel miatt indított bűnyűgyben” Böröcz előzetes letartóztatásáról és házkutatásáról, mert „az ellenforradalom ideje alatt aktív tevékenységet fejtett ki. A községben mint nemzetőr pk. helyettes tevékenykedett, szervezte a községben a nemzetőrséget, részt vett az ő kezdeményezése alapján a Somogyaracsi szőlőhegyben bujkáló komonisták keresésében, erre a célra egy fegyveres csoportot szervezett, amivel ki is ment a szőlőhegybe. G. Tóth László Babocsai lakosnak és még több társának elrendelte, hogy a tanácsnál székelő nemzetőrségnél naponta két esetben jelentkezzenek. Mint nemzetőr pk. h. egy TT. pisztolyal volt felfegyverkezve – amit még a mai napig sem szolgáltatott be.” A tevékenységét a hét felvett tanúvallomási jegyzőkönyv bizonyítja. A határozattal egyet értett Papp Ferenc r. nyomozó hadnagy, fővizsgáló.¹⁰⁹

1964. július 6-án a Somogy megyei Rendőrfőkapitányság III/III alosztályán, Kaposváron Balasa Sándor százados javasolta a figyelő-dossziéjának a fenntartását. Írt. Az indoklásában az olvasható, hogy 1960. május 12. óta szerepel a „veszélyes elemek külön nyilvántartásában, mert a felszabadulás előtt, mint csendőr teljesített szolgálatot 1924-től 1945-ig törm. rendfokozatban. Az ellenforradalmi eseményekbe aktívan bekapcsolódott, mint nemzetőrparancsnok fejtett ki tevékenységet. Több kommunista és 1919-es veterán névsorát tartotta magánál a velük való leszámolás céljából. Felvonulásokat szervezett Bolhón, Heresznyén és Vízvár községekben. Szovjet ellenes uszító kijelentéseket tett. 1956. nov. 4-én Jugoszláviába disszidált, majd 1957. március 1-én [utólag kézzel beszurva: »illegálisan«] jött haza.” 1957. április 3-án preventív őrizetben volt, majd a Somogy megyei Rendőrfőkapitányság július 20-án internáltatta. Október 7-én került

¹⁰⁶ ÁBTL 3.1.9. V-142655, 25.

¹⁰⁷ Gerovo az akkori Jugoszlávia egyik legnagyobb befogadó tábora volt, mintegy 1700 magyarországi menekült tartózkodott ott. Lásd HEGEDŰS 2017. 98.

¹⁰⁸ ÁBTL 3.1.9. V-142655, 27–34.

¹⁰⁹ ÁBTL 3.1.9. V-142655, 5.

előzetes letartóztatásba, majd a kaposvári megyei bíróság 1957. december 31-én „*mozgalomban való tevékeny részvétel büntette*” miatt a B.996/1957. sz. ítéletével jogerősen nyolc hónap börtönbüntetésre és 500 ft. vagyonelkobzásra ítélte, meg négy év politikai jogvesztésre. „*Büntetését letöltötte.*” Szabadulása után a Pécsi Villamos Erőmű Tervező és Szerelő Vállalat kirendeltségénél volt raktáros, jelenleg az Április 4. Gépgyár raktárosa. „*Munkáját jól végzi, ellene kifogás nem merült fel. Politikai szempontból zárkózott magatartást tanúsít, tartózkodik a vélemény nyilvánítástól. [...] Aktív ellenséges tevékenységére utaló körülmény nem merült fel.*” A javaslatot aláírta Gelencsér István százados és Bulla József őrnagy alosztályvezető.¹¹⁰

1972. július 22-én Szűcs József százados a megyei III/III alosztályon határozatot hozott az operatív nyilvántartásból való törléséről, mert Böröcz József február 14-én Babocsán elhunyt.

ÖSSZEFOGLALÓ

A Magyar Királyi Csendőrség 1945 előtti történetével foglalkozó munkák alapjában véve a korabeli jogszabályok és csendőrségi kiadványok feldolgozásain alapulnak, ugyanis a testület iratállománya szinte teljes egészében elpusztult a második világháború végén.¹¹¹ Az elmúlt évek kutatásai alapján úgy gondolom, hogy ezt a komoly forráshiányt valamelyest lehetne pótolni. Az Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltárában ugyanis igen sok, a volt csendőrökkel kapcsolatos anyag található. (Kutatásaim során több, mint ezer olyan operatív, vizsgálati és egyéb dossziét sikerült beazonosítanom, amelyek a csendőrséggel, a csendőrökkel kapcsolatos iratokat tartalmaznak.) Az állambiztonsági iratokon kívül fontos forrásbázist jelent a megyei levéltárakban (és természetesen a Budapest Főváros Levéltárában) található népbíróági iratanyag. Sajnos ezek földolgozása ugyanúgy várat magára, mint az állambiztonsági iratoké.

A népbíróági perek kapcsán meg kell, hogy jegyezzek néhány dolgot. Azok a kutatók, akik konkrét személyek (gyanúsítottak) ügyével foglalkoztak, sok esetben mellőzték a forráskritikát. Arról van szó, hogy a vád tanúi, mint sértett felek (volt deportáltak vagy munkaszolgálatosok) számos esetben nem mondtak igazat, képtelenségekkel vádolták meg a gyanúsítottat/vádoltat. (Például azt vádolták meg a volt csendőrt, hogy részt vett a gettó őrzésében – miközben bizonyíthatóan távol volt, kiküldetésben.) Sok esetben teljesen nyilvánvaló volt a tanúk összebeszélése, máskor egyszerűen nem derült ki a tárgyalás során, hogy a tanúk egy része más személyleírást adott meg, mint a többiek. Mindezeket az ellentmondásokat nem vették figyelembe sem a népbírák az ítélet meghozása során – sem pedig a későbbi kutatók.

Arra is föl kell hívnom a figyelmet, hogy a csendőrség tevékenységét utólag nem lehet megítélni néhány, háborús főbűnösnek nyilvánított volt csendőr tevékenységével. Egyébként pedig nem csak azokat sújtotta (nép)bíróági retorzió, akik valóban követtek el bűnöket, hanem azokat is, akiknek csupán annyi bűnük volt, hogy 1945 előtt a csendőrségnél szolgáltak. Egyet tudok érteni Kovács Zoltán András megállapításáva: „*A Magyar Királyi Csendőrség felszámolása körüli retorziókat [...] a kisemberek [a tiszthelyettesek, és a legénység – V. G. megj.] érezték meg*

¹¹⁰ ÁBTL 3.1.9. V-142655, 58–59.

¹¹¹ A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában csak öt doboznyi, míg a Hadtörténelmi Levéltárban csupán hat doboznyi iratanyag foglalkozik a csendőrséggel.

leginkább."¹¹² Ha azt látjuk, hogy olyan volt csendőrök, akik az „ellenforradalom” eseményeiben nem vettek részt, nem „izgattak” a „szövetkezetesítés” vagy a „munkás-paraszt” hatalom ellen, nyilvános helyen nem politizáltak, egyébként pedig már idős, beteges emberek voltak, de ennek ellenére mégis figyeltették őket, arra kell gondolnunk, hogy Kádár János elhíresült kijelentése, miszerint „*aki nincs ellenünk, az velünk van*”, a volt csendőrökre nem vonatkozott.

Végül meg kell jegyezni, hogy a volt Magyar Királyi Csendőrség megítélésével kapcsolatban még napjainkban is találhat az olvasó szélsőséges véleményeket. Többen még a testület megszüntetése után több mint fél évszázaddal is, a bukott kommunista rendszer álláspontját hangoztatják. „*Általában megállapítható, hogy a csendőrséget a szigor, a fegyelem, néhány kivételtől eltekintve a százszázalékos parancsvégrehajtás, a vak engedelmesség, a brutalitásra való hajlam jellemezte Magyarország német megszállását megelőzően és azt követően egyaránt.*” – állítja Molnár Judit szegedi egyetemi tanár az egyik tanulmányában.¹¹³ Úgy gondolom, hogy az ilyen szélsőséges vélemények egyfelől nem felelnek meg a sine ira et studio elvének, másfelől pedig tovább táplálják az 1945 óta hangoztatott, hamis vádakot. Nem vonom kétségbe, hogy a Magyar Királyi Csendőrség állományának tagjai között is előfordulhattak önmagukból kivetkőzők, a tízparancsolatot megtagadó, antihumánus személyek, de ez nem volt jellemző magára, a testületre.

FELHASZNÁLT IRODALOM

CSAPÓ CSABA (1999): *A Magyar Királyi Csendőrség története (1881–1914)*. Pécs, Pro Pannonia Kiadói Alapítvány.

HEGEDŰS ATTILA (2017): *Magyar menekültek Jugoszláviában*. Belvedere Meridionale Kiskönyvtár, XVII. Szeged. 95–103.

KAISER FERENC (2002): *A Magyar királyi Csendőrség a két világháború között*. Pécs, Pro Pannonia Kiadói Alapítvány.

KEPECS JÓZSEF – KLINGER ANDRÁS (szerk., bev.) (1993): *A zsidó népesség száma településenként, 1840–1941*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal.

KOVÁCS ZOLTÁN ANDRÁS (2001): Csendőrsors Magyarországon 1945 után. In FEKETE JUDIT – OKVÁTH IMRE (szerk.): *Katonai perek a kommunista diktatúra időszakában, 1945–1958*. Budapest, Történeti Hivatal. 103–140.

LUKÁCS TIBOR (1979): *A magyar népbírósági jog és népbíróságok 1945–1950*. Budapest, Jog- és Közgazdasági Könyvkiadó.

MOLNÁR JUDIT (2005): Csendőrök a népbíróság előtt. In MOLNÁR JUDIT (szerk.): *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Budapest, Balassi Kiadó. 647–662.

MOLNÁR JUDIT (2016): Csendőrök – deportálás – megbélyegzés? *Élet és Irodalom* 60. évf. 27. sz.

¹¹² I. m. 140.

¹¹³ MOLNÁR 2005. 655.

PARÁDI JÓZSEF (2012): *A Magyar Királyi Csendőrség. Az első magyar polgári, központosított közbiztonsági őrtestület (1881–1945)*. Budapest, Szemere Bertalan Magyar Rendvédelem-történeti Tudományos Társaság.

PARÁDI JÓZSEF (szerk.) (2015): *Magyar csendőrség-történeti tanulmányok*. Budapest, Magyar Királyi Csendőr Bajtársi Közösség – Szemere Bertalan Magyar Rendvédelem-történeti Tudományos Társaság.

PINCZÉS ZOLTÁN (1936): A csendőrség és a közigazgatás. In *A korszerű közszolgálat útja 2. Az 1936. évi közigazgatási továbbképző tanfolyam előadásai*. Budapest.

REKTOR BÉLA (1980): *A Magyar Királyi Csendőrség oknyomozó története*. Cleveland (Ohio), Árpád Könyvkiadó Vállalat.

SŐREGI ZOLTÁN (2010): Adalékok a Budapest ostromában harcoló csendőralakulatok történetéhez. *Belvedere Meridionale* 22. évf. 5–6. sz. 42–53.

SZÜCS LÁSZLÓ (szerk., bev., jegyzetek) (1997): *Dálnoki Miklós Béla kormányának (ideiglenes nemzeti kormány) minisztertanácsai jegyzőkönyvei, 1944. december 23. – 1945. november 15. A kötet*. Budapest, Magyar Országos Levéltár.

ZINNER TIBOR (2016): „éjjel nappal jó hangulatban dolgozunk és igyekszünk igazolni a belénk vetett reményeket”. Szembenézés – a népbíróóságokról feketén-fehéren. *MTA Law Working Papers* 3. évf. 6. sz. https://jog.tk.mta.hu/uploads/files/mtalwp/2016_6_Zinner.pdf (Letöltve 2018. március 1-én.)

Levéltári források

ÁBTL = Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára

MNL CSMB = Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Múzeuma

OLASZ LAJOS PHD

főiskolai docens (SZTE JGYPK)

Sajtóirányítás és háborús propaganda az I. világháború időszakában

Media Management and War Propaganda during the World War I

ABSTRACT

In the 1910-s, press flourished in Hungary. However, as a result of the political crisis preceding the World War, then the outburst of the war, there were significant restrictions introduced in the field of the press, while after the start of the fights, compulsory censorship was introduced. The Military Supervisory Commission was taking over the control of mass communication to an ever increasing extent. Publishing papers infringing military interests with their news were suspended for shorter or longer periods. The newly set up Press Command Post fulfilled the tasks of publishing military information and supervising war coverage. This organisation not only provided newscasts, but also monitored the international press and involved the representatives of the most varied art forms (writers, painters, even film producers) in the war propaganda. In the heartland, interest towards military events and at the front, towards home conditions increased more and more, however, the information flow was considerably restricted both here and there. Due to the prolongation of the war, and the increase in difficulties and losses, the role of the propaganda activity performed among the soldiers and within the heartland became more and more important. Many people considered that all-in propaganda, also received a decisive role in the all-in war.

KEYWORDS

World War I, media management, mass communication, war propaganda

DOI 10.14232/belv.2019.2.6

<https://doi.org/10.14232/belv.2019.2.6>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article: Olasz Lajos (2019): Sajtóirányítás és háborús propaganda az I. világháború időszakában. *Belvedere Meridionale* 31. évf. 2. sz. 104–122. pp.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)
(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

HÁBORÚS MÉDIA: SAJTÓIRÁNYÍTÁS ÉS TÖMEGTÁJÉKOZTATÁS

A sajtó a 20. század elején a fénykorát élte. A szépirodalomról leváló publicisztika egyre fontosabb szereplőjévé vált a közéleti kérdések megvitatásának. Kialakult a professzionális újságírás, tőkeerős kiadók jelentek meg, jelentősen fejlődött a nyomdatechnika. Így a lapok modern tömegtermékké váltak. Bővült az írni-olvasni tudók száma, és ezzel szélesedett az újságolvasó közönség. Az 1910-es évekre a „hírfogyasztás” fokozatosan beépült a mindennapi tevékenységek közé. A háború kirobbanását követően gyorsan nőtt a hírek utáni érdeklődés, ugyanakkor nagyobb igény merült fel, hogy a média egyfajta kikapcsolódást is biztosítson az embereknek. Mindez a sajtópiac további bővüléséhez vezetett. A világháború időszakában a legnagyobb országos lapok (*Kis Újság, Friss Újság*) 150–200 000 példányban, más fővárosi újságok (*Pesti Hírlap, Az Újság, Magyarország*) 50–60 000 példányban jelentek meg.¹

Az első világháborút nem a tömegek nacionalista lelkesedése váltotta ki. Spontán háborúpárti megnyilvánulásokra, társadalmi megmozdulásokra a kölcsönös hadüzeneteket megelőző időszakban csak elvétve került sor. A háború ténye teremtett olyan közhangulatot, amely a fel-fokozódó nemzeti érzés jegyében elfogadta és támogatta a konfliktus fegyveres megoldását. Ennek a hangulatnak a felszításában és fenntartásában jelentős szerepet játszott a média, a sajtó-propaganda.² Az emberek többségét nem a fegyveres harc hősi romantikája vagy az ellenség gyűlölete mozgatta, hanem a háborút a másik fél agressziójának tekintve, a haza, az igazság védelme mellett kötelezték el maguk. A nemzeti összetartozás érzésén és a közös értékek védelmén túl voltak, akiket a háború előidézte változások reménye is motivált. Sokan, főként polgári, értelmiségi körökben (Thomas Mann, Rainer Maria Rilke, Hugo von Hofmannsthal) azt várták, hogy a háborús krízis felbontja a régi, megkövesedett társadalmi és gondolkodásbeli struktúrákat, és a győzelmet hozó közös erőfeszítés nyomán egy nyitottabb, modernebb korszak kezdődik, új társadalmi szabályokkal és értékpreferenciákkal.³

A háborús hangulat Magyarországon is elsősorban a városi polgári rétegek, a középosztály, az értelmiség körében jelentkezett. A társadalmi véleményformálás tekintetében meghatározó rétegek háború melletti kiállása azután úgy jelent meg a nyilvánosság előtt, mintha az egész lakosság álláspontja volna. Ezt az egyoldalú beállítást egyébként maga a háborús propaganda is erősítette. Az újságcikkekben, a fotókon csak magabiztos, lelkesen bevonuló emberekkel lehetett találkozni, aggodalom, kétség alig jelent meg a médiában. Holott a háborút a szellemi élet

¹ GORDA 2012. 47–48.; LIPTÁK 2002. 146.

² HASTINGS 2014. 190–191.; SCHMITT 2002. 231–233.

³ VOCELKA 2014. 147.; BIHARI 2014. 156–157.

jelentős része is elutasította, köztük Ady Endre, Babits Mihály, Kassák Lajos. A nyár folyamán több ellenzéki lap (*Népszava, Magyarország, Világ*) még elkerülhetőnek nevezte a háborút, majd a hadiállapot beállta után látványos kardcsörtetés nélkül a kötelességteljesítésre hívta fel a figyelmet.⁴ A lakosság többsége inkább beletörődve, mintsem lelkesedve fogadta a mozgósítás hírért. Az agrárnépesség körében a munkaképes férfilakosság egyharmadának bevonulása különösen komoly problémákat okozott. Megnehezítette a gazdaság művelését, a megélhetést biztosító jövedelem megszerzését. A szervezett munkásság elutasította a háborút, illetve az azzal járó kivételes állapot bevezetését, amely alapján erősen korlátozták az állampolgári jogokat. A nemzetiségi lakosság egy része, ha burkoltan is, érezhető szimpátiát táplált Szerbia és Oroszország, illetve az őket támogató nyugati hatalmak iránt.⁵

A háború kirobbanása nyomán, a közvélemény alakítása, a milliós katonatömegek, illetve a polgári lakosság gondolkodásának befolyásolása terén a nyomtatott szövegek, az álló- és mozgóképek a korábbiaknál is lényegesen nagyobb szerepet kaptak. Az egyes kormányok igyekeztek minél szélesebb körű befolyást gyakorolni a sajtó működésére, minél szorosabb irányítás alá vonni a tömegtájékoztató intézményeit, hogy a média is a hadviselés érdekeit szolgálja. A sajtó azonban csak olyan nézeteket tudott hatásosan közvetíteni, amelyek tőle függetlenül is jelen voltak a közvéleményben, melyekre vonatkozóan bizonyos mértékű társadalmi elvárás, támogatottság jelentkezett. Nem a sajtó teremtett tehát háborús hangulatot, de az egyes társadalmak ráhangolásában, a hazafias érzések felkeltésében, az ellenséggel szembeni indulatok fokozásában vagy a könnyű győzelem hamis reményének táplálásában a tömegmédiát jelentős szerepet játszott. A harcoló felek komoly erőforrásokat mozgósítottak, hogy minél hatékonyabban tudják alkalmazni ezt a „fegyvert” is.⁶

A nemzetközi feszültség fokozódását tapasztalva a magyar kormány igyekezett minden rendelkezésére álló eszközt a háborús felkészülés szolgálatába állítani. Lépéseket tett, hogy a sajtó is közvetlen ellenőrzése alá vonja, és ezzel a közvélemény alakulására nagyobb hatást gyakoroljon. Sajtóügyekre vonatkozóan a többször módosított 1848. évi XVIII. tc. volt érvényben. Ezt egészítette ki az 1912. évi LXIII. tc., a háború idején életbe léptethető kivételes intézkedésekről, az előzetes sajtócenzúra elrendelésének lehetőségéről és a hadviselés érdekeit sértő írásokat közlő sajtótermékek terjesztésének betiltásáról. Tisza István miniszterelnök 1914 áprilisában új sajtótörvényt fogadtatott el (1914. évi XIV. tc.) a parlamenttel, melyet nemcsak az ellenzék, hanem még a kormányhoz közel álló közéleti személyiségek egy része, köztük Rákosi Viktor is élesen kritizált. A kortársak, némi túlzással, a sajtó „államosításáról” beszéltek, mert az új szabályozás jelentősen megnövelte a kormány beavatkozási lehetőségét a médiaügyekbe. Májusban egy párizsi tömegkommunikációval foglalkozó konferencián a résztvevők mélyen lesújtó véleményt fogalmaztak meg az új magyar sajtótörvényről, melyet még az oroszországi korlátozásoknál is súlyosabbnak ítélték.⁷

A szarajevói merénylet után, a hivatalos kormányreakciót ki sem várva a magyar közélet egyes csoportjai kemény fellépést, fegyveres elégtételt sürgettek. Számos lap támogatta a Szerbia „megfőkezését” célzó intézkedéseket, a Belgrádnak küldött ultimátumot. A hadüzenet bejelentésekor

⁴ BIHARI 2014. 150–151.; HAJDÚ–POLLMANN 2014. 66–68.

⁵ ROMSICS 2010. 121–122.

⁶ PAÁL 2010. 143–144.; MUCSI 1984. 192.

⁷ M. KONDOR 1975. 76.; KÓKAY–BUZINKAY–MURÁNYI 1999. 170.

a sajtó prognózisok többsége gyors és sikeres hadműveletekről és a békeállapot közeli visszaállításáról szólt. Az első hetekben a kormányhoz közelálló lapok hangnemét Tisza, taktikai okokból visszafogta, így egyes ellenzéki konzervatív orgánumok gyakran élesebben fogalmaztak, és határozottabban követelték a merénylet mögött feltételezhető szerb hivatalos körökkel szembeni megtorlást, mint a kormány szócsöveinek számító újságok. A liberális, polgári radikális vagy szociáldemokrata sajtóra a törvény adta lehetőségek mellett a kormány informális úton is igyekezett nyomást gyakorolni. A szarajevói merényletet követően, de még a hadüzenet előtt a miniszterelnök magához kérte Garami Ernőt, a *Népszava* főszerkesztőjét, és figyelmeztette, hogy ha Szerbia ellen tervezett fellépéssel kapcsolatban a lap élesen szembehelyezkedik a kormány politikájával, akkor a kivételes hatalommal élve, be fogják tiltani a megjelenését.⁸

A hadüzenet bejelentését megelőző napon, 1914. július 27-én érvénybe lépett a kivételes hatalomról szóló törvény. A vele párhuzamosan kiadott végrehajtási utasítás közzétette azokat az előre kidolgozott kormányrendeleteket, melyek a sajtóra vonatkozóan is új szabályozást vezettek be. Ezek lehetőséget adtak a postaforgalom, a távíró és távbeszélő használatának kormányzati ellenőrzésére, illetve a kötelező sajtócenzúra bevezetésére. A kormány azonnali hatállyal megtiltotta a haderő állapotára, tevékenységére vonatkozó kérdéseknek a lapokban történő tárgyalását. Erre vonatkozóan csak a hadvezetés vagy a Miniszterelnökség által kiadott hivatalos tájékoztatókat adhatták közre. Átfogó érvényű előzetes sajtócenzúrát egyelőre nem vezettek be, de az igazságügyi miniszter által kiadott rendelet alapján, az „arra okot szolgáltató” lapoknál, melyek élesebben kritizálták a kormány politikáját, ideiglenesen alkalmazták ezt a megoldást. A háború kezdetén több helyi munkáslapot, nemzetiségi újságot betiltott a kormány. Ugyanakkor a megnövekedett hírigény kielégítése, illetve a sajtónak szánt fontos közzefeladat, a hazafias propaganda ellátásának biztosítása érdekében díjmentessé tették az újságok postai terjesztését, a belügyminiszter feloldotta egyes lapok (köztük a *Népszava*) utcai árusításának tilalmát, a honvédelmi miniszter pedig intézkedett, hogy az újságírókat lehetőleg ne harcoló csapatokhoz, hanem a haderő propaganda csoportjához hívják be.⁹

A sajtó irányítása, ellenőrzése három szerv hatáskörébe tartozott. A Miniszterelnökség sajtóirodája elsősorban a polgári vonatkozású híráramlást felügyelte, az Igazságügyi Minisztérium és ügyészségek a cenzúra működését biztosították, az újonnan felállított Hadi Felügyeleti Bizottság (HFB) pedig a hadviselés érdekeit érintő híradásokat ellenőrizte. A HFB a Honvédelmi Minisztérium alosztályaként működött, de bizonyos tekintetben alárendeltje volt a közös Hadügyminisztérium Hadi Felügyeleti Hivatalának (Kriegsüberwachungsamt), illetve a közös (császári és királyi – k.u.k.) haderő Vezérkara Nyilvántartó Irodájának is. A sajtóellenőrző szervezetek kezdetben még párhuzamosan, egymástól viszonylag függetlenül működtek. A katonai vezetés azonban fontosnak ítélte, hogy a háborúval kapcsolatos minden számottevő kérdésben a tömegtájékoztatás és a propaganda közvetlen katonai irányítás alatt álljon. A HFB egyre több feladatot vett át a miniszterelnöki sajtóirodától, így 1915-re a kül- és belöldi hírszolgáltatást gyakorlatilag már ez a szerv felügyelte.¹⁰

HFB keretében 1914. július 24-én külön sajtóalbizottságot állítottak fel. Ennek munkájában 26 kormányzati delegált (a Honvédelmi, a Belügy-, a Pénzügy-, az Igazságügyi, a Földművelésügyi,

⁸ GALÁNTAI 2001. 104–105.; VARGA 1996. 149–150.; GORDA 2012. 76.

⁹ MUCSI 1984. 194.; GORDA 2012. 77.

¹⁰ M. KONDOR 1975. 79.; MUCSI 1984. 195.

a Kereskedelmi, a Horvát-Szlavón Minisztérium képviselői), valamint a közös haderő vezetése által kiküldött szakértők vettek részt. A HFB elnöki posztját a honvédelmi államtitkár látta el, a sajtóalbizottság munkáját pedig a Miniszterelnökség sajtóosztályának vezetője koordinálta. Ehhez hasonlóan, a Monarchia másik felében a Hadi Felügyeleti Hivatal keretében is külön sajtóbizottságot szerveztek. Ezek a testületek döntöttek arról, hogy milyen háborúval kapcsolatos információk közölhetők vagy kerülendők az újságokban. Az országos lapoknak, ha nem kormányzati forrásból szereztek az értesítéseiket, cikkeiket rendszerint bemutatták előzetes ellenőrzésre a HFB sajtóalbizottságának, mert annak jóváhagyásával, az utólagos számonkérés kockázata nélkül közölhették. A vidéki lapok bizalmas tájékoztatót kaptak az újonnan bevezetett cenzúra-szabályokról. Figyelmeztették a szerkesztőket, hogy alaposan gondolják át a hadviselés érdekeit akár csak közvetetten érintő helyi hírek közlését is. Körültekintően járjanak el például hazatérő katonák beszámolóiban, és ne közöljenek konkrét katonai adatokat vagy részletes harci beszámolókat.¹¹

A katonai vonatkozású híradások központi ellenőrzésére, a front és a hátszág közötti kommunikáció, illetve a háborús propaganda irányítására a Szerbiának küldött hadüzenettel egyidőben, 1914. június 28-án felállították a Sajtó-hadiszállást (Kriegspresssequartier – KPQ), amely a közös haderő főparancsnoksága egyik alosztályaként működött, és közvetlenül a Vezérkar főnökének alárendeltségébe tartozott. Már 1909-ben elkészült a tervezet egy ilyen szervezet létrehozására. Kidolgozták a Sajtó-hadiszállás szervezetét, működési rendjét és tevékenysége alapelveit a bel- és külföldi hírek ellenőrzésére vonatkozóan. Ez a szerv látta el a sajtószolgálati feladatokat az uralkodó Főhadsegédi Hivatalánál is.¹²

A Sajtó-hadiszállás parancsnoka Maximilian von Hoen ezredes (majd vezérőrnagy) volt, őt 1917 márciusában Wilhelm Eisner-Bubna vk. ezredes váltotta fel. A szervezet létszáma 1914 végén 400 fő körül mozgott, 1918 nyarára azonban elérte a 880 főt. Kezdetben csak a parancsnokság, a haditudósító csoport és a térparancsnokság adminisztrációs és gazdasági hivatala volt feltöltve, de még 1914-ben megszervezték a művészeti csoportot is. 1917-ben már 12 különböző részleg tartozott a Sajtóhadiszállás alá, melyek a tömegtájékoztatás minden területét felölelték. A Sajtóhadiszállás kezdetben az orosz front mögött működött, Duklán, majd ősszel az orosz előretörés miatt Poprád, illetve Zsolna térségébe, végül Teschen körzetébe vonták vissza. A központi elhelyezés hiánya azonban egyre jobban nehezítette a hatékony működést, ráadásul 1915 nyarán megnyílt az olasz front is. A művészeti csoportot 1916 augusztusától Bécsbe helyezték át, majd 1917-től az egész Sajtóhadiszállás a birodalmi fővárosba került. A személyzet a fronttól távol végezte a munkáját, ami a hadvezetés számára megkönnyítette, hogy csak kellően megszűrt információkat juttassanak el hozzájuk.¹³

A Sajtó-hadiszállás részlegei: 1. parancsnokság, 2. haditudósító csoport, 3. művészeti csoport, 4. belföldi csoport, 5. cenzúra részleg, 6. külföldi csoport, 7. propaganda csoport és ellenséges propaganda-elhárítás, 8. sajtó- és frontpropaganda csoport, 9. fényképrészleg, 10. filmrészleg, 11. „I” (Olaszország) részleg, 12. térparancsnokság. A katonai szolgálatra behívott újságírók jelentős része, 1915-től már minden szerződésben álló újságíró a Sajtóhadiszállás állományába került.

¹¹ GORDA 2012. 48., M. KONDOR 1975. 75–82.

¹² BALLA 2005. 141.; MOLNÁR 1918. 218.

¹³ CORNWALL 1992. 52–54.; STEMLERNÉ 2009. 119–120.

Számos ismert személyiség dolgozott a **haditudósító csoport** keretében, köztük magyar részről Molnár Ferenc és Szép Ernő (*Az Est*), Herczeg Géza (*Pester Lloyd*), Jászi Oszkár (*Világ*), Pogány József (*Népszava*). A nagyobb lapok általában külön kérvényezték, hogy egy-egy behívás alá eső munkatársukat haditudósítónak osszák be. A csoport létszáma a háború időszakában 60–80 fő körül mozgott.¹⁴

A haditudósítók általában tisztizubonyt és legénységi sapkát viseltek, bal karjukon *KPQ* vagy *Presse* feliratú karszalaggal. Az egyes lapok által „delegált” önkéntesek civil ruhát és hasonló karszalagot hordtak. Ők is katonai fegyelem hatálya alá tartoztak, de a laptól továbbra is kapták a fizetésüket. A haditudósítók, különösen a háború első szakaszában nem jutottak ki a tűzvonalba. Feladatuk a főparancsnokságtól kapott hírek szerkesztése, kommentálása volt. Az információs nyersanyagot a főparancsnokság sajtóreferense által összeállított és a Vezérkar által jóváhagyott napi kommunikéké képezték. 1915-től a haditudósítók már eljuthattak a front mögötti területekre, az utánpótlási zónába, a magasabb parancsnokságok, segélyhelyek közelébe, és ütközet után bejárhatták az elfoglalt csatateret, de az első vonalba továbbra sem engedték ki őket. A harci eseményekről csak a résztvevők beszámolóiból értesültek. Csak 1916-tól vált lehetővé, hogy egyes haditudósítók nyugalmasabb periódusban meglátogassák az első vonalban lévő csapatokat. Az ott készített sajtóanyagokat első körben a helyileg illetékes katonai parancsnokságok cenzúrázták.¹⁵

A **művészeti csoportban** részben besorozott, részben önként jelentkező művészek dolgoztak, 1916 augusztusában mintegy 150 fő, köztük 56 magyar (Mednyánszky László, Pór Bertalan, Rippl-Rónai József, Kisfaludi-Strobl Zsigmond). Az elvárás velük szemben havi egy kiállításra is alkalmas alkotás elkészítése volt. Műveikből először 1916 januárjában rendeztek reprezentatív bemutatót Budapesten, a Nemzeti Szalonban, ahol 52 művész 802 alkotása szerepelt. A képzőművészek képeslapokat, könyv- és lapillusztrációkat, exlibriseket, színes litográfiákat, bélyeg formátumú zárjegyeket, emléklapokat, érmekeket, plaketteket, különböző katonai emléktárgyakat, illetve a háború mellett mozgósító vagy hadikölcsönkötvény jegyzésére buzdító plakátokat is készítettek. Részt vettek ünnepek megtervezésében, emlékművek felállításában, haditemetők kialakításában. A művészeti csoportnak nemcsak képző- és iparművész tagjai voltak. Egy kisebb létszámú zenei részleg is tartozott hozzá, amely feladata hazafias zeneművek, katonai indulók komponálása, rendezvények zenei kíséretének összeállítása volt. Ebben a részlegben szolgált Bartók Béla és Kodály Zoltán is.¹⁶

A **belföldi csoport** hazai sajtószemlét állított össze, felügyelte a tábori könyvtárakat, a belföldi filmforgalmazást. 1917 áprilisában külön színházi alcsoportot állítottak fel, amely a frontszínházak működését koordinálta. 1918-ban már 18 társulat járta a harctereket. A **külföldi csoport** feladata a külföldi sajtó és egyéb kiadványok figyelése, szemlézése volt. Kivonatokat készítettek a szövetséges, a semleges és az ellenséges országok tömegtájékoztatásának a Monarchiát érintő megnyilatkozásairól. A **cenzúra részleg** a front és a hátszág közötti kommunikáció, a frontról hazaküldött, illetve a hátszágból a frontra érkező postai küldemények ellenőrzését végezte. A világháború időszakában az összes hadszínteret tekintve mintegy 260 milliárd postai küldemény

¹⁴ BALLA 2005. 145–147.

¹⁵ GORDA 2012. 49.; STEMLERNÉ 2009. 120–122.

¹⁶ BALLA 2005. 144–145.

fordult meg a front és a háterszág között. Ebből a Monarchia 20 milliárddal részesedett. A front és a háterszág közötti üzenetváltás szigorú ellenőrzéséhez sok ezer cenzorra volt szükség. Ezt a feladatot általában frontszolgálatra nem alkalmas, iskolázottabb katonák látták el. Munkájukat a Sajtó-hadiszállás központi cenzorai irányították és ellenőrizték. A **propaganda csoport** feladata a Monarchia katonai erejének és erényeinek bemutatása, illetve háborús célok jogosságának alátámasztása volt. Az antant hatékony propagandájának elhiteltelenítésére 1916-ban külön részleg alakult. A **sajtócsoport** hatáskörébe tartoztak a tábori lapok és hadifogoly kiadványok. A csoporton belül 1918 februárjában frontpropaganda részleget szerveztek, amely a katonák körében mutakozó kiábrándultság ellensúlyozására hazafias célú oktatást, felvilágosítást végzett.¹⁷

A **fényképrészleg** 1918 tavaszáig mintegy 80 000 regisztrált felvételt készített és bocsátott a tájékoztatási szervek rendelkezésére. A vizualitás szerepének felértékelődését tapasztalva, 1915 nyarától minden hadsereg- és önálló hadtest-parancsnoksághoz kirendeltek egy-egy hadifényképészt. Mivel a lapokban egyre nagyobb mennyiségben jelentek meg fronton készült amatőr fényképek, és több újság külön fotópályázatot írt ki a minél érdekesebb felvételek beküldésére, a katonai vezetés is nagyobb hangsúlyt helyezett arra, hogy a Sajtó-hadiszállás fényképészeinek munkái is minél szélesebb körben ott legyenek a lapokban. A fénykép expresszív hatást gyakorolt, leegyszerűsítette, ugyanakkor erőteljesebbé és gyorsan befogadhatóvá tette az üzenetet, és társadalmi háttértől, műveltségtől függetlenül komoly befolyást gyakorolt a szemlélőre. A háború borzalmaival közvetlenül bemutató felvételek, különösen 1917-től kezdve csak elvétve kerültek a nyilvánosság elé. Még a halál bemutatása is csak hősi pátozzsal történhetett. A hadi sikereket sem az ellenfél halottaival illusztrálták, hanem mosolygó hadifoglyokat mutattak, akik örültek, hogy számukra véget ért a harc. A bécsi Hadilevélár keretében felállított **filmkészítő részleg** 1917 májusában szintén a Sajtó-hadiszállás alárendeltségébe helyezték. Ez a részleg irányította a háborús és propagandafilmelek készítését, valamint heti filmhíradókat, dokumentumfilmeket is forgatott.¹⁸

Az Monarchiában, a többi nagyhatalomhoz hasonlóan központilag szervezték a háborús propagandát, ez a tevékenység azonban sokkal szerényebb keretek között folyt, mint Németországban vagy Nagy-Britanniában. Ennek részben anyagi okai voltak, de szerepet játszott benne az is, hogy a sajtónak kezdetben kisebb hatást tulajdonítottak, mint a nyugati államokban. A központilag irányított propaganda egy ideig eredményesen ellensúlyozta a háborúval szembeni fenntartásokat és az ellenséges bomlasztó törekvéseket. A háborús hírek elsődleges forrása a Vezérkar által kibocsátott napi helyzetjelentés volt, melyet a Vezérkar főnökének helyettese Franz Höfer vezérőrnagy szignált. Ezek a „höferek”, ahogy azokat sajtóköri körökben nevezték, képezték a közölhető hadi hírek alapját. A napi jelentésekben közölt tények, a nyilvánvaló propagandaszándék ellenére alapvetően hitelesek voltak. A manipuláció inkább abban jelentkezett, amit elhallgattak, amit kihagytak a jelentésekből.¹⁹

Osztrák-Magyar Hadiértésítő címen 1917-ben megjelent egy központi könyv, amely a háborús sajtó egyik fő hírforrásának számított. A lap, a nyers hírek mellett már szerkesztett írásokat is közölt a hadműveletek alakulásáról, a hadigazdaságról, a hadifogolyügyekről.

¹⁷ BIHARI 2014. 229.; BALLA 2005. 142–145.

¹⁸ LANDGRAF 2015. 132–133., 143–144.; GORDA 2012. 60–61.

¹⁹ BALLA 2005. 149.

A hátországi média számára a Sajtó-hadiszállás újságírói készítettek ezeket a feldolgozott anyagokat. A *Hadiértésítő* cikkeit az MTI továbbította a hazai lapoknak. A Sajtó-hadiszállás megbízottai rendszeresen tájékoztatták a HFB sajtóalbizottságát, hogy milyen információk kerülhetnek nyilvánosságra, és milyen témákat kell kerülni a lapoknak. Az információkat a HFB a polgári sajtóellenőrző szervezetnek is továbbította.²⁰

Az állóháború kialakulása nyomán a katonák hírigényének kielégítésére hosszabb-rövidebb életű tábori lapok jelentek meg, melyek száma a háború végére elérte a százat. Voltak köztük a Sajtó-hadiszállás által szerkesztett központi kiadványok, az újságok többségét azonban az egyes alakulatok adták ki. Ezek döntően a helyi eseményekkel foglalkoztak, illetve hasznos információkat, egyéni élménybeszámolókat, verseket, novellákat, humoros cikkeket, rajzokat közöltek. Az egyik legismertebb tábori lap a przemyceli erődben kiadott *Tábori Újság* volt, amely 141 lapszámot ért meg. Az erőd eleste előtti napokban 5200 példányban jelent meg.²¹

MÉDIAHÁBORÚ: CENZÚRA ÉS PROPAGANDA

A tömegtájékoztatás minden területére kiterjedő cenzúra a háború szerves kísérőjelensége volt. A kormányok nemcsak az érzékeny katonai információkat akarták kiszűrni a médiából, vagy a küzdelem célját, jogosságát megkérdőjelező hangokat próbálták elhallgattatni, hanem a hátszország gazdasági, társadalmi problémáinak tárgyalását is korlátozták. Nagy-Britanniában már 1914 augusztusában felállították a háborús cenzúrát irányító Sajtó Hivatalt, melyet a belügyminiszter felügyelt. A nyugati államokban a háború kezdetén sokkal átfogóbb és szigorúbb sajtócenzúra működött, mint Magyarországon. Ennek oka az volt, hogy a sajtó Nyugaton már meghatározó közvélemény és közhangulat alakító tényezőnek számított, és a háborúval kapcsolatos nézetek formálásában is nagyobb szerepet tulajdonítottak neki. A kelet-európai államokban, a korlátozott jogokkal és a kevesebb véleménynyilvánítási lehetőséggel rendelkező, tekintélyelvhez szoktatott lakosság befolyásolására számos más kormányzati eszköz is rendelkezésre állt, így a sajtót nem tekintették meghatározó tényezőnek.²²

Franciaországban, 1914. szeptember 19-én, a fronton kialakult katasztrofális helyzetre való tekintettel megszigorították a sajtócenzúrát. Attól féltek, hogy a korábbi magabiztos nyilatkozatok után a lakosság nem viselne el még egy, az 1870–1871-es háborúhoz hasonló vereséget. Betiltották az olyan írásokat, amelyek kritizálták a kormány intézkedéseit vagy a katonai vezetés lépéseit, vagy amelyek a harcok beszüntetése, a béke mielőbbi megteremtése mellett emeltek szót. Az újságok csak katonai sikerekről írhattak, az elesettek és sebesültek nagy számát elhallgatták. A veszteségek azonban a későbbi hónapokban még tovább nőttek, az év végére elérték az 510 000 főt, amit már nem lehetett eltitkolni a lakosság elől. A sebesültek tömegeinek hazaszállításával a hátszország egyre több közvetlen információt kapott a fronton zajló eseményekről. A francia hadvezetés titkolózása visszaütt, amikor szeptemberre közismertté vált, hogy a németek mélyen betörték az országba, és már a kormány kénytelen elmenekülni Párizsból, hogy biztonságos távolságból szervezhesse a háború folytatását.²³

²⁰ GORDA 2012. 50–53.

²¹ GORDA 2012. 66–67.

²² BUJDOSÓ 2015. 76.; HASTINGS 2014. 555–556.

²³ HART 2013. 74–76.; KEEGAN 2014. 200.

1914 nyarán az első német sikerek idején Párizsban elterjedt, hogy 250 000 orosz katonát indítottak a nyugati államok megsegítésére. A minden alapot nélkülöző hír 1916-ig visszatérően többször is felbukkant a lapokban. A francia és brit újságok esetenként le nem zajlott ütközetekről, valótlan katonai sikerekről adtak hírt, vagy hamis katonaleveleket közöltek, melyek bizakodó hangulatot és kitűnő harci szellemet tükröztek. Az, hogy a szigorú cenzúra ellenére ilyen írások megjelentek, és hetekig lekötötték az olvasókat, jól jelezte, hogy a kormányok sem zárkóztak el a civil lakosság megtévesztésétől, a hírek manipulálásától.²⁴

Nagy-Britannia, az általános védkötelesség hiánya miatt a háború elején döntően önkéntes erőkkkel vette fel a harcot. Mivel Németországnak London üzent hadat, a brit kormánynak a kezdeményezés ódiúmát is viselnie kellett. Az első harcok megrázóan súlyos veszteségei után attól tartottak, hogy a rossz hírek kiszámíthatatlan következményekkel járhatnak a lakosság magatartására nézve. Ezért a háború kezdeti időszakában a britek is szigorúan elzárták az információkat a hátszág elől. A brit sajtó arculata 1915 folyamán megváltozott. A veszteségekről, a fronton tapasztalható nehézségekről továbbra is csak korlátozottan lehetett írni, a háborús viszonyokról általában azonban már realisabb képet festettek. A konfliktus elhúzódásáról, a lakosságot sújtó problémákról már nyíltabban beszéltek, mint korábban. A cenzúra mellett a hazafias propaganda erősítése mind nagyobb hangsúlyt kapott. 1918 februárjában Tájékoztatásügyi Minisztériumot állítottak fel, és külön hivatalt hoztak létre az ellenséges országokkal szembeni propaganda irányítására.²⁵

A háborús propaganda szempontjából nagy jelentősége volt, hogy Londonnak sikerült a befolyása alá vonni az amerikai közvéleményt. A brit haditengerészet már a háború kezdetén elvágta a kontinensről Amerikába vivő tenger alatti kommunikációs kábeleket. Ezzel igen körülményessé és lassúvá vált a német hírek eljuttatása a semleges Egyesült Államokba, miközben a brit híryanag elárasztotta az USA lakosságát. Az angol hírközlő szervek nagy figyelmet fordítottak az amerikai újságírók, szerkesztőségek tendenciózus tájékoztatására. Az amerikai sajtó nagy része kritika nélkül vette át a Londonból érkező híreket, így a háborús események, illetve a Központi Hatalmak szerepének értékelése tekintetében az amerikai média a brit propaganda anyagát, érvelését, minősítéseit követte.²⁶

Oroszországban már a háború előtt szigorú szabályok korlátozták a sajtó működését. A szarajevói merénylet után, de még a Monarchia hadüzenete előtt rendeletet adtak ki a katonai cenzúra bevezetéséről. A háború kirobbanásakor a belügyminiszter hazaárulás terhe mellett megtiltotta, hogy a lapok a kormány hivatalos tájékoztató anyagaiban szereplő híradásokon túl egyéb katonai kérdéseket is tárgyaljanak. A frontra küldött vagy onnan érkező minden levelet cenzúráztak, a lakossági üzeneteket a katonai körzetparancsnokságok, a katonák írásait az egyes seregtesteknél működő cenzorok. 1915 augusztusában nagymértékben kiterjesztették a korlátozást, a katonai mellett 29 további kérdéskört vontak be a kötelező cenzúra keretébe (a külpolitika alakulása, a gazdaság állapota, a társadalmi helyzet, a közélet viszonyai).²⁷

²⁴ PONSONBY 1928. 64–66.

²⁵ HASTINGS 2014. 264–265., 392–393., SANDERS–TAYLOR 1982. 231–232.; CORNWALL 2000. 6–7.

²⁶ LAVINE–WECHSLER 1940. 8., 18–20.

²⁷ DAVIDIAN 2003. 426–427.

Németországban, elsősorban a közvetlen katonai vagy katonapolitikai kérdések tárgyalását tiltották meg a lapoknak. Az újságokban nem jelenhettek meg kritikus hangú kommentárok a kormány külpolitikájáról, a háború indokoltságáról, a hadicélokról, a katonai veszteségekről. A várt gyors győzelem elmaradása miatt 1914 októberében központi cenzúrahivatalt állítottak fel. Ettől kezdve szélesedett a lapokból kitiltott témák köre, és szigorodott a cikkek hangvételének ellenőrzése. A cenzúra kemény fellépését az is magyarázta, hogy a Monarchia és Szerbia konfliktusát formálisan a német hadüzenet szélesítette egész Európát érintő háborúvá. A német kormány semmiképp sem kívánta a lakosság elé tárni, hogy a végzetes döntés milyen súlyos következményekkel járt. A sikerekről szóló híreket viszont fontos mozgósító tényezőnek tekintették. A seregtestek mellett 1916-ra már külön sajtóelőadó tiszt működött, aki részben a katonai cenzúrát, részben a propagandatevékenységet irányította.²⁸

A háború kirobbanásakor az Osztrák–Magyar Monarchiában is általános sajtócenzúra lépett életbe, ez azonban kezdetben csak korlátozottan működött, nem érvényesült olyan szigorú következetességgel, mint Németországban vagy az antant hatalmaknál. A lapok nem írhattak a katonai nehézségekről és a veszteségek mértékéről. A hadifogolytáborokban uralkodó rossz körülmények bemutatása helyett csak pozitív képet festhettek az ottani viszonyokról. Ez a hamis beállítás nemcsak azért volt fontos, hogy ne érhesse jogos kritika a hadifogoly ügyek kezelését, hanem azért is, hogy kontrasztként lesújtó ítéletet lehessen mondani az antant fogolytáborokban uralkodó helyzetről. A katonai problémák elhallgatása mellett tilos volt közölni háborúellenes véleményeket, a társadalmi feszültségekkel foglalkozó anyagokat, vagy olyan sovíniszta hangvételű írást, amely éles reakciót válthatott ki a nemzeti kisebbségek körében. Ezt annál is fontosabbnak tekintették, mert a nemzetiségi származású katonák között érzékelhető volt a szerbekkel kapcsolatos szimpátia, egyes nemzetiségi vidékeken, például a cseh területeken pedig háborúellenes demonstrációkra került sor a polgári lakosság részéről.²⁹

A Szerbia elleni hadjárat megindulása után néhány héttel a Monarchia támadása kudarcba fulladt és a csapatok kénytelenek voltak visszavonulni. A sajtó viszont igyekezett légből kapott győzelmi hírekkel megőrizni a hátország lelkesedését. A bécsi lapok nagy sikerekről, 30 szerb zászlóalj szétveréséről írtak, majd dicsérték a jól szervezett visszavonulást, ami nyilvánvaló logikai ellentmondást tükrözött. Hamarosan közismertté vált, hogy az osztrák–magyar csapatok nem értek el komolyabb eredményt, viszont súlyos veszteséget szenvedtek. A hadvezetés igyekezett bagatellizálni a kudarc méreteit. A Szerbia elleni fellépésről egyre inkább, mint jelentéktelen büntetőhadjáratról beszéltek, ami részben máris elérte a célját, mert megfélemlítette a belgrádi kormányt. Ezzel a szerb front mellékhadszíntérré vált a médiában, az ottani események eltörpültek az orosz fenyegetéshez és a galíciai harcokhoz képest.³⁰

A háború kezdetén, a magyarországi cenzúra még egységes koncepció nélkül, gyakran ötletszerűen működött. A sajtó ellenőrzését gyakorló három hatóság között esetenként komoly véleménykülönbségek és hatásköri viták mutatkoztak. A kormány inkább csak általános utasításokat fogalmazott meg, hogy a lapok milyen témákat kerüljenek, és milyen kérdésekről írhatnak bővebben. Ennek nyomán a magyarországi sajtóellenőrzés egy ideig enyhébb volt,

²⁸ HASTINGS 2014. 556.; KRAUSE 2014. 84–87.

²⁹ CORNWALL 1992. 52–54.; GORDA 2012. 79.; WAWRO 2003. 404–405.

³⁰ HASTINGS 2014. 226–227.

mint az ausztriai cenzúra. Tisza ellenezte a hadvezetőség azon törekvését, hogy minden újság esetében előzetes bemutatási kötelezettséget vezessenek be. A háború első évében a katonai kérdéseket nem számítva a magyar sajtónak még viszonylag széles mozgástere volt, a lapok szabadon tárgyalhattak számos aktuális problémát.³¹

Az előzetes cenzúra csak bizonyos témákra és csak egyes lapokra (például a *Népszavára*) vonatkozott. Az újságokkal szemben elvárás volt, hogy a címdoldalukon csak pozitív háborús híreket vagy lelkesítő írásokat közöljenek. A nehézségekről szóló cikkek csak a belső oldalakon kaphattak helyet, komolyabb kudarcokról, nagyobb veszteségekről azonban nem lehetett írni. Egyes lapok mégis beszéltek ezekről, de a cenzúra fellépésének elkerülése érdekében, sajátos megoldással, cáfolat formájában. Gyakran előfordult, főként vidéken, hogy egy újság a címlapján derülató hadi hírekkel jelent meg, a belső oldalakon azonban saját tudósítói vagy hazatért katonák beszámolóit alapján, ezeknek ellentmondó információkat közölt. Az ilyen esetek ellen kezdetben a sajtóellenőrzés nem lépett fel túlzott szigorral.³²

A háború kiszélesedése nagymértékben növelte az érdeklődést a hírek iránt. 1915 végére a lapok példányszáma jelentősen megemelkedett. Az *Est* egyes időszakokban elérte a 400 000 példányt, és a *Népszava* is napi két kiadásban jelent meg. A fokozódó nehézségek, a növekvő veszteségek, a beigért győzelem elmaradása ekkorra már erősen rontotta a közhangulatot. A közvélemény feletti kontroll megőrzése érdekében a kormány a cenzúra szigorúbb alkalmazására törekedett. Szaporodtak azok a témák, melyeket száműztek az újságokból. Korlátozták az ellátási nehézségekről, illetve a társadalmi megmozdulásokról szóló hírek megjelenését is. Az ellenzéki lapok az aktuális kérdések felvetésekor általában kihasználták, hogy a parlamenti képviselők felszólalásait változtatás nélkül közölhette a sajtó, csak a kommentárokat ellenőrizte a cenzúra.³³

A hadvezetés rendkívül érzékenyen reagált a háborús tevékenységet érintő sajtókritikára. A katonai körök által kifogásolt cikkeket közlő lapok szerkesztőit a kormányfő bizalmas értesítésben emlékeztette a hadviselés érdekeire, felhívta figyelmüket a kerülendő témákra, illetve a megfelelő hangnem alkalmazására. A közös Hadügyminisztérium radikális fellépést sürgetett a *Népszava*, és néhány más baloldali újságok ellen. A feszült társadalmi helyzetben azonban a magyar kormány kerülni akarta a lapok betiltása nyomán várható felháborodást, ezért inkább burkolt lépésekkel akadályozta az ellenzéki sajtó működését. A *Népszava* és néhány laptársa terjesztését hivatalosan ugyan nem korlátozták, a hadseregtől azonban igyekeztek távol tartani. A helyi parancsnokok saját hatáskörükben megtiltották, hogy a katonák a laktanyákban ilyen újságokat olvassanak. A hadműveleti területre postán kiküldött példányokat a hadvezetés utasítására rendszeresen megsemmisítették.³⁴

A magyarországi sajtóellenőrzésben 1915 végén fordulat következett be. A cenzúra egyre szigorúbban ellenőrizte az újságokat, és egyre több szöveget törölt a bemutatópéldányokból. A kihúzott sorok helyén üres felület, „fehér ablak” maradt, ami az olvasók számára is jelezte a cenzúra tevékenységét. A címek jól megmutatták, hogy milyen témát kellett kihúzni a lapból. A kormány igyekezett titkolni a cenzúra létezését. A HFB felhívta a szerkesztők figyelmét,

³¹ BIHARI 2008. 172–173.

³² VARGA 1996. 155.; GORDA 2012. 61–62.

³³ MUCSI 1984. 197–198.

³⁴ MUCSI 1984. 198.

hogy a törölt mondatok helyét ne hagyják üresen, töltsék ki más szöveggel. A szaporodó fehér foltok miatt 1916-ban elrendelték, hogy a cenzorok ne egyes mondatokat, hanem egész bekezdéseket vagy cikkeket töröljenek, amelyek helyére be lehet illeszteni egy másik írást. Az indoklás szerint, az üres felületeknek „riasztó hatásuk” van az olvasókra. Ekkorra már a növekvő papírhiány is nehezítette a sajtó tevékenységét. A fokozott háborús felhasználás és a központi hatalmakat sújtó blokád miatt a tartalékok elfogytak. 1916-ban Újságpapír Központot állítottak fel, amely kvóta szerint utalta ki az egyes lapoknak a felhasználható papírmennyiséget. A kormány ezen keresztül is kontrollálta a sajtót, csökkentette az újságok terjedelmét, szabályozta az egyes rovatok, illetve a hirdetések arányát.³⁵

I. Károly császár trónra lépése után Ausztriában változás következett be a sajtóirányítás területén. A hosszabb szünet után ismét összehívott osztrák parlamentben éles felszólalásokra került sor a HFB cenzúra tevékenysége ellen. Ennek hatására átszervezték az intézményt, 1917 októberétől kivonták a haderő közvetlen irányítása alól. Magyarországon viszont Tisza lemondása után az új kormány a társadalmi elégedetlenség fokozódását a cenzúra szigorítása révén próbálta megakadályozni. Tovább bővült a sajtóban nem tárgyalható témák köre. A lapokból kitiltották a nemzetiségi feszültségekről, a munkáskövetelésekről, sztrájkokról, a béketapogatózásokról szóló híreket. Különösen veszélyesnek ítélte a kormány a háborúellenes megnyilvánulások bemutatását.³⁶

A fronton harcoló katonák „nyugalmának” biztosítása érdekében a Sajtó-hadiszállás megtiltotta a társadalmi problémákról, a hátszági nehézségekről nyíltabban beszélő lapok katonák közötti terjesztését. A szociáldemokrata és polgári radikális sajtó mellett már egyes mérsékelt konzervatív újságok frontra való kiküldését is felfüggesztették, illetve bevezették velük szemben is az előzetes bemutatási kötelezettséget. A társadalmi problémák általános felvetését nem akadályozták, konkrét katonai vagy kormányzati lépések kritizálását, illetve az elégedetlenség fokozódását jelző megnyilvánulások tárgyalását viszont nem engedték. A tilalmaknak azonban egyre nehezebb volt érvényt szerezni. Bár a katonai vezetés a korábbinál még szigorúbb korlátozásokat sürgetett a sajtóval szemben, az ellátási nehézségek, a súlyos veszteségek, a szociális gondok miatti megmozdulások, a háborúellenes megnyilatkozások, vagy az oroszországi forradalmi események egyre inkább nyilvánosságot kaptak. A semleges országok sajtója továbbra is hozzáférhető volt. A rendszeres médiafogyasztó közönség tehát viszonylag széleskörűen tudott tájékozódni.³⁷

A világháború során a propaganda szerepe felértékelődött. Sokan úgy látták, hogy a média meghatározó befolyást képes gyakorolni a társadalmi folyamatokra, sőt akár a fegyveres harc alakulására is. A háború civilizációk harcaként jelent meg a tömegkommunikációban. A propaganda, mindkét oldalon egy sajátos normatív értelmezést kínált a saját közvélemény számára, és a konkrét háborús célok jogosságának igazolásán túl a morális igazságot is a saját oldalnak vindikálta. Nagy-Britannia és Franciaország a modernitás, a szabadság bajnokaként lépett fel, és harcot hirdetett, az elnyomott népek védelmében, az egész Európát veszélyeztető levitézlett abszolutizmusok militáns törekvéseinek megfékezésére. Oroszország, a balkáni szláv népek felszabadítója szerepét öltötte magára, hangoztatva, hogy a szláv testvériség, a kulturális összetartozás jegyében, erkölcsi parancsra siet a fenyegetett Szerbia segítségére.³⁸

³⁵ M. KONDOR 1975. 80–81.; GORDA 2012. 80.; MUCSI 1984. 196–197.

³⁶ CORNWALL 1992. 59–60.; HEALY 2004. 25.; BIHARI 2008. 173–174.

³⁷ DEIST 1991. 159–161.; BIHARI 2000. 174.; CORNWALL 1992. 61–63.

³⁸ SCHMITT 1937. 235–236.; LAMBERT 2012. 200–202.; PALÉOLOGUE 1982. 76.; PAÁL 2010. 152–154.

Németország viszont az elüzletiesedő, dekadens Nyugattal szemben Európa megújulásáért hirdetett harcot. A német sajtó a briteket haszonleső árulóknak nevezte, akik gazdasági érdekeik miatt rászabadítják a kontinensre az orosz barbárságot. A Monarchia, állítása szerint csak a Délkelet-Európa békéjét veszélyeztető, titkos társaságok irányítása alá került szerb politika megrendszabályozására fogott fegyvert, az orosz támadás után pedig európai életformája megőrzése érdekében kellett folytatnia a harcot.³⁹ Saját propaganda szerint tehát mindkét fél védekező háborút vívott, amit a másik oldal kényszerített rá, és amelynek tétje nemcsak saját szabadsága, kultúrája védelme, hanem egész Európa békéjének, stabilitásának biztosítása. A fegyveres harcot ezért a korábbi évszázadok dinasztikus, területszerző vagy hatalmi fölényt biztosító háborúival szemben most nem lehetett valamilyen megegyezés útján lezárni. Az ellenséget mindkét fél a megtestesült gonoszként, a barbárság képviselőjeként mutatták be, melyet nem elég kapitulációra kényszeríteni, mert további fenyegetést jelent. Addig kell ellene folytatni a küzdelmet, amíg teljesen szét nem zúzzák, meg nem törik.⁴⁰

A propaganda nemcsak a saját erények, értékek felmutatására törekedett, hanem az ellenség lejáratására is. Mivel korábban az európai népek között nem volt éles szembenállás, a háborús propagandára várt a feladat, hogy a harcoló felek közvéleményét végletesen egymás ellen hangolja és ezzel a végsőkhöz tartó erőfeszítésre ösztönözze az állandó életveszéllyel szembenező katonákat és a háborús nehézségekkel küszködő hátországot.⁴¹ Mindkét oldal igyekezett minden pozitív tulajdonságától megfosztani, dehumanizálni az ellenfelet, ezzel is megerősítve, hogy békés megegyezésről nem lehet szó. A szélsőséges beállítás félresöpörte a másik fél igazságát, értelmetlenné tette a vele szembeni méltányos elbánást, így az ellenség elpusztítása nem csak elfogadhatóvá, hanem egyenesen kötelességgé vált. A saját erőszak jogosságának igazolása érdekében mindkét fél messze eltúlozta a másik brutalitását. Mindez morális felmentést adott a béke idején érvényesülő erkölcsi és jogi normákkal össze nem egyeztethető magatartás felelőssége alól, a kormányoknak és az átlagembereknek egyaránt.⁴²

A háború kezdettől totális jelleget öltött, melyben nemcsak a szembenálló haderők, hanem az ellenfél hátországa, gazdasága és kulturális javai is célpontnak számítottak. Felmerült ugyan, hogy a harcoló feleknek tartózkodniuk kellene a másik oldal kulturális értékeinek szándékos elpusztításától és a lakosság elleni erőszakos fellépéstől, de a résztvevőkre egyre súlyosabb terheket rakó, az ellentéteket a végletekig élező elhúzódo háború körülményei között csak a siker számított, morális önkorlátozást senki sem vállalt. Ezt példázta többek között a hátország ellen kibontakozó légi háború. A központi hatalmak gépei az antant országok polgári célpontjaira mintegy 15 000 bombát dobtak, amely 2953 halott és 5925 sebesült áldozatot követelt, az antant repülőik pedig 18 000 bombával támadták Németország és a Monarchia hátországát, 1131 halott és 2721 sebesült áldozatot okozva.⁴³

³⁹ HERWIG 1998. 78–80.; SIPOS 2011. 49.

⁴⁰ SCHMITT 2002. 235.; BENOIST 2014. 98–99.

⁴¹ SIPOS 2011. 48.; POLLMANN 2015. 51.; BECKER 2010. 243.

⁴² PONSONBY 1928. 13–14.; PAÁL 2010. 146.; WEHLER 2004. 32.

⁴³ HUNKE 1935. 13–14.; MORRISON 1937. 117–118.; CRANE 1993. 14–15.

A brit és francia lapok széles körben terjesztették a német hadsereg Belgiumban elkövetett rémtetteit. A háború kezdetén német csapatok a polgári lakossággal szemben igen durva fellépést tanúsítottak. A belga ellenállás, a tapasztalatlan katonák között kirobbanó orvlövész-pánik, illetve a háborús elszántság fokozására központilag is táplált gyűlöletkampány drasztikus tettekre ragadtatta a németeket. A gerillatámadások megtorlásaként (vagy arra hivatkozva) számos túszedés, kivégzés fordult elő, falvakat égettek fel, nem volt ritka a nők elleni erőszak vagy a lakosság kényszermunkára való elhurcolása sem. A belgiumi és észak-franciaországi területeken 130 komolyabb incidens során mintegy 6000 polgári személyt öltek meg. Az antant sajtó igyekezett még inkább eltúlozni az atrocitásokat. A szuronyra tűzött csecsemőkről, megcsönkített anyákról, legyilkolt apácaokról, illetve a hadifoglyok tömeges kivégzéséről szóló híradások azonban nem feleltek meg a valóságnak.⁴⁴

Szerbiában is nagyarányú gerillatevékenység bontakozott ki a bevonuló osztrák–magyar haderővel szemben. A katonai vezetés erőszakos intézkedésekkel, az elrettentés eszközével próbálta kézben tartani a szerb lakosságot, amivel azonban inkább az ellenkező hatást érte el. Tisza az értelmetlen erőszakoskodás, kivégzések megszüntetése érdekében közvetlen az uralkodóhoz fordult, és elérte, hogy az igazságszolgáltatás a megszálló katonai szervektől a polgári hatóságokhoz kerüljön át. A német vagy osztrák–magyar csapatok által elkövetett kegyetlenségek hírével megtelt a nyugati hatalmak médiája által dominált világsajtó.⁴⁵ A kialakult kép azonban egyoldalú volt, mert az antant erők hasonló cselekedeteiről már jóval kevesebben értesültek. Kétségtelen tény, hogy nagyobb mértékű erőszak alkalmazására a polgári lakossággal szemben brit vagy francia részről nem került sor, mert az antant erők a háború elején nem foglaltak el jelentősebb német vagy osztrák–magyar területeket. Civilek elleni erőszak, illetve a hadifoglyokkal való durva bánásmód azonban az antant oldalán is előfordult. Az orosz erők részéről lengyel területen tömeges atrocitások is történtek.⁴⁶

A központi hatalmak propagandája ugyancsak eltúlzott vádakokat fogalmazott meg az antant államokkal szemben. A német média felnagyította a belga és a francia ellenállás méreteit és embertelen módszerekkel vádolta a gerillákat. A német és osztrák–magyar sajtó széles körben terjesztette az orosz csapatok civil lakosság elleni brutális magatartásáról, vagy az antant haderők hadifoglyokkal szembeni könyörtelen bánásmódjáról szóló híreket. Nagy teret kapott a központi hatalmak tömegtájékoztatásában a francia és brit kötelékben harcoló színes bőrgyarmati csapatok kérdése is. Az afrikai katonákat gyakran primitív, erkölcsöt nem ismerő vadembernek mutatták be, és egyenesen háborús bűnnek nevezték, hogy az antant ilyen erőket szabadít rá a civilizált európai népekre.⁴⁷

A magyar közvélemény háborúval kapcsolatos felfogása különbözött az osztrák és német, vagy a nyugati államok lakosságának nézeteitől. Az elfogadott, támogatott háborús cél nem a másik fél teljes legyőzése volt, hanem csak Szerbia megfékezése. A többi fronton való harcok csak kényszernek, az orosz, illetve az olasz támadás következményének tekintették. Ez azt jelentette,

⁴⁴ BUIDOSÓ 2015. 77–78.; BIHARI 2014. 184–185.; WOLZ 2008. 354–355.; PONSONBY 1928. 68–70.

⁴⁵ HASTINGS 2014. 220–221.; HAJDÚ–POLLMANN 2014. 152–153.

⁴⁶ FERGUSON 2009. 443–445.; LANDGRAF 2015. 145.

⁴⁷ MARQUIS 1978. 487.; DEMM 1993. 176.

hogy a közvélemény szemében a Monarchia 1915-re elérte kitűzött célját, legyőzte Szerbiát. Ettől kezdve a háború folytatása már csak egy megfelelő béke elérését szolgálta. Az antanttal szembeni szélsőséges hangnem a magyar médiát kevésbé jellemezte. Bár az újságok a szerbeket gyakran banditáknak, összeesküvőknek nevezték, ezt elsősorban a belgrádi politikai körökre vonatkoztatták, nem az egész népre. E tekintetben a kormány magatartását is bizonyos visszafogottság jellemezte. Miközben propagálta Szerbia megbüntetését, a legyőzött ország beolvastásának lehetőségét elvetette.⁴⁸

A fronton zajló események mellett a harcoló felek között átfogó médiaháború bontakozott ki. A kormányok politikai propagandaanyagokkal (az osztrák–magyar vörös könyv, a német fehér, a brit kék, a francia sárga, az olasz zöld, a belga szürke az orosz narancssárga és a szerb kék könyv) próbálták igazolni a világ és saját lakosságuk előtt a hadba lépés jogosságát és elkerülhetetlenségét. Igyekeztek csatasorba állítani a szellemi élet kiválóságait, tudósokat, művészeket, hogy vegyenek részt a hazafias propagandában és az ellenfél démonizálásában.⁴⁹ Németországban 93 ismert személyiség (köztük Max Weber és Albert Einstein) kiáltványt intézett a „civilizált világhoz”, melyben a hadba lépést az európai kultúra védelmét szolgáló döntésnek nevezték, és elutasították a német haderő erőszakos magatartásáról szóló nyugati vádakat. Franciaországban Henri Bergson, Anatole France Camille Saint-Saëns és mások nemcsak a porosz imperializmust és az önkényuralmi rendszert ítélték el, hanem azt állították, hogy az erőszak a germán kultúra szerves része. 1914 októberében 54 ismert brit író a *New York Times* hasábjain állt ki az antant által folytatott háború jogossága mellett.⁵⁰

A kulturális „mozgósítás” részeként a lapok megteltek hazafias irodalmi betétekkel, a színházak a nemzeti összetartozás erősítését szolgáló darabokat játszottak. Az emberek környezetében, hétköznapi tárgyain, az üzleti kirakatoktól a használati eszközök díszítéséig, a bélyegektől a képeslapokig a nemzeti identitás szimbólumai és a háborús kötelességteljesítés jelképei jelentek meg. A köztereken szobrok, emlékművek emlékeztettek a katonák hősi küzdelmére. Igyekeztek háborúra hangolni a gyerekeket is, militarizált játékokkal vagy a fémgyűjtésre való mozgósítással. A francia kormány a katolikus egyházzal közösen átfogó programot indított a gyerekek bevonására. Központilag kiadott útmutatók segítették, hogy az iskolai tananyag, a vizsgakérdések, a tanórán kívüli foglalkozások a háborús célok mellett lelkesítsenek. Az iskolásokat bevonták a frontra küldendő szeretetsomagok összeállításába. A gyerekek leveleket írtak a frontkatonáknak, hogy kitarásra ösztönözzék őket. Mindez azt a megközelítést erősítette, hogy a háborút nem aktuális politikai vagy gazdasági rivalizálás okozta, hanem a küzdelem egy életforma, egy értékrend megvédéséért folyik.⁵¹

A propaganda rendkívül hatékony eszközeinek bizonyultak a plakátok. Az olcsón és nagy tömegben előállítható, folyamatosan szem előtt lévő, minden társadalmi réteget megszólító plakát, jelentős szerepet kapott a közvélemény alakításában. A magyar lakosság elsősorban a hadikölcsön

⁴⁸ BIHARI 2008. 175.

⁴⁹ TOMKA 2015. 16; POLLMANN 2015. 52.

⁵⁰ HASTINGS 2014. 557.; MULLIGAN 2010. 4.

⁵¹ HORNE 1997. 41.; BIHARI 2014, 157–158.; AUDOIN-ROUZEAN 2003. 767–770.

jegyzésére buzdító kiadványokkal találkozhatott. Ezek 1915 végéig a nemzeti összefogást, a győzelembe vetett hitet igyekeztek erősíteni. A későbbiekben a háborús diadal helyét a katonákkal való szolidaritás és a béke kivívása vette át a plakátok üzeneteiben.⁵²

A háború időszakában jelentősen megnőtt az érdeklődés a mozgóképek iránt. A mozi nemcsak a szórakoztatásban kapott szerepet, hanem a híradó és dokumentumfilmek révén a tömegtájékoztatás és propaganda területén is. A britek a háború kezdetétől kiaknázták a mozgóképekben rejlő propagandalehetőségeket. Nagy-Britanniában a mozilátogatók száma az 1914-es heti 7 millió főről, 1917-re 21 millióra emelkedett. A legnagyobb nézettséget 1916-ban a somme-i csatáról készült dokumentumfilm érte el. A mozi Franciaországban is fokozatosan megelőzött minden más tömegszórakozási formát. A híres párizsi mulatók, a műsor részeként filmbetéteket vetítettek. A francia katonai vezetés is felismerte a mozgóképek jelentőségét. A hadsereg megrendelésére a háború alatt több mint 600 film készült. A központi hatalmaknál viszont alulértékelték a film propagandaszerepét. A német kormány csak 1917-től fordult nagyobb figyelemmel a mozi felé. Erich Ludendorff tábornok javaslatára létrehozta egy állami ellenőrzés alatt álló központi filmvállalatot (UFA). A mozi iránt a Monarchiában is fokozott érdeklődés jelentkezett. Magyarországon 1914-ben 18 film készült, 1918-ban 102 film. A mozgóképek propagandacélokra való felhasználását azonban nem tartották fontosnak. Miközben Nyugaton már tucatszám gyártották a hazafias szellemű háborús filmeket, a Monarchiában csak a híradóban rejlő lehetőségeket próbálták kiaknázni, illetve a mozikat arra kötelezték, hogy a vetítések előtt népszerűsítsék a hadikölcsonöket.⁵³

Az I. világháború minden korábbi európai konfliktusnál nagyobb megrázkódtatást jelentett a kontinens lakossága számára. A hadba lépő államok közel 65 millió embert mozgósítottak, amelynek közel 15%-a (9,5 millió fő) elesett, 32%-a (21 millió fő) pedig megsebesült a harcok során. A korábbi fegyveres konfliktusokkal szemben már nem vált el élesen egymástól a front és hátszág, a behívott katona és a civil polgár. Ha különböző mértékben és más-más módon, de a háború hatásai mindenkit közvetlenül érintettek. A kormányoknak magyarázni, indokolni kellett a viláégés, a katonai veszteségek és a polgári lakosság szenvedésének okát, és rá kellett mutatni a felelősökre.⁵⁴ A háború, mint az embereket leginkább foglalkoztató téma mindenhol jelen volt. A katonai, politikai és gazdasági téren zajló összecsapás mellett a szellemi szférában, a tudomány, a művészetek, a média területén is totális küzdelem zajlott.⁵⁵ A szembenálló felek mindent elkövettek, hogy a tömegkommunikáció eszközeivel is erősítsék pozícióikat, mozgósítsák saját országukat és kivívják a semleges államok szimpátiáját, illetve jelentős energiát áldoztak arra, hogy lejárássák, meggyűlöltessék az ellenfelet, semlegesítve a másik fél média-tevékenységét. A tömegtájékoztatás és a háborús propaganda központilag irányított, iparszerű tevékenysége komoly hatást gyakorolt mind a fronton harcoló katonák, mind a hátszágai társadalom gondolkodására, magatartására.

⁵² SZABÓ 2011. 140.

⁵³ REEVES 2003. 781–782.; MARWICK 1970. 115–116.; BIHARI 2008. 168–170.

⁵⁴ WINTER 2012. 160–162.; SCHMITT 2002. 236.

⁵⁵ KISS 2015. 55.

FELHASZNÁLT IRODALOM

AUDOIN-ROUZEAN, STEPHANE (2003): French Children as Target for Propaganda. In: CECIL, HUGH – LIDDLE, PETER H. (eds.) *Facing Armageddon. The First World War Experienced*. Barnsley, Pen & Sword. 767–779.

BALLA TIBOR (2005): Az osztrák–magyar sajtóhadiszállás szervezete és tevékenysége az első világháborúban. *Hadtörténelmi Közlemények* 118. évf. 1–2. sz. 141–151.

BENOIST, ALAIN DE (2014): Hogyan vesztette el a háborút Európa? In: MARKÓ GYÖRGY – SCHMIDT MÁRIA (szerk.): *Európai testvérháború 1914–1918*. Budapest, Közép- és Kelet-Európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány. 97–104.

BECKER, ANETTE (2010): Faith, Ideologies, and the ‘Cultures of War’. In: HORNE, JOHN (ed.): *A Companion to World War I*. Chichester, Wiley and Blackwell. 234–247.

BIHARI PÉTER (2008): *Lövészárkok a hátországban. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországon*. Budapest, Napvilág.

BIHARI PÉTER (2014): *1914. A nagy háború száz éve*. Budapest, Kalligram.

BUJDOSÓ ISTVÁN (2015): Nagy-Britannia propagandatevékenysége az első világháborúban. *Együtt* 14. évf. 3. sz. 74–98.

CORNWALL, MARK (1992): News, Rumour and the Control of Information in Austria–Hungary, 1914–1918. *History* vol. 77. no. 249. 50–64.

CORNWALL, MARK (2000): *The Undermining of Austria–Hungary: The Battle for Hearts and Minds*. New York, Palgrave Macmillan.

CRANE, CONRAD C. (1993): *Bombs, Cities and Civilians. American Airpower Strategy in World War II*. Lawrence, University Press of Kansas.

DAVIDIAN, IRINA (2003): The Russian Soldier’s Morale from the Evidence of Tsarist Military Censorship. In: CECIL, HUGH – LIDDLE, PETER H. (ed.): *Facing Armageddon. The First World War Experienced*. Barnsley, Pen & Sword. 425–433.

DEIST, WILHELM (1991): Zensur und Propaganda in Deutschland Während des Ersten Weltkrieges. In: DEIST, WILHELM (hrsg.): *Militär, Staat und Gesellschaft*. München, Oldenbourg.

DEMM, EBERHARD (1993): Propaganda and Caricature in the First World War. *Journal of Contemporary History* vol. 28. no. 1. 163–192.

FERGUSON, NIALL (2009): *The Pity of War. 1914–1918*. New York, Penguin. 443–445.

GALÁNTAI JÓZSEF (2001): *Magyarország az első világháborúban*. Budapest, Korona.

GORDA ÉVA (2012): *A magyar haditudósítás az első és a második világháborúban*. Budapest, NKE.

HAJDÚ TIBOR – POLLMANN FERENC (2014): *A régi Magyarország utolsó háborúja*. Budapest, Osiris.

HART, PETER (2013): *The Great War*. London, Profile Books.

HASTINGS, MAX (2014): *1914 Európa lángba borul*. Budapest, Gabo.

HEALY, MAUREEN (2004): *Vienna and the Fall of the Habsburg Empire*. Cambridge, Cambridge University Press.

HERWIG, HOLGER H. (1998): *The First World War: Germany and Austria–Hungary, 1914–1918*. London, Arnold.

HORNE, JOHN (1997): *State, Society and Mobilization in Europe During the First World War*. Cambridge, Cambridge University Press.

HUNKE, HEINRICH (1935): *Luftgefahr und Luftschutz*. Berlin, E. S. Mittler & Sohn.

KEEGAN, JOHN (2014): *Az első világháború*. Budapest, Akadémiai.

KISS GÁBOR FERENC (2015): Erőviszonyok az első világháború előestéjén, In KISS GÁBOR FERENC – VINCZE GÁBOR (szerk.): „...kedves bajtársim kössétek be sebem”. *A Nagy Háború emlékezete*. Ópusztaszer – Szeged, Ópusztaszeri Nemzeti Történeti Emlékpark – Belvedere Meridionale. 49–73.

KÓKAY GYÖRGY – BUZINKAY GÉZA – MURÁNYI GÁBOR (1999): *A magyar sajtó története*. Budapest, Sajtóház.

KRAUSE, WOLFGANG (2014): *Der Erste Weltkrieg*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buch Gesellschaft.

LAMBERT, NICHOLAS A. (2012): *Planning Armageddon*. London, Harvard University Press.

LANDGRAF ILDIKÓ (2015): Háború és béke képei a Vasárnapi Újságban az I. világháború alatt. In: KLESTENITZ TIBOR – SZ. NAGY GÁBOR (szerk.): *Médiatörténeti tanulmányok 2014*. 127–156.

LAVINE, HAROLD – WECHSLER, JAMES (1940): *War Propaganda and the United States*. New Haven, Yale University Press.

LIPTÁK DOROTTYA (2002) *Újságok és újságolvasók Ferenc József korában*. Budapest, L'Harmattan.

M. KONDOR VIKTÓRIA (1975): Adalékok az első világháború alatti sajtó és cenzúra történetéhez. *Magyar Könyvszemle* 91. évf. 1. sz. 75–82.

MARQUIS, ALICE GOLDFARB (1978): Words as Weapons: Propaganda in Britain and Germany during the First World War. *Journal of Contemporary History* vol. 13. no. 3. 467–498.

MARWICK, ARTHUR (1970): *Britain in the Century of Total War*. London, Pelican.

MOLNÁR FERENC (1918): *Egy haditudósító emlékei*. Budapest, Franklin.

MORISON, FRANK (1937): *War on Great Cities*. London, Faber & Faber.

MUCSI FERENC (1984): Sajtócenzúra Magyarországon az első világháború idején. *Történelmi Szemle* 27. évf. 1–2. sz. 192–202.

MULLIGAN, WILLIAM (2010): *The Origins of the First World War*. Cambridge, Cambridge University Press.

PAÁL GERGELY (2010): Háború – gyűlölettel. *Bolyai Szemle* 19. évf. 4. sz. 143–160.

PALÉOLOGUE, MAURICE (1982): *A cárok Oroszországa az első világháború alatt. Franciaország nagykövetének naplójából*. Budapest, Európa.

- POLLMANN FERENC (2015): A hadviselés átalakulása az első világháborúban: haditechnika, stratégia és propaganda. In: TOMKA BÉLA (szerk.): *Az első világháború következményei Magyarországon*. Budapest, Országgyűlés Hivatala. 45–54.
- PONSONBY, ARTHUR (1928): *Falsehood in War Time*. London, George Allen & Unwin. (1942. London, Bradford & Dickens).
- REEVES, NICHOLAS (2003): Through the Eye of the Camera. In: CECIL, HUGH – LIDDLE, PETER H. (eds.): *Facing Armageddon. The First World War Experienced*. Barnsley, Pen & Sword. 780–798.
- ROMSICS IGNÁC (2010): Háborús mindennapok – alulnézetből. In: ROMSICS IGNÁC (szerk.): *Magyarország az első világháborúban*. Budapest, Kossuth – Hadtörténeti Intézet és Múzeum. 119–133.
- SANDERS, MICHAEL – TAYLOR, PHILIP M. (1982): *British Propaganda during the First World War, 1914–18*. The Macmillan Press Ltd. London.
- SCHMITT, CARL (1937): *Totális ellenség, totális háború, totális állam*. In: *Schmitt, Carl: A politika fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. Budapest, Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor.
- SIPOS BALÁZS (2011): *Sajtó és hatalom a Horthy-korszakban*. Budapest, Argumentum.
- STEMLERNÉ BALOGH ILONA (2009): *Történelem és fotográfia*. Budapest, Osiris – Magyar Nemzeti Múzeum.
- TOMKA BÉLA (2015): Az első világháború, mint történeti korszakhatár. In: TOMKA BÉLA (szerk.): *Az első világháború következményei Magyarországon*. Budapest, Országgyűlés Hivatala. 7–24.
- VARGA LAJOS (1996): *Garami Ernő*. Budapest, Napvilág.
- VOCELKA, KARL (2014): Az Osztrák–Magyar Monarchia az első világháborúban: háborús remények és a bukás okai. In: MARKÓ GYÖRGY – SCHMIDT MÁRIA (szerk.): *Európai testvérháború 1914–1918*. Budapest, Közép- és Kelet-Európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Köz-alapítvány. 141–151.
- WAWRO, GEOFFRY (2003): Morale in the Austro–Hungarian Army. In: CECIL, HUGH – LIDDLE, PETER H. (eds.): *Facing Armageddon. The First World War Experienced*. Barnsley, Pen & Sword. 399–412.
- WEHLER, HANS-URLICH (2004): Der zweite Dreißigjährige Krieg. BURGENDORFF, STEPHAN – WIEGREFE, KLAUS (Hrsg.): *Der Erste Weltkrieg: Die Ur-Katastrophe des 20. Jahrhunderts*. München, Deutsche Verlags-Anstalt.
- WINTER, JAY (2012): Demography. JOHN HORNE (ed.): *A Companion to World War I*. Chichester, John Wiley and Sons. 248–262.
- WOLZ, NICOLAS (2008): *Das lange Warten. Kriegserfahrungen deutscher und britischer Seeoffiziere. 1914 bis 1918*. Paderborn, Schöningh.

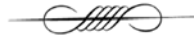
KRIZSÁN BÁLINT

krizsanbalint10@gmail.com

hallgató (SZTE BTK)

A Nemzeti Ujság politikai állásfoglalása és a márciusi fordulat, 1845–1848

Political standpoint of the Nemzeti Ujság and its radical turning,
1845–1848

ABSTRACT

The aim of my study is to show a Hungarian conservative newspaper's political principles during the second half of the 1840s. The *Nemzeti Ujság* was undergoing massive changes under the direction of Sándor Liphay between the last two Hungarian diets of the Reform Era. The events of the examined period had serious effects upon those changes. For instance the moderate censorship; the diet of 1843/44 and the resulting opposition of the absolutist government of Wien; furthermore the foundation of the Hungarian Conservative Party. Nevertheless the Revolution of 1848 had the most significant effect upon the face of the newspaper. The attitude of the journal had been continuously diverging from the official conservative standpoints. The distancing, nevertheless, was not permanent; occasionally it slowed down or began accelerating. After the Hungarian revolution the *Nemzeti Ujság* was the first newspaper that started supporting the new regime. This radical turn was utterly striking for other journals too.

KEYWORDS

revolution, conservatism, Hungary, reform era, press

DOI 10.14232/belv.2019.2.7

<https://doi.org/10.14232/belv.2019.2.7>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article: A *Nemzeti Ujság* politikai állásfoglalása és a márciusi fordulat, 1845–1848. *Belvedere Meridionale* 31. évf. 2. sz. 123–135. pp.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

A NEMZETI UJSÁG ALAPELVEI 1845 ÉS 1847 KÖZÖTT

A reformkorra, illetve az 1848-as magyar forradalomra elsősorban – és nem teljesen érdemtelenül – úgy tekintünk, mint a magyar liberális ellenzék abszolutista hatalom elleni magányos harcára. Mindemellett a közel sem egységes, konzervatívnak nevezett erők sem zárkóztak el a reformok és a haladás elől, sőt nem egy esetben sürgették ezeket a reformokat.

Az 1839/40-i évi országgyűlés után az ellenzék és a kormány is felismerte, hogy a sajtó fejlődése új szakaszába lépett, ráadásul a kormány számításon alapuló kezdeményezésére jóval enyhébb cenzúra eljárás érvényesült a hazai hírlapok esetében.¹ A bécsi kormányzat ettől azt remélte, hogy a szabadabb sajtó egyfajta szelepként fog működni, és csökkenti a liberális ellenzék követeléseinek radikalizmusát.² Ezt használta ki többek között Kossuth Lajos *Pesti Hírlapja* is, mely a vezércikk műfajának meghonosításával nem csak a hazai hírlapirodalmat reformálta meg, hanem ennek köszönhetően jelentős mértékben kiszélesítette olvasóközönségét. A liberális ellenzék sajtóorgánumává váló lap mintájára döntött úgy a *Nemzeti Ujság* is, hogy nézeteinek erőteljesebb hangot ad a lap hasábjain.³

A *Nemzeti Ujság* az 1806-ban, Kultsár István által alapított *Hazai Tudósítások*, majd 1808-tól *Hazai és Külföldi Tudósítások* elnevezésű politikai hírlap jogutódjának tekinthető. Nevét 1840-ben változtatták *Nemzeti Ujságra*, melyre a lap munkatársai és a közvélemény konzervatív és katolikus orgánumként tekintett. Az 1840-es évek első felében a lap szerkesztői nem értek fel Kossuth tehetségéhez, így jóval kisebb hatást gyakoroltak a közvéleményre, mint a *Pesti Hírlap* lapszámái. 1845 januárjában azonban egy új szerkesztő, Liphay Sándor került a lap élére. Az ő tehetsége sem szárnyalta túl a korszak jelentős íróit, de az 1840-es években ő volt a lap legtöbbször hivatott szerkesztője. Írásomban a *Nemzeti Ujságnak* az ő nevével fémjelzett időszakát vizsgálom meg.

Liphay Sándor nemesi származású vagyonos pesti ügyvéd volt.⁴ Érdeklődése nem csak a sajtóra terjedt ki, ezért elsősorban nem jövedelemforrásként tekintett hírlapi munkájára. Jogi diplomája megszerzése után a konzervatív csoportosulás egyik vezéralakja lett Pesten, annak szervezőmunkájából tevékenyen kivette a részét. 1845 októberében az ő kezdeményezésére jött létre a Közhasznú Gyűlde.⁵ A pártatlanságát hangsúlyozó Gyűlde célja az volt, hogy ellensúlyt képezzen az ellenzéki törekvésekkel szemben, ennek megfelelően főként konzervatív beállítottságú tagokból állt, valamint szoros kapcsolatban állt a *Nemzeti Ujsággal*. A lap gyakorlatilag e konzervatív kör hivatalos lapja volt, szerkesztőgárdája pedig jórészt a Gyűldéből került ki.⁶ Társzerkesztőként, de Liphaynak alárendelt szerepkörben működött közre a lapnál a szintén nemesi származású ügyvéd, Illucz Oláh János.⁷

Az 1843/44-i, a sikertelen országgyűlés után a bécsi kormányzat az adminisztrátori rendszer által igyekezett minél több hívet szerezni magának, míg a liberális ellenzék passzív

¹ DEZSÉNYI 1941. BÉNYEI 1994. 68–69., DÖBÖR 2018. 71–73.

² BUZINKAY 2017.

³ DEZSÉNYI 1941.

⁴ SZINNYEI 1897.

⁵ VELKEY 1998.

⁶ DEÁK 2010.

⁷ KÓKAY 1978.

ellenállásba vonult. Ráadásul Kossuth Lajos többé már nem volt a *Pesti Hírlap* főszerkesztője, helyét a centralisták vették át.⁸

Lipthay Sándor szerkesztőségének első három évében markáns változás nem figyelhető meg a konzervatív lap politikai állásfoglalását illetően. 1845. január 2-i beköszönő cikkében az új főszerkesztő megjelölte az előző diéta sikertelenségének okát: Magyarország közjogi állásának tisztázatlanságát. Kijelentette, az új *Nemzeti Ujság* „*a stabilitás elve szerint működő, arisztokrata, progressív lap lesz*”.⁹

Lipthay szerint a dicső jövő fő biztosítéka e közjogi állás tisztázása. Fontos az alkotmányos élet biztosítása, azonban az alkotmányosság a magyarok számára Lipthay szerint még ismeretlen volt. A sajtó feladata éppen az volt, hogy a nemzetet megismertesse az alkotmányos politikai élettel. A magyar politikai elit számára célként olyan követutasítások kidolgozását jelölte ki a következő országgyűlésre, melyek az általa ismertetett tiszta elvek alapján készülnek el. Erősen kritizálta a centralizmust és a népképviselő elvét.¹⁰ E kritika 1847-ig folyamatosan visszatért a hírlap különböző számaiban.

A lap szerint a magyar politikai csoportosulások csak külső megjelenésükben tértek el egymástól, de lényegük megegyezett, például abban, hogy maguknak akarták a haladás és fejlődés dicsőségét. A megoldást Lipthay véleménye szerint egy középútas párt megalakítása jelentette volna, mely stabilitást hozott volna a politikai életbe.

E középútas párt felállításának a gondolata 1846-ban is megjelent a lapban, miután Lipthay úgy döntött, közzé teszi politikai programját. A *Politikai programm* néven, 1846 nyarán közzé tett cikksorozat kitért a Magyarország, és a birodalom nyugati fele közötti közjogi viszonyra is. Leszögezte, a „magyar kormánynak” a magyar nemzetet kell képviselnie, de szoros kapcsolatot kell ápolnia a birodalmi vezetéssel.¹¹ Ennek a lap szerint elsődleges oka, hogy Ausztria és Magyarország kapcsolata Európa ügye lett, hiszen a birodalom Magyarországgal együtt tartotta fenn a kontinentális egyensúlyt. Éppen ezért a magyarországi kormányzati rendszer minden esetleges változtatását előzetesen egyeztetni kell Béccsel. Ezt alapul véve Lipthay véleménye szerint Magyarország így sohasem lehet teljesen független Ausztriától, de függetlenségét a körülményekhez mérten a lehető legnagyobb fokra kell juttatni.

Ebben a cikksorozatban is tetten érhető a népképviselői eszme és a centralizmus bírálata, de már kissé felpuhult változatban. A cikkíró kiemelte, nem céljuk a képviselői eszme támadása, mert az alapvetően hasznos és jó, sőt, a kor szükségévé vált. Ennek ellenére a politikai élet fejletlensége miatt Magyarországon nem lenne működőképes a rendszer. Egyértelműen támadta viszont a felelős kormányzás liberálisok által propagált eszméjét. Felelős kormányzásra ugyanis valóban szükség van, de felelősség alatt mindössze erkölcsi felelősséget értett. Konzervatív lap lévén kissé zavarba ejtő lehet a cikksorozat egyik számában olvasható mondat: „*Jelszavunk a liberalizmusnak azon fönnséges és tiszta neme, melly minden lépten a jövő érdekeit biztosítani, s a jelenét kimélni törekszik!*”.¹² Ez mutatja, hogy a haladás elvét elfogadták, és nem eszmék, hanem praktikus szempontok alapján alkották meg programjukat.

⁸ GERGELY 2003.

⁹ *Nemzeti Ujság* 1845. január 5. *Politikai pártok*.

¹⁰ *Nemzeti Ujság* 1845. január 2. *Irány és tájékozás*.

¹¹ *Nemzeti Ujság* 1846. július 14. *Politikai programm*.

¹² *Nemzeti Ujság* 1846. július 2. *Politikai programm*.

A konzervatívok 1846 nyarán elérkezettnek látták az időt arra, hogy elkezdjék egy saját párt szervezését. A készülő program főbb elemeit a *Budapesti Híradó* kezdte tárgyalni, míg a konzervatív találkozók rendszeressé váltak a Gyűlésben. A Konzervatív Párt megalapítására végül 1846. november 12-én került sor. A konzervatív program elsősorban a Konzervatív Párt közéleti elhelyezkedését határozta körül, fő céljuknak pedig az alsótáblai többség kialakítását tekintették a következő országgyűlésre. A szervezési munkálatok utolsó fázisából a *Nemzeti Ujság* is igyekezett kivenni a részét. Ennek érdekében látott napvilágot a hírlapban *A conservatív ügy körüli teendők* című cikksorozat 1846. október 8. és 23. között.

A párt megalakulásával Liphay Sándor szerint a konzervatív ügy második stádiumába lépett. Azonban szerinte a konzervatívok csak akkor maradhatnak a kormány támogatói, amennyiben az az akkori, reformtámogató irányvonalát megtartja. A reform és a változás ugyanis elodázhatatlan. Ennek a változásnak békés úton kell megtörténnie, ezért is elengedhetetlen a konzervatívok kormánypárttá alakulása. Visszautasította az ellenzékiek azon vádját, miszerint a magyar kormányzati rendszer igényeit kiszolgáló csoportosulás lennének. Mind ezek ellenére alapjaiban vetette el a két párt közötti együttműködés lehetőségét. E felfogás szerint „*az ellenkező pártnak soha sincs igazsága, soha sem lehet igazsága*”.¹³

1847 tavaszán–nyarán, április 22. és augusztus 1. között egy meglehetősen zavarba ejtő cikksorozat jelent meg az újság hasábjain, *Nyílt levelek Liphay Sándorhoz* címmel. Liphay Sándor 1847 tavaszán betegszabadságra vonult maglódi birtokára. Az ismeretlen szerző tollából származó vezércikkek „egy conservatív” álnév alatt jelentek meg, és a főszerkesztő beleegyezésével láttak napvilágot. Noha Liphay előre leszögezte, a benne foglaltaktól elhatárolódik, kijelenthető, hogy a lap akkor már nem állt teljes mellszélességgel a magyar kormányzat mellett, és nem riadt vissza annak bírálattól sem. A cikksorozat írója elmarasztalta a magyar kormányzatot, mert az nem sürgette már jóval korábban egy kormánypárt létrehozását. Erre szerinte már 1840-ben szükség lett volna, és akkor elkerülhető lett volna a pártvitáktól hangos, de érdemben tétlen országgyűlések idő előtti berekesztése. A rossz kormányzati adminisztráció következtében pedig még ezeken az országgyűléseken sem sikerült kiharcolni a kormányzatot támogatók többségét az alsótáblán.

A cikksorozat nagy port kavart a megjelenésekor, sőt, a tizenegy részes cikksorozat utolsó vezércikke meg sem jelenhetett a lapban. A cenzúrahivatal akkori vezetője, Szógyény-Marich László emlékirataiban leírta, a *Nemzeti Ujság* több munkát adott nekik, mint a liberális és ellenzéki sajtótermékek összesen.¹⁴

Liphay és a *Nemzeti Ujság* tehát főként csak a képviseleti rendszerről, valamint Magyarország birodalmon belüli közjogi állásáról értekezett 1845 és 1847 között a hírlap hasábjain. 1847 folyamán azonban a lap több cikkben, illetve cikksorozatban is részletesen foglalkozott az úrbérváltság és a közteherviselés kérdésével, négy szerző, Liphay Sándor, Csiki Emánuel, valamint a porosz abszolútizmus feltétlen hívének és a nagybirtok elszánt védelmezőjének számító Kállay Ferenc tollából, míg egy vezércikk névtelenül jelent meg a lapban.

Alapvetően az összes írás megegyezik abban, hogy mind a közteherviselést, mind a teljes kárpótlással történő jobbágyfelszabadítást elkerülhetetlennek véli, azonban csak jelentős előkészületek után, hiszen – Liphay szavaival élve – a közbiriodalmi és a nemzeti viszonyok még

¹³ *Nemzeti Ujság* 1846. október 23. *A conservatív ügy körüli közvetlen teendők*.

¹⁴ Szógyény-Marich László országbíró emlékiratai III. fejezet

nem elég fejlettek az említett törvények végrehajtásához. Mindhárom szerző következetesen elveti a feltétlen adózás és az örökváltság együttes megvalósítását is, mivel szerintük e két reformjavaslat nem kapcsolható össze, azokat külön-külön kell megoldani.¹⁵

Lipthay szerint, aki cikkét Kossuth *Hetilapban* megjelent, hasonló témájú írása polémiájának szánta, elsősorban nem politikai, hanem gazdasági előnyei vannak az örökváltságnak, hiszen végrehajtása elősegítené a magyar ipar és a közlekedési hálózat fejlődését. A végrehajtását viszont csak királyi biztosok révén és fokozatosan haladva fogadná el.¹⁶

Kállay véleménye szerint az ország felkészületlensége miatt az önkéntes örökváltság bevezetése nem hozta el a várt eredményt. A magát megváltani akaró jobbágy esetenként uzsorapénzből szabadult meg az úrbéri terhektől, ahol pedig végbement a megváltás, ott a zsidóság vette át a földesúr szerepét. Így az előkészületekkor mindenekelőtt a jogsértéseket kell kiküszöbölni.¹⁷

Csiki Emánuel az előbbi két cikkíróval szemben azt állította, hogy a jobbágyság 99%-a nem is akarta magát megváltani, tehát már ezért sem érdemes sürgetni az örökváltságot. Sőt, szerinte a nemesség nem is adómentes Magyarországon, hiszen az „*a közállomány terheiben nagy mértékben részesül*”. Kossuthot és az ellenzékét a nemesség népszerűtlenítésével vádolja, akik demagógiát, anarchiát, diktatúrát, polgárháborút és elnyomást hoznának az ország számára. Ő a megoldást – a bécsi udvar által is erősen propagált – belső vámok felszámolásában és a közlekedési eszközök fejlesztésében látta.¹⁸

A névtelenül megjelent vezércikk írója is úgy gondolja, az örökváltság vagy éppen az ősiség módosítása szükséges, de nem időszerű. Szerinte a reformoknak a status quoból, tehát abból kell kiindulniuk, hogy Magyarország egy birodalom része, ezért minden döntés előtt az összbirodalom érdekeit kell szem előtt tartani.¹⁹

Arról, hogy pontosan milyen előkészületeket szükséges megtenni az örökváltság végrehajtása előtt, Kállay Ferenc írt részletesebben. Mindenekelőtt az ősiséget kell módosítani, de a módosítás előtt is szükség van lépésekre: hitelintézetek és állandó törvényszékek felállítására, a bírói eljárás és a pereskedés szabályozására, a telekkönyvek bevezetésére és a „zsidóügy” szabályozására. Ha mindez megvan, akkor meg kell határozni az örökváltság kárpótlásának összegét, össze kell írni a megváltandó földeket, és be kell vezetni az örök haszonbér rendszerét.²⁰

1847 végétől kezdődően már konkrétabb események kerültek a hazai lapok célkeresztjébe. 1847 novemberében összeült az újabb országgyűlés, néhány héttel később pedig véres harcok bontakoztak ki a kontinens több régiójában a lakosság, illetve az abszolutista hatalmak katonasága között. Európában 1848 elején gazdasági és társadalmi feszültségek egyaránt közrejátszottak a forradalmi hullám megindulásában.²¹ Az Itáliából kiinduló és Párizsban döntő lökést kapó forradalmi hullám Magyarországot is elérte. A pesti mozgalom nyomán néhány

¹⁵ *Nemzeti Ujság* 1847. január 1. *Adó és urbérváltság.*

¹⁶ *Nemzeti Ujság* 1847. január 7. *Adó és urbérváltság.*

¹⁷ *Nemzeti Ujság* 1847. május 20. *Örökváltság.*

¹⁸ *Nemzeti Ujság* 1847. február 18. *Ábránduljunk ki honfiak!*

¹⁹ *Nemzeti Ujság* 1847. március 9. *Szózat.*

²⁰ *Nemzeti Ujság* 1847. május 28., június 1., június 8. *Örökváltság.*

²¹ Diószegi István 1997.

nap alatt megvalósította azt, amiért évtizedek óta küzdött a liberális ellenzék a rendi országgyűléseken: az ország polgári átalakulásának elindítását. Maguk az ellenzék vezetői sem remélték e folyamat ilyen ütemű és mértékű sikerét; a kormánypárti és konzervatív csoportok egyértelmű vereséget szenvedtek. A vér nélküli pesti forradalom azonban ezzel még nem ért véget, az új rendszerhez pedig minden politikai csoportosulás egyedi módon igyekezett alkalmazkodni.

A NEMZETI UJSÁG ÉS A PESTI FORRADALOM

A sikeres pesti forradalom következtében a konzervatívoknak szembe kellett nézniük saját eszméik bukásával. Míg vezető orgániumuk, a *Budapesti Híradó* szerkesztőt váltott, a *Nemzeti Ujság* továbbra is Liphay Sándor szerkesztésében jelent meg, azonban a forradalom mellé állva üdvözölte annak minden vívmányt. Sőt, a *Nemzeti Ujságban* jelent meg a március 15-i pesti események első leírása, a lap közölte először a 12 pontot és Petőfi *Nemzeti Dalát*. Sőt, még a megalakuló új magyar kormány beiktatása előtt közzé tett egy „kívánságlistát” a leendő miniszterekről, soraikban csupa liberális vezető személyiséggel.²² A radikális fordulatra mindenképp előtt magyarázatot kellett adnia olvasóközönségének.

Liphay kijelentette, hogy habár a változások jóval radikálisabb módon mentek végbe, mint azt remélték, de örömet fejezte ki a végkimenetelt illetően. „*Forradalmunknak isteni bélyege van ... szebbet, dicsőbbet, a világ soha nem látott (...) Lehetetlen, hogy ne legyen rajta isten áldása!*”²³ Úgy vélte, az átalakulás Isten elrendelése szerint ment végbe: „*a nép szavában Isten nyilatkozik*”.²⁴ Kijelentése szerint az isteni gondviselés és az emberek közös munkája révén azonban nem az ország politikai hozzáállása változott meg, hanem helyreállt az ország függetlensége. A lap tehát érzekelte az események korszakalkotó jelentőségét, és próbálta azt valamilyen módon befogadni és magáévá tenni.

A szerkesztő úgy vélte, a kialakult helyzet nemzeti egység által jött létre, amely az új, felelős magyar kormányban öltött testet. Az új végrehajtó hatalmat minden egyes állampolgárnak támogatásáról kell biztosítania, ugyanis „*ellene izgatni s ellenszenvet gerjeszteni a legkárhatosabb politikai lépés, valóságos fölhívás a polgári háborúra, árulás a haza, a trón, a dynastia ellen.*”²⁵ A nemzeti egység felbomlása a kormány bukását idézné maga után, így a sajtó új feladata az első felelős magyar kormány népszerűsítése lett, hirdette. A lap szerint éppen ezért a korábbi konzervatív politikai tábor megszűnt, most már egyedül a kormány helyzetét kell konzerválni. Politikai csatározásoknak nincs helye többé.

A lap e politikája az új sajtótörvény országgyűlési tárgyalása során is előtérbe került. A törvény tervezete lényegesen alul múlta a korábbi várakozásokat, és jelentős kauciót helyezett kilátásba új lapok indításánál.²⁶ A pesti ifjúság a törvénytervezet szövegét a Duna-parton elégette, mely cselekedetükkel nyíltan szembe fordultak a diétával. Habár a törvény tervezetével a *Nemzeti*

²² *Nemzeti Ujság* 1848. március 17. *Kiket kíván a nemzet felelős ministereknek?*

²³ *Nemzeti Ujság* 1848. március 28. *Indítvány.*

²⁴ *Nemzeti Ujság* 1848. március 21. *Magyarország és Erdély.*

²⁵ *Nemzeti Ujság* 1848. március 19. *Batthyány–Kossuth ministerium.*

²⁶ *Nemzeti Ujság* 1848. március 24. *Figyelmeztetésünk.*

Ujság sem volt elégedett, a márciusi ifjak tettét mélységesen elítélte, és ismét felszólított az új rendszer feltétel nélküli támogatására, és a rend megőrzésére. Liphay szerint ugyanis: „*Mozgalmi idősokban, bármi békes színt viseljen magán az események külső menetele, közel esik mindig a látszatos nyugalom állapotához a féktelen erőszak lehető kitörése.*”²⁷ A rend a szabadság lelke, vallotta. Hasonlóképpen fogadták az 1848. március 28-i királyi leirat híré is a lapnál. Egyértelmű volt, hogy Metternich bukása után Bécsben még mindig a kamarilla kormányoz, mely vissza akarta vonni a forradalom útján elért engedményeket Magyarországon. A királyi leirat az első lépésnek volt tekinthető ezen az úton.

A leirat ugyanis nem hagyta jóvá a nádor teljhatalmú helytartói jogkörét, megtartotta a Kancelláriát, az új magyar minisztérium jogkörét a Helytartótanácséval tette egyenlővé, tehát meghagyta a király kinevezési, cím- és birtokadományozási jogát. A magyar pénzügyeket a királyi kincstár alá, míg a hadsereget a magyar király hatásköre alá sorolta, amivel gyakorlatilag lehetetlenné tette az önálló magyar pénzügy és hadügy megalakítását. Ezek mellett elrendelte az úrbéri viszony megszüntetéséről szóló törvényjavaslat újra tárgyalását, arra hivatkozva, hogy a földbirtokosok érdekei nincsenek kellőképpen védve az elkészült javaslatban. A királyi leirat híre csalódottságot és ingerültséget váltott ki az új rendszer képviselőiből és támogatóiból, a fővárosban pedig féltő volt, a vérnélküli forradalom ideája szertefoszlik. Csalódottságát a *Nemzeti Ujság* sem leplezte, ám Liphay és szerkesztőtársai március 31-én megnyugodhattak, hiszen március utolsó napján újabb királyi leirat érkezett az országgyűléshez. Az immár elfogadható feltételek mellett megalakult az első felelős magyar kormány, a miniszterek elfoglalták tárcáikat. A felelős magyar kormány megalakulásával a lap befejezettnek tekintette a békés forradalom első szakaszát, és egyértelműen fent kívánta tartani a nemzeti egységben létrejött belső nyugalmat.

A hírlap által leginkább üdvözölt fejlemény a nemzeti függetlenség, a Béctől való függés lazítása volt. Az ország függetlensége szerintük, akárcsak a korábbi ellenzék szerint, a törvényi szabályozás tekintetében biztosítva volt az ország alkotmányában, a kétoldalú szerződésként született *Pragmatica Sanctióban* és az 1790. X. törvénycikkben. E dokumentumokat tekintették a magyar államiság és a nemzeti függetlenség alapjának. A lap vezércikkírója kijelentette, az 1848. márciusig regnáló magyar kormányzat tagjai „*csak gépek voltak*”,²⁸ az új magyar kormány viszont Ausztriától függetlenül, de a birodalmi kormányzattal egyeztetve működhet. Az újra helyreállt nemzeti függetlenséget olyannyira nagy becsben tartották, hogy lehetetlennek vélték annak megsemmisítését. A forradalom utáni Pesten ugyanis március végén elterjedt egy szóbeszéd, miszerint az Oroszországba menekült Metternich fegyverrel tervezi levérni a magyar forradalmat, és visszaállítani Magyarország alávetettségét. E pletykákat megcáfolandó, a *Nemzeti Ujság* kijelentette: „*amit a király megerősített, az szent és visszavonhatatlan.*”²⁹ A forradalom után a hírlap következetesen kiállt az önálló magyar pénzügy és hadügy mellett, mondván a két ügy a „*nemzet idege és vére*”.³⁰

Az Apponyi-féle magyarországi kormányzat – melyet 1845 óta hol kisebb, hol nagyobb bírálat ért a lap részéről – tehát végérvényesen megbukott. A vagyon és a magántulajdon szentségén

²⁷ *Nemzeti Ujság* 1848. március 26. *Magyarország és Erdély.*

²⁸ *Nemzeti Ujság* 1848. március 23. *Egyesüljünk őszintén.*

²⁹ *Nemzeti Ujság* 1848. március 30. *Hazafiak!*

³⁰ *Nemzeti Ujság* 1848. március 30. *Hazafiak!*

kívül a „*régi országnyomorgató rendszer*” összeomlott, és minden régi törvény érvényét veszítette. 1848. április 8-án a lap azonban közölte Apponyi György levelét, melyben a leköszönt kancellár kijelentette, csakis a haza érdekeit nézte, és fogja nézni ezután is.³¹

Egyértelmű volt, hogy Magyarország jogainak alapja a *Pragmatica Sanctio*, és ugyanígy az új törvényeknek is az alapján kell állni. Ezeket az új törvényeket pedig a jelenleg is működő országgyűlésnek kell meghoznia, azután viszont azonnal fel kell oszlania, a forradalom csak ez után fog véget érni. Az új országgyűlést azonban már a népképviselőt alapján kell megválasztani Liphay szerint. Ez szintén nagy fordulat a lap eszmeiségét illetően, hiszen az országgyűlés megnyitása pillanatában is ellenezték még a felelős kormányzás elvét és a parlamentarizmust, 1848 márciusában azonban eltűnt minden ilyenfajta eszmeifuttatás a lap számaiból.

A népképviselőten kívül üdvözölték a jobbágyfelszabadítást is. Felemelték viszont hangjukat a nemesség védelme érdekében. Kiemelték, a birtokos nemesség is dicséretet érdemel, mert önként beleegyeztek az úrbéri viszonyok megszüntetésébe. Persze ehhez hozzátehetjük, hogy a nemességnek gyakorlatilag nem is volt más választása, és csak sodródtak az árral.

Habár a hírlap szerint nem szabad többet követelni a szükségesnél, a pesti forradalom sikerein túl további javaslatokkal is előállt a *Nemzeti Ujság*. Kifejtették, a nádort, „*szivünk kedveltjét*” helytartói hatalommal kellene felruházni, hogy a parlamentnek felelős kormány megfelelően tudjon működni. Szorgalmazták ezen túl a postabér eltörlését, valamint a szegény nemesség adómentességének ideiglenes fenntartását.³²

A politikai hírlap márciusi fordulata nem került el a kortársak, például a *Pesti Hírlap* figyelmét sem. A korábbi ellenzéki lap állítását, miszerint a *Nemzeti Ujság* munkatársai konzervatívokként feküdtek le este, és radikálisként ébredtek fel másnap reggel, a lap hosszasan cáfolta. Állításuk szerint ők már 1847 októberében elváltak a konzervatívoktól, azóta pedig független álláspontot képviseltek. Ezzel együtt akkor megváltoztak céljaik is, nevezetesen: az arisztokratikus politikai befolyás mérséklése, egy képviselői elven nyugvó, független magyar kormány felállítása. 1847 őszén valóban megfigyelhető egy váltás a politikai hírlap elveit illetően, de nem jelenthető ki egyértelműen, hogy már akkor teljesen szakítottak a konzervatívokkal.

1848 áprilisában a radikális fordulatot végrehajtó lap már nem csak a kialakult helyzetről és annak támogatásáról írt, hanem saját javaslatokkal is előállt. A *Pragmatica Sanctio*, és ezáltal az ország közjogi helyzetének problematikája az Ausztriának küldött piemonti hadüzenet kapcsán került ismét előtérbe. A hírlap szerint Magyarországon is múlhat, hogyan alakul a helyzet egy esetleges európai háborúban.³³ Az 1723-as sarkalatos törvény szerint az ország köteles részt venni az olasz háborúban, de kötelességei vannak a dinasztíának is e szerződés szerint, nevezetesen az, hogy visszaszerezze a Magyar Korona jogszerinti örökségét, az újság által megnevezett al-dunai tartományokat. Ezt azonban, folytatta a cikk eddig nem tehette meg az uralkodóház a birodalom helyzetének kockáztatása nélkül. Az olasz helyzettel kapcsolatban ugyanerre a logikai síkra helyezkedett a *Nemzeti Ujság*: „... a birodalom integritását Olaszország irányában védelmezni, annyi volna, mint a dynastia és nemzetünk állását compromittálni.”³⁴ A szardíniai hadüzenet

³¹ *Nemzeti Ujság* 1848. április 8. Apponyi György levele.

³² *Nemzeti Ujság* 1848. március 26. *Magyarország és Erdély*.

³³ *Nemzeti Ujság* 1848. április 6. *Magyarország és Erdély*.

³⁴ *Nemzeti Ujság* 1848. április 6. *Magyarország és Erdély*.

ugyanis az egész olasz nemzet hadüzenete, a magyar nemzetet pedig lehetetlen egy szintén a szabadságáért harcoló nép ellen hangolni, arra még az új magyar kormány sem lenne képes. Következésképpen, Magyarország és a magyar katonák nem hajlandóak részt venni a háborúban.

A *Pragmatica Sancti*óban lefektetett alapszabályok értelmezésében még tovább ment Liphthay. A felelős minisztériumok felállításával szerinte biztos alapra került az ország belső függetlensége, azonban a külső még korántsem. Magyarország ugyanis méretéhez, népességéhez és erőforrásaihoz képest az őt megilletőnél jóval kisebb súllyal bír a birodalmon belül. Mindennek az oka, hogy nem volt önálló magyar diplomácia és külpolitika, ezáltal pedig csak másodrendű nép volt a magyar Európa nemzetei között.³⁵

Liphthay szerint vannak olyan pillanatok, amikor csak úgy lehet az ország status quo-ját biztosítani, ha az alkalmazkodik a fennálló, újonnan kialakult körülményekhez. Az új körülmények között ugyanis a sarkalatos törvények megrendültek. A főszerkesztő ezek mellett kiemelte, a magyar nemzet még ilyen körülmények között is lojális marad uralkodójához, így nem lehet hűtlenséggel vádolni. Liphthay ezután ismertette a forradalom után kialakult regionális helyzetet. Szerinte Lombardia és Velence már elveszett a birodalom számára. Lengyelország visszaállításának lehetősége népszerű téma volt, így Liphthay lemondott az egykor formálisan a Magyar Korona alá tartozott Galícia, Lodomeria és Bukovina visszacsatolásáról. Ezek ismeretében három pontos követelést tett közzé a hírlap hasábjain. Követelte a Magyar Birodalom elnevezést az Ausztriai Birodalom helyett; követelte a királyi udvar Buda-Pestre költöztetését; és végül követelte egy új örökösödés rend bevezetését. Ám, hogy legutóbbin mit értett, azt nem részletezte a cikkíró. Ezek rendkívül radikális javaslatok voltak a korban, megvalósításukra pedig igen csekély esély mutatkozott.

Ezzel párhuzamosan természetesen önálló magyar külpolitikát és hadügyet irányzott elő a *Nemzeti Ujság*. A lap munkatársai szerint Olaszország csupán dicstelen temető lehetne a katonák számára, ráadásul a magyar bakák Itáliába küldése esetén az ország határai védtelenek maradnának. A bécsi kormány intézkedései veszélyeztetik Magyarország stabilitását, ezzel együtt pedig a dinasztia érdekeit is. Ezzel kapcsolatban jegyezte meg a lap kritikusan, hogy hiába van Magyarországnak kormánya, ha az nem szólal fel az ország érdekében. Ráadásul az országgyűlés is utolsó fázisában van, hamarosan feloszlik, „*a legjobb lesz már egy uttal, ha bevárják, míg az orosz Pozsonyból szét nem kergeti őket.*”³⁶

A lap tehát, bár üdvözölte az új törvényeket, az országgyűlés feloszlását még korainak vélte. Ugyanis hírek keringtek arról, hogy az orosz hadsereg mozgolódik. Az orosz veszély és a pánszlávizmustól való félelem annyira rémisztő volt Liphthay és a szerkesztők számára, hogy még az újonnan alakult magyar kormány bírálatától sem rettentek vissza. Szerintük ugyanis a rendek és a kormány semmit nem tett a nemzet védelmének biztosítása érdekében. Javaslatuk szerint proklamációt kell eljuttatni az oroszok számára, melyben az országgyűlés hitet tesz az al-dunai népek és a lengyelek védelme mellett.³⁷ A diétának napokon belül cselekednie kell, jelentették ki, vagy az egész országgyűlés eddigi munkája hiábavaló volt. „*A hanyatló császárság homályában, nem hagyhatjuk leáldozni a magyar korona fényét.*”³⁸ A határ védelmével és a megfelelő védelmi

³⁵ *Nemzeti Ujság* 1848. április 11. Nézzünk előre.

³⁶ *Nemzeti Ujság* 1848. április 11. Magyarország és Erdély.

³⁷ *Nemzeti Ujság* 1848. április 9. Magyarország és Erdély.

³⁸ *Nemzeti Ujság* 1848. április 11. Magyarország és Erdély.

intézkedésekkel kapcsolatos gondolataik komolyságát jelzi egy 1848. április 23-i cikk is, melyben a pesti színész Egresi Gábor, aki a radikális pesti ifjúság köreiből tartozott, a nemzetőrség fegyverzetéről és egyenruhájáról érkezett, mindenekelőtt az olcsóságot és a nemzetiességet hangsúlyozva.³⁹

Természetesen a belpolitikát illetően is több javaslattal állt elő a *Nemzeti Ujság*. Üdvözölte az áprilisi törvényeket, de a feladatot még nem tekintette befejezettnek. „Az alapköveket letettük ugyan már; de még az épület nem áll.”⁴⁰ – vélték. A legnehezebbnek az úrbéri viszonyok megszüntetését, azaz a kötelező örökváltás véghez vitelét tartották, melyet javaslatuk szerint egy új adónem kivetésével lehetett volna csak finanszírozni.⁴¹

Április hónap folyamán többször hangot adott a lap annak az elképzelésének, hogy a kormánynak szüksége van egy hivatalos lapra, melyen keresztül intézkedéseiről értesíti az érdeklődő közönséget. Liphay lapja három pontban fogalmazta meg ezzel kapcsolatos javaslatait. Elsősorban a nemzetet mindenről értesíteni kell; az értesítéseknek részletesnek, minden adatra kiterjedőnek, és nem utolsó sorban a lehető legpontosabbnak kell lenniük.⁴²

A szerkesztő a lap hasábjain kifejtette, az abszolutizmus, habár „meghajlott, megtörve nincs”. Ennek megfelelően a bécsi abszolutista bürokráciával való szembenállás figyelhető meg az államadósság kérdésével kapcsolatos április 20-i cikkben is. A bécsi vezetés elképzelése szerint a részlegesen önálló Magyar Királyságnak arányos mértékben át kellett volna vállalnia a birodalmi államadósság egy részét. Ez az állásfoglalás teljes elutasításban részesült a hírlap hasábjain. Az ezt tárgyaló cikk szerint az államadósság egy részének átvállalásával lehetlenné vált volna az ország anyagi függetlenségének kialakítása és jólétének növelése. Liphay ráadásul azt fejtette, hogy a magyar függetlenségnek nem ideológiai, hanem anyagi-pénzügyi és gazdasági alapjai voltak, az elsődleges cél az volt, hogy az ország megszabaduljon a bécsi gyarmati rendszertől.⁴³

A szerkesztő szerint az adósságot nem lehet igazságos arányban átvállalni, hiszen a hitelek felvétele és felhasználása Magyarország megkérdésése és beleegyezése történt és folyt. Az adósság átvállalásával a két birodalomrész közötti békés együttműködés véget érne, ez esetben pedig „a nemzet, a 15 millió nép, mint egy ember talpra fog állani!”⁴⁴ A fenyegető hangnem tanúbizonysága szerint úgy tűnik, Liphay nem zárta ki a nemzet szembefordulását Béccsel sem, és nemzet alatt már nem csak a nemességet értette.

A hírlapnak a pesti forradalom alkalmával gyökeresen megváltozott politikai állásfoglalása a vezércikkeken túl több kisebb cikkben is megfigyelhető. Április elején például megjelent egy katolikus pap által írt felhívás a lapban, mely a papoknak a templomon kívül világi öltözetet, valamint „természet adta” arcszörzetük meghagyását kérte.⁴⁵ Április 9-én az újság felhívást tett közé a Nemzeti Kör következő gyűlésével kapcsolatban, valamint ugyanebben a számban felszólította a főváros lakosságát egy, a pesti forradalom emlékére állítandó műemlék pénzügyi

³⁹ *Nemzeti Ujság* 1848. április 23. *Pest April 21-kén*.

⁴⁰ *Nemzeti Ujság* 1848. április 13. *Magyarország és Erdély*.

⁴¹ *Nemzeti Ujság* 1848. április 13. *Javaslat*.

⁴² *Nemzeti Ujság* 1848. április 21. *Adatokat kérünk alázatosan*.

⁴³ *Nemzeti Ujság* 1848. április 20. *Pest, April 19-kén*.

⁴⁴ *Nemzeti Ujság* 1848. április 20. *Pest, April 19-kén*.

⁴⁵ *Nemzeti Ujság* 1848. április 6. *Fölszólítás a magyar papsághoz*.

támogatására. Április 7-én pedig a népgyűlés intézménye és a népképviselési rendszer legitimitását boncolgatta. A lap szerint a népképviselés az emberiség ősi jogai közé tartozik, a különbség pedig a korábbi gyűlésekhez képest az, hogy immár az egész népesség képviseltetni fogja magát az országgyűlésen. Kiemelte, a nép képes önmagát kormányozni.⁴⁶

A *Nemzeti Ujság* életében 1848. április 26-án újabb nagy változás történt: több mint három év után Liphthay Sándor lemondott főszerkesztői pozíciójáról. Döntését egészségi állapotával, valamint „*más viszonyokkal*” magyarázta. Lemondásának oka ezzel szemben minden bizonyítással az volt, hogy a *Nemzeti Ujság* húsvét előtti, április 23-i számában két kompromittáló cikk is megjelent. A korábbi főszerkesztő mindkettőt elutasította. Az egyik szerint az adminisztrátori rendszert azért vezette be az előző kormányzat, hogy az államadósság egy részét Magyarország elvállalja. A *Külföld* című rovatban megjelent írás meglepőbb. Liphthay szerint is csak „*tévedésből becsuszott*”. Történt ugyanis, hogy Karlsruheban munkások tüntettek jobb életkörülményekért és a köztársaság mellett. A rovat szerkesztőjének kommentárja szerint: „... *addig a kényelemhez a statusban senkinek joga nincs, míg a statusban van egyetlen ember a ki éhezik.*”⁴⁷ A szocializmus eszméi felé történő közelítés a *Nemzeti Ujság* főszerkesztője számára nem volt vállalható. Liphthay lemondásával véget ért egy rövid, ám annál izgalmasabb korszak a *Nemzeti Ujság* életében, sőt, véget ért maga a *Nemzeti Ujság* is, 1848 májusától 1848 december végi megszűnéséig a lap Illucz Oláh János szerkesztésében, *Nemzeti* cím alatt jelent meg.

Összességében kijelenthető, hogy a hírlap szerkesztői és kiadója nem utasította el mereven a haladás liberálisok által propagált eszméjét, igyekezett alkalmazkodni az új viszonyokhoz. Az alapvetően konzervatív politikai hírlap 1845 és 1847 között folyamatosan távolodott a bécsi abszolutista udvar hivatalos álláspontjától. 1848 márciusában a kortársak számára is érthetetlen eszmei fordulatot végrehajtva ráadásul teljes mellszélességgel beálltak az új rendszer támogatói mellé; sőt, a *Nemzeti Ujság* volt az első sajtótermék, mely megtette ezt. Ennek egyik oka lehet a forradalmi helyzettel való teljes azonosulás, amelyet alátámaszt, hogy 1848 márciusában a márciusi ifjak többen is csatlakoztak közül a hírlap munkatársaihoz. Ezen ifjak közé tartozott például Majer Károly, aki a lap országgyűlési megfigyelője lett, Birányi-Schultz Ákos, akinek a pesti forradalom első leírását köszönhetjük, vagy az alapvetően konzervatív, de a márciusi ifjakhoz csatlakozott Bulyovszki Gyula is. Az ifjak számára vonzerőt jelenthetett a lap megváltozott álláspontja, és talán úgy gondolhatták, hosszabb távon a hírlapot saját kezeikbe vehetik.

A pálfordulás egy másik oka lehet, hogy a lap és munkatársai féltek a forradalom további radikalizálódásától, és az új rendszer támogatásával próbálták annak gátat szabni. Valószínű, hogy mindkét tényező szerepet játszott az eszmei fordulatban, és a konzervatív eszmék fő irányvonalától már korábban eltávolodó lap így igyekezett megmenekülni a háttérbe szorulástól.

⁴⁶ *Nemzeti Ujság* 1848. április 7. *Népgyűlések*.

⁴⁷ *Nemzeti Ujság* 1848. április 23. *Külföld*.

FELHASZNÁLT IRODALOM

BÉNYEI MIKLÓS (1994): *Reformkori országgyűlések a sajtószabadságról*. Debrecen, MTA Debreceni Akadémiai Bizottság, 1994.

BUZINKAY GÉZA (2017): *A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig*. Budapest, Wolters Kluwer Kft.

DEÁK ÁGNES (2010): *A koronás Wargha – Egy kettős ügynök Kossuth és a császári rendőrség szolgálatában*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

DEZSÉNYI BÉLA (1941): *Nemzeti Ujság 1840–1848. Nyolc év egy konzervatív hirtlap életéből*. Budapest. Különlenyomat a „Regnum Egyháztörténeti Évkönyv” 1940–41. kötetéből.

DIÓSZEGI ISTVÁN (1997): *A hatalmi politika másfél évszázada 1789–1939*. Budapest. História Könyvtár, Monográfiák 4.

DÖBÖR ANDRÁS (2018): *Sajtópolitika és politikai sajtó Magyarországon (1780–1840)*. Budapest, Gondolat Kiadó.

GERGELY ANDRÁS (szerk.) (2003): *Magyarország története a 19. században*. Budapest, Osiris Kiadó.

Idősb Szőgyény-Marich László országbíró emlékiratai (1903) I. kötet. Budapest, Hornyánszky Viktor cs. és kir. Könyvnyomdája.

KÓKAY GYÖRGY (szerk.) (1979): *A magyar sajtó története*. I. kötet. Budapest, Akadémiai Kiadó.

SZINNYEI JÓZSEF (1897): *Magyar írók élete és munkái*. V. kötet. Budapest, Hornyánszky Viktor Könyvkiadóhivatala.

VELKEY FERENC (1998): „Párt! Szólj, ki vagy?” Politikai önmeghatározások 1846–47 pártprogramjaiban. In MOLNÁR ANDRÁS (szerk.): *Az ellenzéki nyilatkozat és a kortársak*. Zalaegerszeg, Zalaegerszegi Szabadelvű Kör.

Lapszámok

Nemzeti Ujság 1845. január 2. *Irány és tájékozás*.

Nemzeti Ujság 1845. január 5. *Politikai pártok*.

Nemzeti Ujság 1846. június 18. – július 14. *Politikai programm*.

Nemzeti Ujság 1846. október 8–23. *A konservatív ügy körüli közvetlen teendők*.

Nemzeti Ujság 1847. január 1. *Adó és urbérváltás*.

Nemzeti Ujság 1847. január 7. *Adó és urbérváltás*.

Nemzeti Ujság 1847. február 18. *Ábránduljunk ki honfiak!*

Nemzeti Ujság 1847. március 9. *Szózat*.

- Nemzeti Ujság* 1847. április 2., 4. *Az elemi iskolák ügye.*
- Nemzeti Ujság* 1847. április 22. – július 29. *Nyílt levelek Liphay Sándorhoz.*
- Nemzeti Ujság* 1847. május 20. *Örökváltság.*
- Nemzeti Ujság* 1847. május 28., június 1., június 8. *Örökváltság.*
- Nemzeti Ujság* 1847. július 30. *Zsidóügy.*
- Nemzeti Ujság* 1847. augusztus 15. *A magyarhoni gazdaszat előmozdításának némi eszközei.*
- Nemzeti Ujság* 1847. november 5–14. *Memorandum.*
- Nemzeti Ujság* 1847. november 28. *Országgyűlési szabad hirlapok.*
- Nemzeti Ujság* 1848. március 19. *Battyány–Kossuth ministerium.*
- Nemzeti Ujság* 1848. március 21. *Magyarország és Erdély*
- Nemzeti Ujság* 1848. március 23. *Egyesüljünk őszintén.*
- Nemzeti Ujság* 1848. március 24. *Figyelmeztetésünk.*
- Nemzeti Ujság* 1848. március 26. *Magyarország és Erdély*
- Nemzeti Ujság* 1848. március 28. *Indítvány.*
- Nemzeti Ujság* 1848. március 30. *Hazaftiak!*
- Nemzeti Ujság* 1848. március 31. *A P. Hirlapnak baráti értesítésül; Fontos körülmény e kritikus időkbén.*
- Nemzeti Ujság* 1848. április 2. *Örömhír; Állapotunk.*
- Nemzeti Ujság* 1848. április 4. *A vörös szín; Értsük meg s kíméljük egymást.*
- Nemzeti Ujság* 1848. április 6. *Magyarország és Erdély; Fölszólítás a magyar papsághoz.*
- Nemzeti Ujság* 1848. április 7. *Népgyűlések.*
- Nemzeti Ujság* 1848. április 8. *Apponyi György levele.*
- Nemzeti Ujság* 1848. április 9. *Magyarország és Erdély*
- Nemzeti Ujság* 1848. április 11. *Nézzünk előre.*
- Nemzeti Ujság* 1848. április 13. *Magyarország és Erdély*
- Nemzeti Ujság* 1848. április 20. *A társasági elemek s revolútiok; Pest April 19-kén.*
- Nemzeti Ujság* 1848. április 21. *Pest April 21-kén; Magyarország és Erdély; Adatokat kérünk alázatosan.*
- Nemzeti Ujság* 1848. április 23. *Külföld.*
- Nemzeti Ujság* 1848. március 21. *Rendkívüli lap.*

GERGELY ALETTA

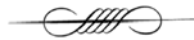
alettagergely@gmail.com

PhD-hallgató (Debreceni Egyetem – BTK)

Trópusi veszélyek Indiában a 19. századi magyar utazási útleírásokban

A brit gyarmati egészségügy kihívásai

Tropical dangers in India in 19th and early 20th century
through the Hungarian travel literature
Challenges of the british colonial medical service

ABSTRACT

This study investigates the tropical dangers in India in the late 19th and early 20th century through the Hungarian travel literature. The first part of the study examines the evolution of public health and the beginnings of the tropical medicine in India. The second part includes questions about madness and normal behaviour and I wrote about the lunatic asylum as well. The next section is about epidemic diseases like leprosy, malaria, cholera and plague. Tivadar Duka, M. D. and Ferenc Gáspár M. D. published articles about Colonial epidemics and public health. In order to control epidemics, special officers, committees, and commissioners were appointed by the British. Snake attacks also took their victims, so the British Government had to find a solution for the problem. In the last chapter I wrote about the use of psychoactive substances in India, like opium or cannabis.

KEYWORDS

mental health, hygiene, epidemics, India, British Empire

DOI 10.14232/belv.2019.2.8

<https://doi.org/10.14232/belv.2019.2.8>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article: Gergely Aletta (2019): Trópusi veszélyek Indiában a 19. századi magyar utazási útleírásokban. A brit gyarmati egészségügyi kihívásai. *Belvedere Meridionale* 31. évf. 2. sz. 136–152. pp.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

BEVEZETÉS

A gyarmati Indiában a 19. század végén a britek hatására megjelent a nyugati orvosi rendszer, valamint angol kezdeményezésre létrejött az orvostudomány olyan specifikus ága, amely a kolónián pusztító epidémiákkal foglalkozott; ezt nevezték trópusi orvostudománynak. A trópusi betegségek alatt azokat a ragályos betegségeket értették, amelyek a szubtrópusi vagy trópusi területen, a klíma, a szegényes higiénia és az alultápláltság miatt gyorsan terjedtek. A 19. század végén nagyszabású vizsgálatok kezdődtek a pestist, maláriát, kolerát és leprát illetően, hiszen a járványos betegségek szedték a legtöbb áldozatot Indiában, ráadásul veszélyeztették az európai katonákat, illetve a gyarmaton élő, kereskedő európaiakat is.

1895-ben Joseph Chamberlain gyarmati titkárként az indiai politika egyik meghatározó elemeként támogatta a trópusi betegségekre specializálódott intézmények létrehozását, így intézetek alakultak Londonban és Liverpoolban is. Az intézményeknek saját képzésük és folyóiratuk is volt. Azonban más megvilágításba kerül a gyarmati tudományos tevékenység a Manchesteri Egyetem Tudományos, technológiai és orvostudományi központ professzorának (CHSTM), Michael Worboysnak a kutatása alapján. Worboys munkásságának középpontjában az orvostudomány és a Brit Birodalom kapcsolata és fertőző betegségek története állnak. Az 1979-ben írott tézisében¹ elsőként foglalkozott a trópusi orvostudomány társadalmi vonatkozásaival, melyben rámutatott, hogy a gyarmati tapasztalatok és kutatások nélkül elszigetelten, önmagában a trópusi orvostudomány nem tudott jelentős eredményeket felmutatni.²

Az intézetekkel és laborokkal az angolok célja az volt, hogy kiderítsék a pusztító járványok okát és terápiát dolgozzanak ki a kezelésükre. Azonban az életveszélyes beavatkozások, rossz irányba zajló kutatások, a tüneti kezelések nem hozták a várt eredményt. Mivel a népszerű környezeti-légköri okokra való hivatkozás önmagában nem jelentett megoldást, a betegségek eredetét pedig nem értették, ezért jobb megoldás hiányában a britek a megelőzésre helyezték a hangsúlyt.

Azonban az angol fejlesztések Indiában nem kizárólag az orvoslás területére korlátozódtak. 1858-tól a britek a gyarmati bevételek egy részét visszaforgatták Indiába. A változás az élet több területén is tapintható volt. Fejlődött az infrastruktúra, elkezdődött a városok megtisztítása és ennek a nagyszabású modernizálásnak volt része a közegészségügyi ellátás kiépítése.³ A britek célja egyrészt a szegény népesség számára elérhetővé tenni az orvosi kezelést, másrészt a ragályos betegségek pusztításának megakadályozása.

¹ WORBOYS 1979.

² HARRISON 1992.

³ HARRISON 1998.

A tanulmányomban megvizsgálom, hogy a 19. század végén és a 20. század elején írott magyar utazási irodalmakban hogyan jelentek meg az indiai közegészségügyi állapotok. Bemutatom, hogy az egészségi adatok felhasználása hogyan illeszkedett a gyarmatosítás logikájába, melyek voltak a gyarmatosítók motivációi az egészségügyi ellátás fejlesztésével. Kitérek az indiai egészségügyi helyzetre, az orvosi kezelés lehetőségeire, kiemelve a legpusztítóbb betegségek elleni védekezés szűkös lehelősegeit, mint a lepra, kolera, malária vagy tífusz. A kutatásomhoz Baktay Ervin, Gáspár Ferenc, Germanus Gyula, Geszty Júlia, Hajnóczy Rózsa, Széchenyi Zsigmond, Vámbéry Ármin útinaplóit, magánleveleit, utazási beszámolóit használtam fel, valamint Duka Tivadar Indiában szolgáló magyar orvos orvosi szaklapokban megjelent írásait.

A GYARMATI ORVOSTUDOMÁNY

A gyarmati orvostudománnyal, egészségüggyel és higiéniai körülményekkel kapcsolatban megoszlanak a kutatók álláspontjai. A tudósok egy része nagyra értékeli Nagy-Britannia erőfeszítéseit a gyarmati India felemeléséért, azonban többen a kolonizáció csendes eszközének tartják a britek beavatkozását az indiai egészségügybe.

Az angolok irányítása alatt a gyarmaton megszülető új orvostudomány tükrözte a hegemonikus viszonyt a két nép, az angolok és indiaiak között. Az angol propaganda pedig tovább erősítette a negatív és alávett India-képet, amelyeket az elégtelen higiéniai állapotokról szóló adatokkal támasztottak alá.

A britek bizonyítékként használták fel például a nagyszámú fogyatékos, sérült indiairól nyert adatot, melyet az angolok párhuzamba helyeztek India elmaradottságával és apátiájával.⁴ Fogyatékkal élő ember pedig számtalan akadt a gyarmaton, hiszen az indiaiak egy része önkézzel, saját akaratából kínozza a testét, amely maradandó károsodáshoz vezetett. Élen jártak az önsanyargatásban a hindu fakírok, akiket a nép szentként tisztelt. Gáspár Ferenc orvos és utazó így számolt be a Bombayben látottakról: „*A keze olyan erősen van marokra szorítva, hogy a körmei belé nőttek a tenyerébe és kinőttek a keze hátán. (Egyike a legundorítóbb látványoknak, amit képzelni lehet.) És minél kiaszottabb a lecsüngő kar, minél mélyebben nőtt be a köröm a húsba és minél kiéhezettebb meg tetvesebb az alak, annál szentebb a körülötte élő emberek szemében, annál inkább rajongják körül, annál kötelezőbbek a tanításai.*”⁵

A fogyatékosok egy másik része a pária szülők utódai. A család szándékosan megvakította a gyermeket „*hogy a koldulás magas privilégiumát elnyerhesse,*”⁶ hiszen a kéregetés jövedelmező megélhetési forrásnak számított. Széchenyi Zsigmond 1937-es indiai utazása során egy angol egészségügyi népszámlálás adatait idézte, mely 65 000 vak indiairól számolt be.

Azonban voltak olyan indiaiak is, akik nem önszántukból csonkították meg magukat, hanem súlyos betegségből eredően szenvedtek maradandó sérülést, vagy drasztikus orvosi operáció áldozatai lettek. Mások a személyes higiénia hiánya miatt váltak rokkanttá.⁷

⁴ HARRISON 1992.

⁵ GÁSPÁR 1906.

⁶ SZÉCHENYI 1974. 32.

⁷ SZÉCHENYI 1974.

Az indiai higiéniai helyzet bemutatása szintén kedvezőtlen fényben tüntette fel az őslakosokat, ami már eleve irányította az európaiak észlelését. Az angolok úgy tekintettek Indiára, mint egy nagy kórokozókkel teli tartályra, ahol mindenféle szennyezettség és betegség jelen van. Ezek a nézetek tovább degradálták az indiai embereket, miközben Nagy-Britannia a civilizáltságával és kultúráltságával a britek véleménye szerint nagylelkűen azon fáradozott, hogy Indiát segítse.⁸

A tudósok többsége, mint Frank Snowden, a Yale Egyetem tanára, vagy David Arnold, az orvostudományt a gyarmatosítás és a hierarchizáltság eszközeként értelmezik.

Az indiai természeti környezet magában hordozta a megbetegedés lehetőségét. A szubtrópusi klíma társulva az indiaiak vallási előírásaival, mint a Gangeszben való rituális fürdés, a higiéniai szokások és a babonák olyan pusztító járványokat idéztek elő, amelyre az Indiát gyarmatosító európai hatalmaknak megoldást kellett keresni. A lepra, tífusz, malária, kolera ezerszámra szedte áldozatait.

Snowden véleménye szerint a gyarmatosítás ideológiájának keretébe pontosan illeszkedtek a járványos betegségek. Az angolok létrehozták a trópusi orvostudományt, ami kifejezetten az ázsiai területen előforduló betegségekre koncentrált. Az orvostudomány specifikus ágának megjelenése már egy alá-fölé rendelt kapcsolatot jelképezett Nagy-Britannia és India között, hiszen a trópusi gyógyászat az anyaországtól függött, vagyis ezáltal jelképezte az India–brit viszonyt. Ezenfelül tükrözte az eurocentrikus világgépet, valamint a brit hatalmat szimbolizálta. Az angolok úgy tekintettek az orvostudományukra, mint a civilizáltság mércéjére, ami megtestesítette a racionalizmust, modernizációt szemben az indiai kultúrával, amit babonásnak, tudatlannak minősítettek. A tudomány közvetítői és birtokosai a britek voltak, akiknek vélt magasabbrendűsége ezáltal is megmutatkozott.⁹ Mindez együttesen vezetett faji nézetek megformálódásához. Az orvostudomány feletti hatalom létkérdés volt a britek számára, hiszen az uralom megtartásához nem voltak elegendők csak a fegyverek.¹⁰ Ahogy Snowden is rámutat, úgy Molero, Jiménez és Martínez is egyetért az állítással, miszerint az anyaország trópusi betegségek iránti fokozott érdeklődése és kutatása nem az indiaiak, hanem a gyarmatosítók védelmét szolgálta.¹¹

Walter Mignolo ugyancsak elismeri az orvostudomány politikai szerepét a gyarmatosításban, hiszen ezáltal a britek éreztethették a faji felsőbbrendűségüket. Ráadásul a hegemonikus gondolkodást tovább erősítette az ősi indiai gyógymód leminősítése, mely nyugati materialista ember számára minden tudományos alapot nélkülöz.¹²

David Arnold rámutat arra, hogyan használta fel a birodalmi propaganda a britek egészségügyi intézkedéseit (oltások, új orvosi eszközök, a gyógyszerek, kutatók) a hatalmuk legitimálására. Az orvosok és kutatók igyekezete által Anglia bemutathatta a császárnő jóindulatát és aggodalmát a szegény indiaiak iránt. Másrészt segített a brit uralmat elfogadtatni, hiszen azok az indiai emberek, akik éltek az európai gyógyászat nyújtotta lehetőségekkel, vagy részt vettek nyugati típusú orvosi képzésben, a gyarmati kormányzat irányítását is könnyebben elfogadták. Az állam orvosok által politikai eszméket tudott átadni és változásokat indukálni. Ezzel párhuzamosan a nyugati típusú gyógyítás megjelenése a brit gyarmati hatalmat jelképezte.¹³

⁸ HARRISON 1992.

⁹ KUMAR–BASU 2013.

¹⁰ SNOWDEN 2010.

¹¹ MOLERO–MESA 2006.

¹² HARRISON 1998.

¹³ PRASAD 2015.

Worboys szembement azzal az állítással, miszerint a trópusi gyógyászat az anyaországtól függő helyzetben lévő tudomány volt, hiszen az európai orvosok is hajlandóak voltak tanulni az indiai kollégáktól. Az európai szakemberek érdeklődtek a keleti gyógynövények felhasználása és gyógyhatása iránt, amely Nyugaton ismeretlen volt. Azonban az európai orvosok megbecsülését az ősi indiai gyógyászat iránt nem szabad túlbecsülni.¹⁴ Az 1830-as évektől kezdve már óriási szakadék tátongott a Nyugat és India között, ami folyamatosan nőtt. A szipolyfelkelés után indiaiakat a „degenerált” viselkedésükkel és piszkos körülményeikkel egészségügyi kockázatnak tekintették.

Nem véletlenül esett azonos időpontra az indiai egészségügyi ágazat legnagyobb volumenű fejlesztése az angolok indiai terjeszkedésének tetőpontjával. A gyarmati területen szolgálatot teljesítő katonákat, hivatalnokokat, kereskedőket, ültetvényeseket fel kellett készíteni, milyen kockázatokat tartogat India, milyen óvintézkedésekre lehet szükség a kint tartózkodás során. Ezért a terület és betegségek minél behatóbb tanulmányozására volt szükség. Például a britek katonáinak halálzási aránya a 19. század közepén 1000-ból 69 fő volt.¹⁵ Gáspár Ferenc ugyan csak megerősíti, hogy a 70-80 ezer fős brit katonaság körülbelül fele képtelen szolgálatot ellátni a betegségeiből eredően, és minden egyes katona állandóan ki van téve a megbetegedés lehetőségének. A katonák háromnegyede indiai, és a maradék egynegyed pedig főleg angol tisztékből áll.¹⁶ Bár valószínűleg az indiai környezet a katonák állomáshelyének élhetővé tétele, az ivóvíz megoldása, a medencék ásása a száraz területeken mind nagy számú munkáskezet követeltek. Ez volt az a végső felismerés, ami az angolokat az indiai közegészségügyi ellátás kiépítésére sarkallta, melyet a brit kormányzat valóban kénytelen volt nagy összegekkel támogatni. Hiszen a súlyos higiéniai állapotok és a betegségek már a brit politikai hatalom megtartására is veszélyt jelentettek, tehát a briteknek lépniük kellett az ügyben.

Az egészségügyi fejlesztések és intézkedésnek csak másodlagos, járulékos eredménye volt, hogy a britek hozzákezdtek az egészségügyi rendszer kiépítéséhez Indiában, mert azt remélték, hogy míg csírájában elfojthatják a járványokat, illetve nyomon követhetik, ellenőrzésük alatt tarthatják a betegségek terjedését.¹⁷

A járványok előtt nemcsak britek álltak értetlenül, hanem az indiai orvosokat is megviselte a tehetetlenség, hiszen nem tudtak mit kezdeni a pácienseikkel. 1822-ben megalakult az első rendszeres orvosi iskola Calcuttában, ahol az európai orvosok elkezdték az indiaiak képzését két osztályban, angol és bengáli nyelven. 1835-ben az angolok létrehozták az elő nyugati típusú orvosi kollégiumot, a Calcutta Medical College-ot, ahol sikerült bevezetni, hogy a medikusok rendszeresen boncolhassanak. Az európai orvosi gyakorlatot megelőzően az indiai orvosok érdeklődése vallási okok miatt elméleti síkra terelődött. Ezért a sebészet megrekedt a 8. századi viszonyok között, mikor az indiai orvosoknak utoljára lehetőségük volt az emberi test csontozatának tanulmányozására.

A calcuttai orvosi kollégium után sorra nyitották meg kapuikat a kórházak, Lahore-ban, Punjabban, Bombayben, Agrában, Madraszban. Az angol orvosok megjelenése után körülbelül 10 évvel az európai gyógyászat kiszorította a hagyományos indiai orvosi gyakorlatot¹⁸

¹⁴ HARRISON 1992. 299–302.

¹⁵ HARRISON 1998. 8–33.

¹⁶ GÁSPÁR 1906.

¹⁷ MUSHTAQ 2009.

¹⁸ VIDA 1978.

az ajurvédát¹⁹ és az unanit.²⁰ Más adatok szerint viszont a nyugati gyógyítás elfogadtatása a helyi lakossággal hosszú időbe telt, és sokan még mindig a belföldi gyógyítókhoz fordultak, hiszen a britek orvosi gyakorlatainak társadalmi elfogadása alacsony maradt. Kiemelkedően magas volt az európai típusú gyógyászatot elutasítók aránya a vidéken élő lakosság körében, hiszen az elszigetelten élő indiaiak kevésbé bíztak a nyugati orvoslásban, mint a városiak. Ennek oka, hogy Indiában a vallás, a kultúra és a hagyományok elválaszthatatlanok voltak. Ez pedig erősebben érződik a vidéki népesség körében. Ezzel szemben a nagyvárosok középrétege már sokkal nyitottabban fogadta a brit orvostudomány új módszereit, és gyógyszereit. Ehhez az is hozzájárult, hogy az új készítményeknek az árát a vidéki népesség nem engedhette meg magának, míg a városi középréteg jobb módban élt.

A köztudattal ellentétben az ősi indiai gyógy módok, mint az említett az ájurvédikus orvoslás csak a felső kasztokhoz tartozó emberek számára volt hozzáférhető. A helyi közösségek szegény emberei elégedettek voltak a helyi népi gyógyítókval, akik a jól bevált ősi gyógy módokkal és könnyen elérhető gyógynövényekkel kezelték a betegeket. Másrészt a britek által támogatott orvosi rendszer távol állt a nép igényeitől, illetve összefonódott és azonosult a gyarmati állam követelményeivel, ahogy David Arnold fogalmaz.²¹

A Királyi Bizottság javaslatára megalakult egy közegészségügyi bizottság, mely célul tűzte ki a kedvezőbb közegészségügyi ellátás biztosítását Indiában, a szennyvízelvezetés megoldását, és mindenek előtt a járványok megfékezését.²²

Snowden szerint azonban az angol óvintézkedések valójában nem törődtek az őslakosok egészségének megőrzésével. Az angolok a járványok megelőzésére nem fordítottak gondot, ahogy nem próbálták meg orvosolni az indiaiak legelterjedtebb betegségeit sem, mint a gonorrhoea, tüdőgyulladás vagy TBC.

Az Indiában kiépült és Nagy-Britanniától függő egészségügyi rendszer a gyarmaton letelepedő britek védelmét szolgálta, valamint a gyarmati életre való felkészítést.²³ Az európaiak Indiában való letelepedését 1836-tól egy útikönyv-sorozat is segítette, a Murray's *Handbooks*, melynek egy kötete Indiával foglalkozott. Ebben a szerző több ezer gyakorlati tanáccsal látta el az Indiába utazót.

Akárcsak Snowden, Worboys is hangsúlyozza, hogy a britek hozzájárulása az indiai népesség egészségi helyzetének javításához nem volt számottevő.²⁴ A segítségnyújtás helyett a britek India elszegényesedéséhez járultak hozzá, a rossz higiéniai állapotok fenntartásához, valamint a járványok eddigénél gyorsabb terjedéséhez. Az indiai alávetettség egyre több szegény indiai embert termelt évről évre. Az indiai munkásokat főként a gyárak, ültetvények és bányák foglalkoztatták,

¹⁹ Ájurvéda: körülbelül 5000 éves múlttal rendelkező holisztikus szemléletű gyógyászat. Hippokratész közvetítésével az európai orvoslásra is hatással volt. Az ájurvéda az ember és környezet egymásra hatását is figyelembe veszi, illetve a beteg alkátát, melynek alapján diagnózist állít fel és kezelést ír elő. Az ájurvéda célja elsősorban az egészség megőrzése, megfelelő táplálkozás, méregtelenítés, testmozgás és életvitel mellett. KOROSSY-BLÁZOVICS 2016.

²⁰ Az unani gyógyászat Görögországból származik Unan városából. Az unani idővel arab és indiai hatásokkal egészült ki. A gyógyítók szerint a betegség természetes, a szervezet pedig a tünetekkel reagál a rendellenes folyamatokra. A betegség akkor keletkezik, mikor a születéskor kialakult egyensúly megbomlik. A gyógyászatban az egyszerű összetevőket részesíti előnyben, de súlyosabb esetben műtéti beavatkozással is él. NAGY (é.n.): *Mi az a „unani”?* Terebess Ázsia E-Tár.

²¹ PRASAD 2007.

²² MUSHTAQ 2009.

²³ SNOWDEN 2010.

²⁴ HARRISON 1992.

amelyek nem igényeltek képzettséget, éppen ezért a bérek is alacsonyak voltak. A helyzet éhezéshez vezetett, amit a britek iparának környezeti károkozása egészített ki. Ezenfelül az utak és vasutak kiépítése, a munkások országon belüli ingázása elősegítette a pestis és influenza gyors terjedését.²⁵

Habár klasszikus jelenségnek számított, az európai szemnek idegen volt az indiaiak cél nélküli vándorlása.²⁶ Baktay Ervin is megfigyelte, hogy a köznép nagyon sokat kóborol, állandóan utaznak a kaszttestvérekhez, és mivel meglehetősen alacsony igényeik vannak, a főzőedényeikkel és a pokrócaikkal bárhol elalszanak a köztereken. A házaikat csak az esős időszak idején használják. Ezenkívül körülbelül 1 millió szádhu (aszkéta) választotta az otthontalanságot, akik közül egyesek meztelen testüket fehér hamuval kenik be és az európaiak számára nehezen érthető kellékeket visznek magukkal az útra.²⁷

1860-ban már központosítva kinevezett egészségügyi biztos felelt a gyarmat egy-egy területének egészségügyi helyzetéért.²⁸ A tartományi egészségügyi bizottságok feladata születési és halálozási számok, és a népesség egészségügyi helyzetének dokumentálása volt, melyeket éves jelentésekben foglaltak össze.²⁹ 1930-ban létrejött az All India Institute of Hygiene and Public Health, mely egész India higiéniai és közegészségügyi felügyeletét biztosította. 1880-ban az egészségügyi intézmények száma 1200 köré volt tehető, ez a szám 1902-re kétszeresére emelkedett. Az egészségügyre fordított kiadások 3,6 millió rúpiát tettek ki, míg 1902-re 8,1 millió rúpiára nőtt. A betegforgalom is megélné, a két időszak között körülbelül a háromszorosára.³⁰ Vámbéry Ármin: *A nyugat kultúrája keleten*³¹ című írásában megerősíti, hogy valóban alakultak ingyen patikák Indiában, illetve az orvosok is egyre több beteget láttak el. Vámbéry írása szerint a legnagyobb kórházak mellett a 3000 állami kórház is működött 1901-ben, amely 207 millió beteget látott el szakszerűen.³² Vélhetően a Vámbéry által közölt magas ellátotti szám a brit egészségügyi rendszer igyekezetét és sikerességét dicsérte.

A MENTÁLIS BETEGNEK ÍTÉLTEK ELKÜLÖNÍTÉSE

Az Indiába utazó magyarok többsége szembesült az önsanyargatás, öncsonkítás szokásával, melynek mesterei a fakírok voltak. Ez a fajta kínzás az indiai kultúrán kívül állva, európai szemmel nézve valóban azt az érzést kelti az emberben, hogy művelői „őrültek”. Ugyanígy megdöbbenették a magyarokat a gyerekesnek és naivnak vélt vallási szokások. Azonban az indiai hagyományokat a hinduizmus és egyéb indiai vallások mélyreható ismerete nélkül lehetetlen megérteni. Éppen ezért örültek minősíteni a vallási mámorban tobzódó hindut nem egy tényszerű megállapítás.

Gáspár Ferenc a századforduló Indiájában utazva megborzadva és felháborodva állt egy fakír és egy szent tehén esete előtt. A templomnál az emberek a legnagyobb mámorban a tehén

²⁵ SNOWDEN 2010.

²⁶ BASU 2016.

²⁷ BAKTAY 2004.

²⁸ MUSHTAQ 2009.

²⁹ HARRISON 1998.

³⁰ MUSHTAQ 2009.

³¹ VÁMBÉRY 1907.

³² VÁMBÉRY 1907. 183.

farkával simogatták az arcukat várva, hogy hozzájussanak a tehén vizeletéhez, melynek minden cseppje igazi kincsnek számított, és jó pénzért lehetett árusítani. Ez a művelet egy mindennapi, általánosan bevett szokás volt. Gáspár Ferenc így reagált a látottakra: „(...) az örületes képtelenség, a józan emberi észnek ilyen megcsúfolása majdnem minden templomban látható; de a mit ezek az emberek a tehénistállóban követnek el, az túlhág minden fogalmat.” Gáspár ugyancsak megbotránkozva ír a meddő asszonyok Siva templomában történő szertartásáról.³³

Gáspár Ferenc egy holland orvos, Dr. D.J. esetleírását eleveníti föl, mely egy állítólagos elmebeteggel való találkozást örökít meg. Ezt a történetet reprodukálja Gáspár Ferenc párbeszédés formában. Felvetődik azonban a kérdés, hogy mennyire lehet pontosan visszaadni egy másodkézből hallott régi esetet. Dr. D. J. szerint a féltékenységtől megtébolyult ember arra kérte az orvost, hogy vágja ki egy nő szívet, mert szét akarja azt morzsolni a tenyerében. Gáspár megállapítja, hogy mérsékelt égöv alatt a páciens által produkált viselkedés alapján ilyen elmebetegség nem létezik, bár nem tűnik szakszerűnek egy történet alapján megítélni például „az arczizmok és a gesztusok közötti ellentétet” vagy az izgatottságot, melyet nyomban nyugalom vált fel.³⁴

Az indiai kultúrának ősidőktől fogva része volt a mentális betegségek kezelése, Kr. u. az első évezred elejétől kezdve pedig már bizonyíthatóan voltak nyomai a tamil történelemben, ahogyan az ősi ájurvédikus szövegekben is feltűnt az elmebetegség. Indiában a hagyományos orvosok, sámánok és jósök is foglalkoztak a lelki rendellenességek kezelésével, akik keverték a gyógyszeres terápiát a hagyományos indiai asztrológiával, a népi gyógymódokat, valamint a mágia egyes elemeit. A brit gyarmatosítás idején pedig már tudományos hipotézisek is születtek az elme betegségeinek megértésére.

Nagy-Britannia beavatkozásának hatására intézményesedett az indiai „pszichiátria”. Másrésről viszont ezek a gyarmati intézmények aggodalomra adnak okot, hiszen kapuik mögött nyíltan megvalósították a faji szegregációt, ezenfelül felróják a gyarmati „pszichiátriának”, hogy mechanikus eszközökkel akarta megfékezni az erőszakos beteget. Habár a pszichofarmakológia előtt máshogy egyébként is megoldhatatlan feladat lett volna. Az intézmények elsősorban nem a betegek gyógyítására, hanem az egészségesnek ítélt emberek megóvására irányultak. Az angolok kísérletet tettek arra, hogy meghatározzák, ki számít őrültnek és hogyan kell kezelni őket. Azonban nincsen elegendő adat, amiből világosan látszana, hogy a társadalmilag elfogadott „normálistól” mi tartozik a 19. századi brit orvosok szerint az őrültség kategóriájába.³⁵ A normalitás fogalma egyébként is nehezen definiálható. Azt, hogy egy adott közösség mit tart normálisnak és abnormálisnak, függ a társadalomtól, korszaktól, kultúrától, a szabályrendszerrel, szokásaitól, milyen magatartást tud tolerálni és így tovább. Ezek után felmerül a kérdés, hogy egy európai vagy angol orvos mi alapján tudja megítélni egy indiai ember mentális problémáit? A kategorizálásban nyilván benne vannak a saját elvárásai, szempontjai, a saját racionális, materialista európai kultúrája és az eltérő világnézet.

Az orvosi dokumentumok szerint az őrültté nyilvánítás igazából kétélű fegyver volt, hiszen sokan bekerültek az őrült kategóriába azok is, akiknek nem lehettek mentális zavarai.³⁶

³³ GÁSPÁR 1906.

³⁴ GÁSPÁR 1906. 384–399.

³⁵ SAUMITRA 2016.

³⁶ SAUMITRA 2016.

EPIDÉMIÁK INDIÁBAN MAGYAR SZEMMEL

A 19. század második felében az epidémiák okait és lefolyását a magyar közönség Dr. Duka Tivadar szakmai írásaiból és Dr. Gáspár Sándor utazó útikönyvéből ismerte meg. A higiéniai állapotok viszont minden magyar utazó írásában kitüntetett helyen szerepeltek, akár csak az európaiaktól idegen egészségügyi kockázatot rejtő temetkezési szokások. Ebben az időben az orvosok és kutatók még mindig csak találgatni tudták, mi okozhatja a pusztító járványokat Indiában. A bengáli orvosok egyszerűen csak „éghajlati bajoknak”³⁷ nevezték a kolerát, pestist, váltólázát és poklosságot. Miközben az indiai és európai orvosok is sötétben tapogatóztak, a kormányzat igyekezett elejét venni az újabb járványoknak.

Indiában 1897-ben kiadtak egy járványos betegségekre vonatkozó törvényt, mely a helyi hatóságokat felruházta az adott területen élő népesség fölötti egészségügyi óvintézkedések végrehajtására. A megszülető új rend a bennszülött lakosságot aggodalommal és felháborodással töltötte el. Ezért az angolok a törvény végrehajtásához a katonaság erejét is felhasználták. Az 1897-es törvény tartalmazta az adott területeken élő fertőző emberek szegregációját, kitelepítését és a fertőtlenítést, ezenkívül a ragályos betegség által fertőzött objektumok megsemmisítését is. A járvány terjedésének megakadályozása érdekében a megbízott szakemberek bármilyen gyanús személyt vagy helyszínt ellenőrizhettek, és leszállíthatták őket a tömegközlekedési járművekről.

A lázas megbetegedések mindig is a vezető egészségi problémák közé tartoztak. A láznak túlnyomóan a Pandzsábban szolgálatot teljesítő katonák estek áldozatul. Megfigyelték, hogy a malária leginkább azokon a területeken pusztít, ahol az árvizek és a csapadék elvezetése nem volt hatékony, és a nagy területen felhalmozódó víz hozzájárult a szúnyogok elterjedéséhez. George Ronald Ross 1882-ben kezdte el tanulmányozni a betegséget, majd két évvel később megtalálta az okot; az anopheles szúnyogot, amely az ún. protozoon nevű parazitákat hordozta és terjesztette a maláriát. Az eredmény tudatában elkezdték tudatosan irtani a vírus hordozóit.

Az angoloknak legalább olyan fejtörést okozott a kolera, mint a malária. A kolera okának megfejtése hamar az orvoslás központi témájává vált. Ennek oka, hogy legfőképp a gyarmaton élő európaiakat és a legszegényebbeket fenyegette a kór. A brit szakértők meggyőződéssel állították 1868-ban, hogy a kolera terjedése az adott légköri viszonyoknak volt köszönhető. Még ebben az évben felállt egy „Kolera Bizottság”, mely a betegség okát, terjedését vizsgálta. Azt biztosan meg tudták állapítani, hogy a kolera ott ütötte fel a fejét, ahol rengeteg ember összegyűlt, például vásárokon, zarándokutakon. A Bizottság végül arra jutott, hogy a kolera terjedésének a higiéniai feltételek javításával lehet gátat szabni.³⁸

Dr. Duka Tivadar magyar orvos indiai szolgálata alatt szintén arra a következtetésre jutott, hogy a természeti viszonyok és a kolera keletkezése és lefolyása között van összefüggés. Azt tapasztalta, hogy a járvány első hullámát kevesen élik túl, de a pusztítás vége felé már jobb kilátások vannak az életben maradásra.³⁹ Ahogy azt az Indiában praktizáló orvosok, úgy Duka is kiemeli, hogy a betegnek addig van esélye a gyógyulásra, amíg csak hasmenés jelentkezik. Emellett, ha a páciens tisztán és melegben tartják, miközben gyakran átdörzsölik a testét,

³⁷ VIDA 1978. 30.

³⁸ MUSHTAQ 2009.

³⁹ DUKA 1860.a

még felépülhet.⁴⁰ Duka azt is megfigyelte, hogy a magasan lévő területeket elkerüli a kolera, valamint, hogy a tisztátalanság az ablak nélküli egymás mellé épült házak, zsúfolt utcák, ahol kis helyen halmozódik fel a sok ember, lelki majd testi gyötrelmekhez vezet. Az ember rettegetése attól, hogy a járvány bármikor felüti a fejét, szinte előkészítője az újabb fertőző hullámnak.⁴¹

Az utazók írásaiban kiemelkedő helyet kapott az indiai higiéniai állapotok leírása. A gyarmat utcáit látva az európai embereknek riasztó élményben volt részük. Mindennapi látvány volt, hogy koszos és szennyes ruhájú, gyakran tetvektől hemzsegő nyomorgók és beteg emberek mellett elpusztult tetemek is heverték a köztereken. Ezt a látványt egészítik ki az utcai árusok által kínált piszkos ételek. *„A fényes kék legyek zümmögő raja pedig nem válogat [...] Egyforma szívéllyességgel száll a vak gyermek szemére, friss banánra, lepra-rágott lábra [...] Ide-oda szálldogálnak a döngicsélő döglegyek.”*⁴² Gáspár a legegészségtelenebb városok közül is kiemeli Bombay bennszülött negyedét, ahol egy emberre mindössze 5-6 négyzetméter jut. Ugyancsak Bombay városát tartja a legpiszkosabbnak Geszty Júlia, ahol előfordul, hogy 20-25 ember osztozik egyetlen szobán.⁴³ *„Ide igazán csak az merészkedik a fehérek közül, aki vagy nagyon kíváncsi, vagy aki nem fél semmitől; sem a kolera, sem a pestis ragályától.”*⁴⁴ A város bennszülött részben a legszegényebbek tengették mindennapjaikat, börtönviselt emberek, páriák, betegek, a kasztjukból kitaszítottak. Általában a szegény indiai nőknek *„van néha négy, öt, hat gyereke, ha ugyan azt a csontig leaszott vékony lábszárú és puffadt hasú, szennyel [sic!] borított szegény ártatlan lényt gyermekének szabad nevezni.”*⁴⁵ Hajnóczy Rózsa Kalkuttát tartja a legijesztőbbnek. *„Nem tudjátok azt a piszkot és zajt elképzelni, amiben a kalkuttai emberek élnek... a bennszülött negyedben, egymás hegyén-hátán ülnek pultjaikon az utcai árusok, meztelen, nagy hasú emberek, sütik avas zsírban az élesztőtől duzzadó tésztaneműeket, miközben lábujjaikat piszkálják.”*⁴⁶

Problémát jelentett az emberek igénytelensége a környezettükkel kapcsolatban, hiszen például az szűk sikátorokban épült zsúfolt házakból a lakók egyszerűen az utcára dobták ki a hulladékot. Érdekes ellentét a Baktay által ismertett hindu orvos esete. A fiatal doktor európai orvosi egyetemen tanult, ebből kifolyólag évekig élt Európában, nyugati értelemben vett kulturált körülmények között. Hazatérve Indiába, Baktay döbbenet tapasztalta, hogy visszatért a hagyományos indiai életmódhoz. Ahogy a legtöbb indiai, úgy Sarma doktor is vacsoramaradéktól kezdve a wc tartalmát is az nyílt utcára dobja. Mindezt teljesen természetes cselekedetnek tartja, Baktay megdöbbenésére. Az utcán aztán nyitott tetejű árokszerúségben folyik tovább az utcán minden lakó szennyé.⁴⁷

Ahogy a szárazföldön számtalan fertőzésveszély leselkedett az emberekre, ugyanígy a Gangesz is életveszélyes baktériumokat hordoz. A szent folyót ivásra, fürdőzésre és mosásra is használják. De a vízben mártóztak meg a gyógyíthatatlan beteg emberek is, és a Gangesz lett a végső nyughelye

⁴⁰ DUKA 1866a.

⁴¹ DUKA 1866b

⁴² SZÉCHENYI 1974. 32.

⁴³ GESZTY 1937.

⁴⁴ GÁSPÁR 1906. 115.

⁴⁵ GÁSPÁR 1906. 116.

⁴⁶ PAP ÁGNES: G. Hajnóczy Rózsa indiai levelei. I–III. Online: *Irodalmi Szemle*, from: www.irodalmiszemle.sk – 2017. június 23. (továbbiakban PAP 2012.)

⁴⁷ BAKTAY 2004.

a hamvasztott vagy máglyán elégetett emberei maradványoknak, kivételes esetekben pedig egész holttesteseket dobnak a folyóba.

Széchenyi Zsigmond beszámolóiban a leprára hívja fel a figyelmet, mely főként a népes városok lakosságát fenyegeti. Mind közül Calcutta városát emeli ki, ahol „*Bombay minden vak koldusára, leprására [...] tíz jut*”.⁴⁸

1881-ben a 120 ezer leprás beteggel kellett számolni az angoloknak Indiában. A halálozás magas számának leküzdése érdekében, 1889-ben létrehozták a „Lepra Bizottságot”. A Bizottság feladata a lepra epidemiológiájának felderítése, és a betegség eredetének kutatása volt. A Bizottság arra az eredményre jutott, hogy a leprat egy bacilus okozza. Kiderítették, hogy a veszélyeztetett emberek azok, akik rossz higiéniai körülmények között élnek és alultápláltak. A megoldást az egészségügyi helyzet és az életkörülmények javításában látták. Csaknem 10 évvel később elfogadták a „Lepra Törvényt”, mely előírta a fertőzött személyek akár erőszakos elkülönítését is lepra menhelyeken. Az intézkedések eredményeképpen 1921-re a leprában szenvedő betegek száma 102 ezerre csökkent.⁴⁹ Ezzel szemben Széchenyi Zsigmond az 1937-ben történt indiai utazás során 1 millió leprásról tud Indiában, akik közül 800 ezer szabadon mozog az országban, korlátozó intézkedés nélkül.⁵⁰

A lepra mellett a pestis is szedte áldozatait. Mivel 90%-os halálozási aránnyal kellett számolni a megbetegedettek körében, ezért a betegség a trópusi orvoslásnak a homlokterébe került. Az első hiteles forrás a pestis pusztítására vonatkozóan 1896-ból származott. Még ebben az évben megalakult a „Pestis Bizottság”, mely szintén arra volt hivatott, hogy feltérképezze a betegség eredetét, lefolyását és kezelését. A Bizottság 8 évvel később kihirdette, hogy a lepra rendkívül fertőző, emberről emberre terjed.⁵¹ Ennek okát a pestis baktériumának ellenálló természetével magyarázták, ami ellenállt az időjárás viszontagságainak, szárazságnak, melegnek, esőnek. Ezenfelül pedig bármilyen közvetítő tárggyal könnyedén tovább terjedt. Súlyosbította a helyzetet, hogy egész kékesfekete holttestek hevertek temetetlenül napokig a lakóházakban vagy az utcákon. A pestis több válfaját különböztették meg. Egyes típusok rendkívül gyorsak voltak, még a jellegzetes mirigydaganatoknak sem volt ideje kifejlődni és máris beállt a halál. Ezt a szív legyengülésének tulajdonítják. Az indiai orvosok szerint viszont a sokk az, ami ekkor végzett a szenvedővel. A közepsúlyos esetekben a beteg még 46 napot él, azonban a legdrámaibb esetekben csak 1-2 napja marad a haldoklónak. Gáspár megfigyelte, hogy a járványoknak csak szegényebb réteg esik áldozatul, hiszen egy-egy rossz termést követő év után jelentkező inséget rendszerint követett a pestis, melyből a tehetősebbek kimaradnak. Ezenfelül megfigyelhető volt, hogy a nagy szellős házakat, ahol gazdagok éltek, kikerülte a ragály. Ennek oka pedig a higiénia lehet.⁵²

A Bizottság eredménye erős nyomást gyakorolt a britekre, hiszen a nemzetközi kereskedelembe betöltött vezető szerepük miatt a gyarmaton dolgozó és hazautazó hajósaik, katonáik és kereskedőik veszélyt jelenthettek Európára. A bizottság kutatólaboratórium felállítását szorgalmazta, valamint a higiénia javítását és az egészségügyi helyzet javítását tűzték ki célul.⁵³

⁴⁸ SZÉCHENYI 1987. 168.

⁴⁹ MUSHTAQ 2009.

⁵⁰ SZÉCHENYI 1974.

⁵¹ MUSHTAQ 2009.

⁵² GÁSPÁR 1906.

⁵³ MUSHTAQ 2009.

KÍGYÓHARAPÁSOK

A járványokon kívül a mezítláb járó indiaiaknak egy sokkal prózaibb veszéllyel is szembe kell nézniük; a kígyóharapással. A pápaszemes kígyó és a kobra igen elterjedt a vidéken, a harapásukra pedig nem volt ellenszer. A kórházban alkoholt itattak a beteggel, ami ugyanúgy hatástalan volt, mint a harapás helyének kiégetése. A kobraharapás kínjainak állomásait Gáspár részletesen elemzi: pár perccel a marás után a pupilla szélsőségesen kitég vagy összehúzódik. A légzés hirtelen nagyon lelassul, majd váratlanul a sokszorosára emelkedik. A beteg remeg, elsápad. Azonban a leggyötrelmesebb, hogy a haldokló végig öntudatánál van és tudja mi vár rá. Amint a mérge bekerült a vérkeringésbe, a szerencsétlenül járt ember percek alatt, mások 10 órán belül meghaltak. Végző soron a szívet vagy a légzési központot bénítja meg a mérge. Úgy tartották, a haldoklás ideje attól függ, hogy az állat milyen mélyre eresztette bele fogát a zsákmányába. Ez pedig annak a függvénye, hogy az állat mennyire haragos, tehát milyen régen nem mart már meg élőlényt. Továbbá az időjárás is befolyásolja a mérge felszívódásának idejét, melegben rövidebb idő is elégséges. A madraszi bennszülött kórház adatai szerint 100 kígyómarásos esetből mindössze 3 ember épült föl. Azonban a túlélőknek is maradandó károsodással, fogyatékossgal kell továbbélniük, így általában munkaképtelenné válnak.⁵⁴

A kígyókkal azonban nemcsak a vadonban találkozhattak az emberek, ugyanis kígyóbűvölőknek munkaeszköz volt a veszélyes állat. Széchenyi Zsigmond szemtanúja volt egy utcai jelenetnek, melyben egy indiai férfi pórázon mongúzt és kígyót harcoltatott egymással, majd az elpusztult állatokat félretette.⁵⁵

A kígyókkal kapcsolatos orientalista híradásokat kételkedéssel kell fogadnunk, hiszen ebben benne lehetett a keresztény kultúrkör kígyóellenessége, továbbá a vad kelet képet is táplálta, és az indiaiak primitivitását erősítette.⁵⁶

A halálos kimenetelű kígyótámadások az indiai kormányt is cselekvésre készítették. Az adatok szerint az 1871–1872-es évben 1033 ember veszítette életét. Ez a szám nagyon magas ahhoz viszonyítva, hogy 228 emberrel más vadállat végzett. A következő 1872–1873-as évben a halálos kígyómarások és a más vadállatok általi támadás a kétszeresére emelkedett. A problémát fokozta, hogy az indiaiak tisztelték a kígyókat, amiknek ünnepeket és templomokat is avattak, ezért az elpusztításuk tilos volt.⁵⁷

KÁBÍTÓSZEREK

Indiában a pszichoaktív szerek használata ősi kulturális hagyományokból eredt. A kezdetekben a szerek használata szakrális ceremóniákhoz kapcsolódott. Emellett általánossá vált a narkotikumok alkalmazása egészségügyi problémák kezelésében is. Az indiaiak a silány egészségügyi rendszer miatt, valamint az elérhető, megfizethető gyógyszerek hiányában a hagyományos gyógymódokhoz és növényekhez nyúltak segítségért, mint például az ópium vagy kender.

⁵⁴ GÁSPÁR 1906.

⁵⁵ SZÉCHENYI 1974.

⁵⁶ BHAUMIK 2017.

⁵⁷ BHAUMIK 2017.

Dr. Duka Tivadar keleti tartózkodása alatt az indiai házak jellegéről, szennyezettségéről és a kertekben termesztett növényekről is beszámol. „Minden ház körül szemét és trágyadobok emelkednek (...) a ház megett pedig vannak a kenderföldek.”⁵⁸ Ahogy a keleti kultúrában, úgy Indiában is a kender az egyik legrégebbi kultúrnövénynek számít, körülbelül 4000 éves múltra tekint vissza.⁵⁹ A bháng kifejezést az Atharva Védákban említik először. A bháng egy ital, melyet a kannabiszból készítenek. A hinduk egy legenda alapján úgy vélik, hogy Siva adta az embereknek a kannabisz növényt.⁶⁰ A kannabiszt elsősorban vallási szertartások alkalmával fogyasztották, tehát élvezeti cikként szolgált, csak másodsorban jelentett gyógyszert. A kannabisz hatása nagyjából a hallucinogén szerek által kiváltott állapotot idéz elő. 1894-ben egy részletes jelentésben a britek felmérték az indiaiak kannabiszfogyasztási szokásait. A kapott eredményeket hét kötetes könyvben mutatták be. A jelentés szerint az akkor 280 millió lakosságú Indiában a fogyasztók száma 1,5 és 3 millió közé volt tehető. Ebből 20 ezer ember számított az angolok szerint mértéktelen felhasználónak. Azonban azt nem tudjuk, hogy a britek mit értettek a mértéktartó és mértéktelen felhasználó alatt.⁶¹

A kannabisz fogyasztása mellett a szivarozás, bétel rágása és az ópium használata is hagyományos szokásnak számított. A 20 cm hosszú vastag szivart gyerekek, idősek egyaránt használták, ha nem, akkor a fülük mögé tették. A szivar tartalma egy hemti levelébe csavart ömhe fának a porából készült, ezt keverték össze a dohánnyal – írja Gáspár Ferenc.⁶²

Az ópium meghonosodása Indiában bizonytalan. Azonban a 15. században már termesztették, a 16. században pedig elterjedt élvezeti cikké vált. Mivel az ópium nagy bevételi forrás volt, és hatalmas kereslet volt rá, ezért 1857-től kezdve a britek kezükbe vették a termesztés irányítását. Az ópium Indiában hagyományosan terápiás célt szolgált. Ennek az az oka, hogy az ópium megfizethető és elérhető volt a szegény helyi lakosság számára, akik nem tudtak vagy nem is akartak orvosokhoz fordulni segítségért. A legnagyobb ópiumfogyasztók a csecsemők és a 4 évnél fiatalabb gyerekek voltak, illetve az idős férfiak, ez körülbelül a 40 éves kort jelentette. Az ópiumot fájdalomcsillapítóként, altatóként, erősítőszerként használták, mint ma a vitaminokat.⁶³

Indiában az utcák képéhez hozzátartoznak a bételt⁶⁴ rágó emberek, mely szintén egy ősi időkhöz visszanyúló szokás és szakrális szertartások kelléke volt. Ahogy Geszty Júlia beszámol róla: „... az utcán teljesen meztelen emberek hevernek, rágják a bételt és nagyokat köpködnek, amitől az aszfalt teljesen vörössé válik.”⁶⁵ A bételdió egy pálmafa szilvaszerű termése, melyet mésszel, dohánnyal keverve rágtak. A termés a fogat feketére színezte, és bétel bevitele fokozott nyál-elválasztást indított el, ráadásul megszínezte a nyálat, ami így vörös lett. A bételt használó ember akár fél liter vörös nyálat is képes volt termelni és kiköpní, ezért az utazóknak gyakran szembe

⁵⁸ DUKA 1866.

⁵⁹ BAYER 2005.

⁶⁰ CHOPRA–CHOPRA 1957.

⁶¹ BAYER 2005.

⁶² GÁSPÁR 1906.

⁶³ BAYER 2005.

⁶⁴ Bétel: a bétel egy mérgező növény (piper betle) a levelét szokás oltott mésszel bekenni, majd egy kis darab arékadió (Areca catechu) hozzáadása után összecsavarva megrágni, fahéjval vagy szerencsendióval ízesítik. A bételrágás ma is szokás Keleten egyes területeken.

⁶⁵ PAP 2012.

kellott nézni azzal a kellemetlenséggel, hogy az utcákon valóságosan folyik a vörös lé, amit először általában vérenek hittek. Az ázsiai tartózkodása alatt Gáspár Ferenc is kipróbálta a bételrágást, melyről a következőképpen számolt be: „Az íze végtelenül kellemetlen kesernyés ... Már az első másodpercekben erős émelygést kaptam tőle.... Az émelygés csakhamar hányingerbe ment át. Tökéletesen az az érzésem volt, mintha tüzes golyót tartottam volna a garatomban A nyálka-képződés olyan óriási volt, hogy a számból és orromból végigömlött a ruhámon”.⁶⁶ Egy gyakorlott bételrágónak nem okoz gondot a cikk elfogyasztása, mert idővel a kellemetlen mellékhatások elmaradnak és kellemes érzésnek adják át a helyüket. A bétel nemcsak az utcai nép kedvence volt, hanem az előkelő emberek is fogyasztották a növényt. „A jóra való hindu ember jóformán a betellel a szájában alszik el, és a legelső cselekménye feléledésekor az, hogy a betelt bedugja a fogai közé.”⁶⁷ – írja Gáspár Ferenc 1906-ban.

Az indiai kábítószer-használatnak több funkciója volt, miközben az alkoholfogyasztás nem kapott szerepet az indiaiak múltjában. Ugyanígy a keresztény-zsidó kultúrkörben, amelyből az utazók származtak, az alkoholnak volt szakrális szerepe, ami a ceremóniális használat során elfogadottá vált. A zsidó-keresztény tradíciókban a drogoknak nincsen társadalmi-szociális beágyazottsága, ami ezáltal szokatlan az európai utazóknak. Ezenfelül a modern gyógyszerek megjelenése előtt Európában is számtalan ma, illegálisnak tartott drogot használtak gyógyászati célra, mely addikciót okozott. Mivel Indiában rendkívül elterjedt volt az ópium használata, a britek megpróbálták felmérni, hogy a szer milyen alkalmazása számít gyógyszernek és mi az, ami nem. Azonban nehéz meghúzni a határvonalat, mivel a felhasználási anyag ugyanaz maradt, csak az alkalmazás célja, motivációja változott.⁶⁸

ÖSSZEGRZÉS

A tanulmányomban megvizsgáltam, hogy a 19. század végén íródott magyar utazási irodalom és szakmai beszámolók alapján az Indiában tartózkodó emberek milyen kockázatoknak tették ki magukat, tudattalanul vagy szándékos módon.

Elsőként bemutattam, hogy a gyarmaton európai mintára kiépített egészségügyi ellátó rendszer valójában csak egy kis szelete volt a britek indiai modernizációjának, hiszen az angolok 1858-tól az Indiából származó bevételek egy részét a terület fejlesztésére fordították. Korszerűsítették az infrastruktúrát, új városnegyedeket építettek, elkezdtek a csapadék és szennyvíz elvezetését. Ezeknek a fejlesztéseknek egyik területe volt Indiában az egészségügyi rendszer kiépítése, valamint a trópusi betegségek okának kutatására létrehozott intézetek, laborok, kórházak.

A kutatók véleménye megoszlik abban a tekintetben, hogy vajon az angolok önös érdekből, a saját embereik védelmében, vagy csupán önzetlenül, a szegény indiaiak oltalmazásának érdekében cselekedtek. Véleményem szerint elsősorban a gyarmatosítás eszközének kell tekintenünk az Indiában megjelenő angol orvostudományt, hiszen az európaiak számára élehetővé kellett tenni a területet, és csak így volt biztosítható a brit jelenlét.

⁶⁶ GÁSPÁR 1906. 375.

⁶⁷ GÁSPÁR 1906.

⁶⁸ BAYER 2005.

Azonban nem gondolom, hogy az angolok által kiépített egészségügyi rendszer, mely az angol főlényt, felsőbbrendűséget vagy akár a császárnő jóindulatát szimbolizálta India népe iránt, néhány ezer emberen kívül eljutott az indiaiakhoz. Hiszen ebben az időszakban a bennszülöttek közül a legtöbben nem is tudhatták, hogy létezik az új egészségügyi ellátás, már csak azért sem, mert kezdetben a kórházak csupán néhány nagyvárosban létesültek. Azt gondolom, hogy a nyelv megértése is nehézséget okozott a beteg és páciens között. Valamint kérdés, hogy mennyire bíztak meg az indiaiak a gyarmatosító ország orvosában. Ezenkívül az indiai hagyományok, babonák, a nemi szegregáció, az ősi népi gyógyítók (ájurvéda, unani, sámánok) már jól ismert gyógyítást kínáltak.

Az angolok kutatólaborokat állítottak fel, orvosi iskolákat alapítottak, ahol európai gyakorlati képzésben részesülhettek az indiai orvosok. Kórházak jöttek létre, patikák alakultak, a britek egészségügyi biztosokat neveztek ki a tartományok élére, akik egy-egy területért voltak felelősek. Megalakult az közegészségügyi bizottság, hogy a járványokat féken tarthassák, és a higiéniai hiányosságokra megoldást találjanak, habár ez utóbbi törekvés nem járult hozzá a rendezettebb és egészségesebb körülmények kialakításához.

A tanulmány második része felveti az „őrültség” megítélésének nehézségeit egy saját kultúrától eltérő idegen földön, melynek tradíciói és vallásai, babonái ismeretlenek a gyarmatosítók számára. Az európaiak Indiában olyan szakrális ceremóniákat láttak, mely alapján felmerült a kérdés, vajon a gyakorlói őrültek vagy normálisak. A gyarmati „pszichiátria” intézményesítése a britek vívmánya volt, ugyanakkor a lélekkel már az ősidőktől kezdve foglalkoztak az indiaiak.

A következő részben India járványos betegségeivel foglalkozom, mint a lepra, malária, kolera, pestis. Dr. Duka Tivadar orvos írásaiból a magyar közvélemény és a szakma közönsége is megismerhette az Indiában pusztító epidémiákat és a gyarmati higiéniai állapotokat. Dr. Duka Tivadar 1854 és 1874 között a bengáliai angol hadsereg törzsorvosaként szolgált. Ekkor Indiában a Brit Hadsereg felelt a területen élő 150 ezer civil emberért és 60 ezer katona egészségéért. Duka több előadást tartott a Királyi Orvosegyesület ülésein, rendszeres publikált az *Orvosi Hetilapban*, és ismeretterjesztő folyóiratokban Magyarországon és Angliában egyaránt.⁶⁹

Gáspár Ferenc hajóorvosként került Indiába. A csaknem 20 éves út emlékét őrzi *A Föld körül* című sorozat hat kötete, melyekből megismerhetjük az általa bejárt világ természeti, kulturális és egészségügyi viszonyait. Magyarországra érkezése után 1907-től az állami munkásbiztosító orvosi referense volt, illetve a Ferenc József Kórház kormánybiztosaként dolgozott.

Az angol egészségügyi fejlesztések, a laborok felállításának, a kutatók erőfeszítéseinek ellenére sem tudták a britek kezelni az epidémiákat, viszont azt meg tudták állapítani, hogy milyen területeken, milyen időszakban, milyen társadalmi rétegben üti fel a fejét a ragály. A trópusi betegségek terjedésének megakadályozása és kezelése érdekében a britek Kolera Bizottságot, Lepra Bizottságot és Pestis Bizottságot állítottak fel. Az egyik leggyakoribb trópusi betegség a malária volt. Ezért maláriakutatás kezdődött, majd 1882-ben sikerült azonosítani a malária vírus hordozóit. A kolerás megbetegedéseket a légköri viszonyoknak tulajdonították, a leprát illetően meghatározták a veszélyeztetett emberek körét. A pestissel kapcsolatban is arra jutottak, hogy a hiányos higiéniai állapotoknak lehet köze a megbetegedésekhez. Megoldások hiányában az angolok a megelőzésre helyezték a hangsúlyt. A silány közállapotról szóló beszámolók minden Indiába utazó magyar művében központi szerepet kaptak.

⁶⁹ PACZOLAY 1998.

A járványok mellett a kígyótámadások is szedték áldozataikat, olyannyira, hogy az indiai kormány kénytelen volt lépni az ügyben. A kígyóméregre nem volt ellenszer, 100-ból 3 ember élte túl a marást, de a szerencsésebbeknek is maradandó károsodással kellett számolnia. A kobra és pápaszemes kígyó több prédát követelt, mint az összes vadállat együttvéve.

A tanulmány utolsó részében az Indiában használatos pszichoaktív szerekkel foglalkozom, mint az ópium, kender vagy bétel. A britek szerették volna visszaszorítani a tudatmódosító készítmények használatát, és ennek érdekében felmérni a kábítószeres fogyasztását, azonban ehhez a növények használatának motivációját kellett volna megállapítani. Ugyanis a 19. század fordulóján nem csupán élvezeti cikként, hanem gyógyszerként vagy vallási szertartások kellékeként alkalmazták az ópium és kender származékait. A kannabisz egyes formáit olyan alkalmakkor használják, mint a Holi, mely során tavasszal a rossz szellemeket űzik el. Az aszkéták isten és a lelki szabadság keresésére alkalmazzák, mert a marihuána segítségével könnyebben megélik a transzcendenciát.⁷⁰ Azt gondolom, hogy az indiai egészségügyi rendszer kiépítésével a gyarmatosítókat elsősorban a saját embereinek védelme motiválta, hogy a gyarmati rendszert fenntartani és működtetni tudják. A fejlesztésnek egy másodlagos haszna volt az indiai higiéniai körülményeinek részleges javítása, a bennszülöttek gyógykezelése, hiszen mégiscsak a birodalom alattvalói és munkászelei között pusztítottak leginkább a járványok.

FELHASZNÁLT IRODALOM

BAKTAY ERVIN (2004): *Indiai éveim*. Budapest, Palatinus Kiadó.

BASU, SAUMITRA (2016): Madras Lunatic Asylum: A Remarkable History in British India. *Journal of History of Science* vol. 51. no. 3. 478–493.

BAYER ISTVÁN (2005): *Drogok és emberek. Múlt, jelen, jövő*. Budapest, Focus.

BHAUMIK, RAHUL (2017): Indian Snakes and Snaky India: British Orientalist Construction of a Snake-Ridden Landscape during the Nineteenth Century. *Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities* vol. 9. no. 2. 233–240.

CHOPRA, I. C. – CHOPRA, R. N. (1957): The use of cannabis drugs in India. *Bulletin on Narcotics* vol. 9. no. 1. 4–29.

DUKA TIVADAR (1860): Keletindia. Menghyr a Ganges partján. *Orvosi Hetilap* 23. sz. 513–517.

DUKA TIVADAR (1866): A budapesti kir. orvosegylet a járvány tárgyában. *Orvosi Hetilap* 39. sz. 694.

DUKA TIVADAR (1866): Némely megjegyzések a cholera támadása és gyógykezelése körül. *Orvosi Hetilap* 43.sz. 747–751.

GÁSPÁR FERENC (1987): *A Föld körül. Kelet és hollandus India*. Budapest, Singer és Wolfner Kiadó.

GESZTY JÚLIA (1937): *Rejtelmes Kelet. Egy magyar lány utazása Indiában, Sziámban, Jáva szigetén, Kínában, Japánban, Koreában, Mancsukóban*. Budapest.

⁶⁰ GUMBINER 2011.

GUMBINER, JANN (2011): *History of Cannabis in India*. <https://www.psychologytoday.com/ca/blog/the-teenage-mind/201106/history-cannabis-in-india>. Hozzáférés: 2019. május 31.

HARRISON, MARK (1992): Tropical medicine in nineteenth-century India. *The British Journal for the History of Science* 25.évf. 299–318.

HARRISON, MARK (1998): Public Health and Medicine in British India. An Assessment of the British Contribution. *Medical Historian* vol. 10. 36–43.

KOROSSY ANNA – BLÁZOVICS ANNA (2016): Ájurvéda a modern orvostudományban. *Orvosi Hetilap* 157. évf. 22. sz. 873–876.

KUMAR, DEEPAK – BASU, RAJ SEKHAR (2013): *Medical Encounters in British India*. Oxford, Oxford University Press.

MOLERO-MESA, JORGE (2006): From master bleeder to European physician: medicine, science, and colonial difference in the Spanish Protectorate of Morocco (1912–1956). *História, Ciências, Saúde-Manguinhos* vol. 13. no. 2. 77–94.

MUSHTAQ, MUHAMMAD UMAIR (2009): Public Health in British India: A Brief Account of the History of Medical Services and Disease Prevention in Colonial India. *Indian Journal of Community Medicine* vol. 34. no. 1. 6–14.

NAGY RICHÁRD (é.n.): *Mi az a „unani”?* Terebess Ázsia E-Tár. <https://terebess.hu/keletkultinfo/unami.html>. Hozzáférés: 2019. május 30.

PACZOLAY GYULA (1998): *A múlt nagy tudósai*. Duka Tivadar. Budapest, Akadémiai Kiadó.

PAP ÁGNES (2012a): G. Hajnóczy Rózsa indiai levelei. I. *Irodalmi Szemle* 7. sz. 76–85.

PAP ÁGNES (2012b): G. Hajnóczy Rózsa indiai levelei. II. *Irodalmi Szemle* 9. sz. 28–33.

PAP ÁGNES (2012c): G. Hajnóczy Rózsa indiai levelei. III. *Irodalmi Szemle* 10. sz. 57–64.

PRASAD, RAO THOTA (2015): *Medical science, technology and colonial power: a study from nizam state of Hydearbad (1800–1948)* (abstract). http://shodhganga.inflibnet.ac.in/bitstream/10603/177661/7/07_abstract.pdf.

PRASAD, PURENDRA (2007): Medicine Power and Social Legitimacy. A Socio-Historical Appraisal of Health Systems in Contemporary India. *Economic and Political Weekly* 42 évf. 34. sz. 25–31.

SNOWDEN, FRANK (2010): *Epidemics in Western Society Since 1600*. Open Yale Courses. <https://oyc.yale.edu/history/hist-234/lecture-15>. Hozzáférés: 2018. június 20. 13:19.

SZÉCHENYI ZSIGMOND (1974): *Nahar*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.

SZÉCHENYI ZSIGMOND (1987): *Vadászat négy földrészen. 1927–1964*. Budapest, Corvina Kiadó.

VÁMBÉRY ÁRMIN (1907): *A nyugat kultúrája keleten*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó.

VIDA MÁRIA (1978): Duka Tivadar (1825–1908). Két nemzet szolgálatában. *Orvostörténeti Közlemények* 24. évf. 4. sz. 9–23.

WORBOYS, MICHAEL (1979): *Science and British Colonial Imperialism. 1895–1940*. University of Sussex, thesis.

KORNÉLI BEÁTA

bea.korneli@gmail.com

történész (Szeged)

Nagy Britannia és Ausztrália közös atomprogramja 1945–1960*

The Nuclear Joint project 1945–1960 of Great Britain and Australia

ABSTRACT

Australia was determined to obtain a nuclear weapon after the Second World War. The most obvious solution seemed to collaborate with Britain doing nuclear research in the so-called “joint project”. The British defence planners had been aware of the fact that Great Britain would not survive a forthcoming nuclear attack at the dawn of the cold war and thus, they were in need of their own nuclear weapon. When the MacMahon Act came into force the Government of United States of America rejected the British to continue the joint research in the Manhattan Project and they wanted to retain their sole atom monopoly. They provided the British neither with raw material nor with nuclear technology, furthermore, they were not allowed to participate in the test blasts. Hence, the role of Australia was revalued by the British Government. Several productive initiatives such as the establishment of the Australian National University, launching the Snowy Mountains project, deployment of the Royal Australian Air Force in Southeast Asia coincided with the joint project. The culmination of the Australian–British cooperation was the atomic blast in 1952 and the decision of the British to contribute to the construction of an Australian nuclear reactor. Nevertheless, the nuclear achievements of the Soviet Union put an end to the so far successful joint project.

KEYWORDS

Cold War, Anglo–Australian co-operation, deterrent weapons, military nuclear relations, joint project

DOI 10.14232/belv.2019.2.9

<https://doi.org/10.14232/belv.2019.2.9>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article: Kornéli Beáta (2019): Nagy Britannia és Ausztrália közös atomprogramja 1945–1960. *Belvedere Meridionale* 31. évf. 2. sz. 153–162. pp.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

* Köszönöm Cora Zoltán segítségét és kitűnő lektori munkáját.

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)
(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

A brit–ausztrál atomfegyverprogram máig kevésbé feltárt fejezete a hidegháború történetének, ezért a tanulmány célja bemutatni az együttműködés legfontosabb mozzanatait. A legtöbb Ausztráliával foglalkozó történeti munka elsősorban a korszakra jellemző regionális és konvencionális konfliktusokkal foglalkozik.

A német légi csapások tapasztalatainak birtokában a britek szovjet atomcsapástól tartottak a hidegháború küszöbén, így legfőbb stratégiai célkitűzésük a nukleáris elrettentő erő kiépítése lett. Azonban az Egyesült Államok kormánya kizárólagos monopóliumot kívánt kiterjeszteni az addigi közös atomfegyver kutatásra, így az 1947-es MacMahon törvény életbelépésével kizárták a brit kormányt a Manhattan terv folytatásából. Ezen felül a Truman-kormány attól tartott, hogy a kommunista szimpatizáns brit kutatók atomtitkokat szivárogtathatnak ki a szovjet kormánynak. Az amerikai félelmek nem voltak alaptalanok, Klaus Fuchs, aki az atombombát fejlesztő tudóscsoport tagja volt Los Alamosban, 1943-tól adott át terveket az atombombáról a szovjet kormánynak.¹ Így az Egyesült Államok elutasította a közös kutatások folytatását, Ausztrália pedig tökéletesen beleillett a brit atomtervekbe. Ennek az egyik legfontosabb oka az volt, hogy a szigetország környezeti adottságai nem feleltek meg a kísérleti atomrobbantások és rakétatesztek követelményeinek. A brit kormány, amikor 1947-ben elhatározta, hogy önálló atomfegyver fejlesztésbe kezd a legfontosabb szempontok a helyszín kiválasztásakor a következők voltak: nagy kiterjedésű terület, amely a birodalom középpontjától távol esik, nincs kitéve egy esetleges támadásnak, a közelben található uránlelőhely, megfelelő számú szakember, kopár környezet, amely nem sínyli meg a radioaktív plutóniumfejlesztést és a bombateszteléseket. Ennek megfelelően esett a választás Dél-Ausztráliára. Bármekkora katasztrófát is szenvedett el Ausztrália a második világháború során, miután az angolok 1942-ben feladták Szingapúr védelmét,² Canberra rendkívül fontosnak tartotta, hogy beléphet egy példátlan értékű nemzetbiztonsági tervbe, az ún. közös projektbe (*joint project*), ugyanis az ausztrál kormány tartott a növekvő kínai katonai erőfölénytől valamint egy esetleges ázsiai agressziótól. A program igen átfogó volt, melynek végső céljául azt tűzték ki, hogy Ausztrália atomhatalommá válik. Ugyanakkor a brit–ausztrál tudományos együttműködést 1946 és 1957 között nem a két ország kapcsolata, hanem London Washingtonnal való politikai viszonya határozta meg. Ugyanis a Truman-kormány alatt elfogadott McMahon-féle atomtörvénnyel felfüggesztették a britekkel való közös kutatást, majd később a törvény módosításával újra megkezdődött a két ország közötti párbeszéd az atomkutatással kapcsolatban.³ Ennek hátterében pedig az a nemzetközi környezet állt, hogy a szovjet kormány 1957. október 4-én a Sputnyik-1 műholdat Föld körüli pályára állította, ami olyan tudományos és technikai előrelépést jelentett a keleti blokkban, hogy az Egyesült Államok kormánya ráébredt nem zárkozhat el többé szövetségesei elől.

¹ BALL 1995. 446.

² DAY 1988. 315.

³ GOWING 1988. 147.

A britek elsősorban az amerikaiakkal kívántak volna együttműködni, de mindez 1957-ig nem valósulhatott meg. Mielőtt a britek a végső döntést meghozták volna arról, hogy önálló atomprogramot indítanak, abban bíztak, hogy Kanada továbbra is részt vesz a Nemzetközösség programjában, még akkor is, ha az USA kilép belőle, mivel az ottawai Chalk River reaktor plutóniumtermelése kulcsfontosságú szerepet játszott a brit tervekben. 1941-ben amerikai tőke bevonásával mentették meg a kanadai Eldorado urániumvállalatot, aminek következtében a teljes kanadai ércbányászat amerikai fennhatóság alá került egészen az 1960-as évekig.⁴ A britek kísérletet tettek arra, hogy rávegyék a kanadai kormányt, hogy bontsa fel az egyezményt az amerikaiakkal és mentse meg a Montreal-programot, de a Kanadai Nemzeti Kutatóbizottság elnökét, C. J. Mackenzie-t azzal az utasítással küldték Londonba, hogy utasítsa el a brit kérést. Churchill miniszterelnök szemére vetette a kanadaiaknak, hogy becsapták az egész Brit Birodalmat.⁵ A Chalk River vezetője, Sir John Cockcroft visszavonult 1945 novemberében, Mackenzie pedig kijelentette, hogy Kanadának nincs más választása, mint a Washingtonnal való együttműködés. 1946-ban, mielőtt megszületett volna a döntés a brit atomprogramról, egyértelművé vált, hogy Kanada nem kíván részt venni a Nemzetközösség projektjében. A brit elhatározásra rányomta bélyegét a háborús tapasztalat: – a német bombázás után a szigetország egy újabb légitámadást, immáron atomfegyverekkel történő légcsapást nem élne túl, ezért a birodalomnak életbevágó érdeke volt az elrettentő nukleáris védelmi képesség létrehozása, amihez viszont a Brit Nemzetközösségen belül nagyobb együttműködésre volt szükség.⁶

Attlee kormányfő 1946 februárjában jelezte a kabinetnek, hogy szándékában áll a Nemzetközösség tagjaival való szorosabb kapcsolat kiépítése, ami elősegítheti egy esetleges háborúban a tudományos és technikai fejlesztésben való együttműködést és a mindehhez szükséges nyersanyagok biztosítását. Ugyanebben a hónapban a brit kormány megküldte a hivatalos felkérést az ausztráli kormányhoz az atomprojekt közös kidolgozására.⁷ A felkérés elfogadását követően 1960-ig Woomera lett a brit rakéták elsődleges teszterülete, továbbá Monte Bello Nyugat-Ausztráliában és Maralinga. Ugyanakkor az ausztrál munkáspárti miniszterelnök, Ben Chifley csak azzal a kikötéssel fogadta el a felkérést, hogy országa hozzáférhessen az összes atomkutatással kapcsolatos információhoz és a jövőben az ausztrálok gyárthassák az atomfegyvereket Nemzetközösségszerte. Chifley feltételei jelentették az első lépések Ausztrália iparosításához és a közös védelmi politika kialakításához az Egyesült Királysággal. A Nemzetbiztonsági Tanács előkészítette Chifley-nek Ausztrália stratégiai és védelmi terveit és lefektette azokat az irányelveket, amelyek meghatározták a következő évtized politikáját.⁸ A tudományos kutatás volt a kulcs: az atombomba megjelenése bebizonyította, hogy a tudomány mekkora befolyást képes gyakorolni a katonai-hatalmi erőfölényre. A hadászati célú tudományos fejlesztések képesek visszaállítani az egyensúlyt a gyenge és az erős nemzetek között, ami most különösen fontosá vált Chifley szerint.⁹

⁴ BOTHWELL 1994. 22.

⁵ REYNOLDS 1998. 855.

⁶ WILLIS 1995. 59–89.

⁷ REYNOLDS 1998. 856.

⁸ Uo.

⁹ Uo.

A brit–ausztrál stratégiai szövetséget 1946 májusában kötötték meg egy londoni miniszterelnöki konferencián. Ugyanebben az időpontban volt egy másik konferencia is, a birodalmi tudományos delegáció is összeült Londonban egy nem hivatalos nemzetközösségi konferencián. A gyűlés elnöke a brit atombomba főtervezője, Sir Henry Tizard volt, aki megjegyezte, hogy a biológiai és atomkutatásoknak várhatóan 10 év múlva, 1956–1957 körül lesznek kézzelfogható eredményei. Az első plenáris ülésen Tizard hangsúlyozta, hogy a Brit Nemzetközösség a példa arra, hogyan tudják megőrizni a nemzetek a szuverenitásukat, ugyanakkor képesek meghaladni határait és együtt dolgozni a közjó érdekében. Tizard elsősorban a domíniumok tudományos humán erőforrását akarta kiaknázni. Ugyanis 1946 májusában a Barlow-bizottság megállapította, hogy komoly szakemberhiány várható Angliában, hiszen 1955-re a brit egyetemek körülbelül 60 ezer tudóst képesek kibocsátani, miközben legalább 70 ezerre lenne szükség. Mindezt súlyosbította a komplex fegyverprogramba való belépés: azaz az atombomba és a hozzá kapcsolódó szállítórendszer fejlesztésébe. Ezért a védelem területén felhalmozódott óriási mennyiségű kutatómunkát meg kell osztani az ausztrálokkal. A munkamegosztás szükségességéhez hozzájárult a korlátozott erőforrások és Nagy-Britannia földrajzi fekvése is. A fő kutatási irány az atomenergia, a biológiai hadviselés és az irányított rakéták fejlesztése volt. Ezért az Egyesült Királyság támogatt minden együttműködést a domíniumokkal a védelmi tudományterületet illetően és minden olyan jellegű törekvést, ami ebbe a tevékenységbe beletartozott. L. E. Beavis vezérőrnagy, az ausztrál delegáció vezetője megjegyezte, hogy mindent megtesznek annak érdekében, hogy létrejöjjön a két ország közötti megállapodás és a legteljesebb részt vállalhassák a Nemzetközösség védelmi kutatásaiban. Beavis különösen az atomkutatásról szeretett volna tárgyalni. Chifley Attlee-től értesült arról, hogy az atombombákhoz plutóniumot használnak, így azt remélte, az atomerőművek által termelt elektromos áram országos fejlesztésének lehetősége jó úton halad.

Az ausztrál delegáció hangsúlyozta, hogy Woomera földrajzi adottságai tökéletesen megfelelőek a következő generációs interkontinentális ballisztikus rakéták teszteléséhez, mint a Black Knight és Blue Streak. A konferencián szó esett arról, hogy Woomera olyan terület, ahol a látótávolság is megfelel annak a biztonsági küszöbnek, hogy a szabadesésű atombombatesztek végrehajthatók legyenek. Vagyis ezen a konferencián dőlt el, hogy a nukleáris fegyvereket Ausztráliában fogják tesztelni.¹⁰

Ez a konferencia volt a kezdete annak a birodalmi együttműködésnek, amelyre eddig még nem volt példa. A találkozó után, 1946. június 15-én Chifley a következőket jelentette ki a kabinetnek: „*A Nemzetbiztonsági Tanács látja, hogy az atomenergiának messzemenő hatásai lesznek a nemzetközösség országaira, és a mi legfőbb célunk az, hogy csatlakozzunk a birodalmi védelmi programhoz.*” Ennek megfelelően Chifley felvázolta, hogy az ausztrál atomprogram három lépésből fog állni: az ausztrál uránérc kitermeléséből, a fizikusvegyész- és mérnökképzés fejlesztéséből es egy atomreaktor létrehozásából, amely ipari célokat szolgál.¹¹

A konferencián Mark Oliphant ausztrál atomfizikus, aki szerepet játszott a háborús időszak alatt a brit atomprogramban, megszívlelendő tanácsot adott Chifley-nek. Oliphant ekkor a Birminghami Egyetem fizikaprofesszora volt, s 1946 januárjában az ausztrál atomprogram mellett foglalt állást. Oliphant azzal érvelt, hogy: az atomkorszakban a biztonságpolitikai tervek

¹⁰ MORTON 1997. 575.

¹¹ REYNOLDS 1998. 858.

önmagukban hasztalanok, kizárólag pedig a tengeri flottára összpontosítani lehetetlenség. Chifley miniszterelnököt nem kellett győzködni, azonban a program meglehetősen drágának bizonyult. Az előirányzott kezdeti teljes költségvetés meglehetősen alultervezett volt. Oliphant becslései szerint 500 000 fontra lett volna szükség a felsőoktatásra történő kiadások fedezésére, míg az ausztrál kormány eredetileg 120 000 fontot szánt a projektekre személyenként. Az atomfizikai kutatások magas költségvetési és infrastrukturális igényei új egyetemi központ létrehozását tették szükségessé.¹² Az Ausztrál Nemzeti Egyetem alapítása egybeesett a brit atomprojekttel. Oliphant annak idején maga választotta ki a brit Harwell reaktor területét, 30 mérföldre Oxfordtól, ahol fontos tényező volt, hogy távol essen a lakott területektől, rendelkezésre álljon elektromos áram, vízforrás és legyen egyetem a közelben. Ennek az analógiájára jelölték ki az Australian National University területét is, az ausztrál főváros szívében, ahol a politikai, katonai és adminisztratív központok is közel voltak, geopolitikailag védett területen feküdt, vagyis elég távol a hidegháborús konfliktuszónától, viszont közel volt az atomenergiaprojekt központjához a Snowy Mountains helyszínéhez.¹³

1949. február 22-én az ausztrál kormány memorandumban fejtette ki, hogy az atomprogram helyszínének egy olyan területet jelölt ki, amely védett az ellenséges csapásától, bővelkedik elektromos áramban és elérhető közelben vannak az egyetemek, könyvtárak. A szövetségi főváros ideálisnak bizonyult minden szempontból. A Chifley-kormány háború utáni fejlesztési programja a Snowy Mountains tervben összpontosult, amely egy hatalmas duzzasztógát, földalatti áramfejlesztő állomás és csatornák kiépítését tartalmazta, amivel lehetőség nyílt a belső, száraz területek öntözésére is. Mindez remek alkalmat kínált az angol befektetők számára. Snowy Mountains ideális helynek tűnt a plutóniumot termelő, nagy teljesítményű atomreaktor felállítására, aminek hűtéséhez és szabályozásához egyaránt hatalmas vízmennyiségre volt szükség. Az ausztrál védelmi szakemberek mellett érveltek 1948-ban Londonban, hogy az új reaktort Ausztráliában lehet csak megépíteni, mivel az Egyesült Királyságban a hasadó hulladék tárolásának megoldása körülményes, s olyan helyet kell találni az új atomreaktoroknak, ahol 30-40 mérföldes körzetben nincs lakott terület. Ilyen hely gyakorlatilag nem létezett a szigetországban.

1949-ben a NATO lett a legerősebb nemzetközi katonai szervezet, mely védelmet nyújtott a szövetségeseknek egy ellenséges támadással szemben az USA atomvédelemnél. Az 1951-ben életre hívott ANZUS¹⁴ (védelmi célú háromoldalú nemzetközi egyezmény Ausztrália, Új-Zéland és az Egyesült Államok között) sokkal lazább formáció volt, mely megosztotta az ausztrál kormányt. Percy Spender és Richard Casey, az ötvenes évek külügyminiszterei a minél szorosabb washingtoni kapcsolatot preferálták, viszont Sir Robert Gordon Menzies miniszterelnök (1949–1966) inkább a brit kapcsolatot részesítette előnyben, mivel úgy vélte, hogy az eredményesebbnek bizonyulhat, különösen a globális háborús tervet illetően. Abban azonban mindannyian egyetértettek, hogy a szövetségeseken keresztül részletesebb stratégiai tervhez kell hozzájutniuk. Ugyanakkor hamarosan világossá vált, hogy az Egyesült Államok nem kívánja figyelembe venni Ausztrália nukleáris törekvéseit. Így Londonra és Canberrára olyan washingtoni nyomás nehezedett, hogy az atomkutatás helyett hagyományos fegyverezését fejlesszék. Ezzel viszont sem a britek, sem az ausztrálok nem értettek egyet.

¹² FOSTER–VARGHESE 1996. 16.

¹³ GOWING 1988. 160–162.

¹⁴ Australia, New Zealand, United States Security Treaty.

A koreai háború alatt az Attlee-kormány attól tartott, ha Washington beváltja fenyegetését, hogy beveti az atombombát Koreában, a helyi konfliktus ismét világháborúba torkollhat.¹⁵ A pánik pedig abból származott, hogyha ez megtörténik, válaszlépésként a Szovjetunió megtorló nukleáris támadást indíthat Nagy Britannia ellen, hiszen akkor még a szállítórendszerek hatótávolsága nem tette lehetővé az atomfegyverek közvetlen bevetését az Egyesült Államok ellen. Az 1950 júliusában Londonban tartott megbeszélésen egy átfogó védelmi együttműködés tervezetén dolgoztak az ausztrál vezetéssel. Az ausztrál bizottság vezetője, a kormány biztonságpolitikai tanácsadója, L. H. Martin kész volt még több kutatót alkalmazni az atomfegyver fejlesztésében. Bár az ausztrál kormány aggodalmát fejezte ki a robbantások után keletkező radioaktív szennyeződés miatt, meg kellett állapodniuk arról, hogy szárazföldi vagy víz alatti robbantásokat hajtanak-e végre. Martin hangsúlyozta, hogy a legnagyobb ausztrál városok is ki lennének téve a víz alatti atomrobbantás utáni szökőár veszélyének, így Monte Bello szigetére esett a választás.¹⁶ A Védelmi Kutató Bizottság a megállapodást 1950. október 2-án írta alá. A kutatócsoport Oliphant vezetése alatt egyesült. Az ausztrálok további középtávú célja egy nehézvízes atomreaktor felépítése volt, amely hozzájárulhatott a biztonsági célú plutóniumtermeléshez.

Churchill Anthony Edennek adta át az atomprogram irányítását, aki sokkal szorosabbra kívánta fűzni az együttműködést a hollandokkal, dél-afrikaiakkal és az ausztrálokkal, mint az amerikaiakkal.¹⁷ Az októberben végrehajtott sikeres „Totem” teszt Közép-Ausztráliában hozzájárult annak az egyezménynek az elfogadásához, amelynek értelmében az állandó teszthelyszín Maralinga lett. Mintegy húsz robbantást hajtottak itt végre, beleértve a termonukleáris fegyverek tesztelését is. Viszonzásul a Brit Atomenergia Hatóság (UK Atomic Energy Authority) támogatta Ausztráliát az erőműépítésben. 1954 júliusában a Brit Atomenergia Hatóság segítségével megkezdődött egy teljes atomerőmű felépítése, amelynek az első lépése egy kísérleti reaktor megépítése volt Lucas Heights-ben, Sydneytől délre, az ipari zóna és az egyetemek közelében. Ez a brit Harwell reaktor ausztrál mása volt. A tervezetet 1954. szeptember 20-án nyújtotta be Beale a kabinetnek. Ausztrália 1956-ig jelentős pénzeket investált az atomenergia kutatásába. Lucas Heights területén nyolc egyetemi campus épült, a képzés lefedte az akkor szükséges tudományos igényeket, a fizikai, a kémiai, a kohászati, a villamosmérnöki tanulmányokat valamint a geofizikát. Az ausztrál személyi állományt is bevonták a teszterület fejlesztésébe, a légénység nagy részét a Salisbury üzemszáz látta el felszereléssel. A teszthelyszín rendelkezett saját meteorológiai személyzettel, telefonközponttal, postaszolgálattal, az ausztrál légierő alakulataival, biztonsági személyzettel, hadianyagügyi osztállyal és polgárőrséggel. A britek joggal jegyezték meg Menzies kormányfőnek, hogy Woomera és Maralinga valóban hozzájárul a Nemzetközösség biztonságához.¹⁸

A woomerai közös projekt részben elérte a célját, átalakította Ausztrália iparát. 1953-ban megalakult a védelmi üzletágban tevékenykedő vállalkozók társulása, a konzorcium felépített egy miniatűr hadiipari komplexumot Salisburyben, Dél-Ausztráliában, a rakétakilövőpályának kijelölt helyen. A projekt magába foglalta a csatornaépítést, üzemeket, mérnöki terveket és ipari komplexumokat. A fő brit repülőgyártó vállalat is érintett volt a fejlesztésben, Salisburyben számos laboratórium egyesült fegyverkutató vállalatokkal. 1956 márciusában az ausztrál kabinet

¹⁵ REYNOLDS 1998. 861.

¹⁶ REYNOLDS 1998. 861.

¹⁷ SIMPSON 1989. 140–159.

¹⁸ SYMONDS 1985. 313–314.

50 millió fontot költött Woomerára, a költségek további 9,5 millió fonttal növekedtek. Jelentős számú számú szakembert képeztek ki, s egy sor korszerű eszközt fejlesztettek, mint például a WREDAC elsőgenerációs számítógépet. Az ausztrál pénzügyminisztérium 1956-ban elkötelezte magát a brit vezető fegyverkutató cégek mellett, beleértve a Hawker de Havillandot és a Brit Légi Jármű Társaságot. A fő cél az volt, hogy Ausztrália megszerezze magának a Blue Streak középhatótávolságú ballisztikus rakétákat.¹⁹

Az együttműködés meghozta a britek sikerét is, kifejlesztették saját elrettentő fegyverüket 1956 és 1957 folyamán, abban az időszakban, amikor a szovjet rakéatechnika és termonukleáris fegyvertesztek sikereitől visszhangzott a keleti blokk, ami végül kikövezte az utat ahhoz, hogy az angol–amerikai atomkapcsolatok ismét intenzívebbé váljanak. Az 1957-es amerikai–brit bermudai találkozó után erősödött meg a szándék az együttműködés újjáélesztésére. Ez a konferencia volt a kezdete annak a folyamatnak, mely háttérbe szorította az angol–ausztrál közös projektet és a birodalmi védelmi együttműködést.²⁰ Az angolok speciális pozícióba kerültek, amikor 1958. június 19-én az amerikai kongresszus jóváhagyta az atomenergiáról szóló 1954-es törvény módosítását, mely korlátozta a nukleáris fegyverekre vonatkozó információcserét. Ez a változás komoly előrelépés volt a nukleáris fegyverkutató területén, amit hamarosan a rakéta-együttműködés követett. 1955-ben az USA megkezdte a szövetségeseivel a rakétafejlesztő programot, melynek a Szputnyik-1 1957. október 4-ei fellövése adott még nagyobb lendületet. Eisenhower elnök engedélyezte a rakéta-program fejlesztésének felgyorsítását, beleértve a NATO középhatótávolságú rakétáit is. A nagyjelentőségű fejlődés ellenére az elnök 1960. február 24-én kifejtette a Nemzetbiztonsági Tanács előtt, hogy „*saját célunk fenntartani egy olyan stratégiai egyensúlyt, amely még elfogadható az amerikaiak számára*”. A találkozó után a brit kormány lefújta a Blue Streak további fejlesztését, annak ellenére, hogy 84 millió fontot költöttek rá.

Egy hónappal a bermudai konferencia után a britek hozzájutottak a kanadai uránérchez is azáltal, hogy megegyeztek az Eldorado bányatársasággal.²¹ Júliusban a brit és az amerikai vezetés megbeszélést tartott a nukleáris fegyverek hasadóanyag gyártásának terveiről, amibe közvetlenül Ausztrália is bekapcsolódhatott. 1957-ben Canberra kétszer annyit költött Lucas Heights-re, mint amennyit előirányoztak a költségvetésben, azonban a Brit Atomenergia Hatóság elkezdte korlátozni az információ átadását az ausztráloknak, különösen a berilliumkutatásra vonatkozó eredményeket.²² A liberálisok, mint W. C. Wentworth és a későbbi miniszterelnök, John Gorton sietteték az ausztrál atomprogrammal kapcsolatos kutatási eredményeket, amelyet Phillip Baxter, az atombizottság elnöke is helyeselt, azonban a Menzies-kormány hezitált. Ausztrália atomprogramja megakadt, s ahhoz, hogy mindezt folytatni lehessen, példátlan nemzeti erőfeszítésre lett volna szükség. 1958 júniusában összehívtak egy szimpóziumot az Ausztrál Atomenergia Tanács megbízásából. Az ülésen részt vett számos részvényes, energiabizottsági tag, valamint az egyetemek, az ipar és a kormány képviselői. A tanács elnöke, Philip Baxter kijelentette, hogy tenyésztőreaktor telepítése csak a század második felében lehetséges.²³ Az viszont egyértelművé vált, hogy az angol–amerikai nukleáris kapcsolatok helyreállítása és az atomfegyverkezés

¹⁹ MORTON 1997. 213–222.

²⁰ BALL 1995. 439–454.

²¹ BOTHWELL 1994. 398.

²² RHODES 1995. 530.

²³ *Australian atomic energy symposium* 1958. A tenyésztőreaktor olyan atomreaktor, amely több nukleáris üzemanyagot állít elő, mint amennyit elhasznál.

szigorítása csökkentette Canberra azon mozgásterét, hogy atomhatalommá váljon. Az ausztrál kormány egészen az 1960-as évek végéig tiltakozott az ellen, hogy aláírja az atomsorompóegyezményt. Az ausztrál stratégia az volt, hogy lépést tartsanak a technológiai fejlődéssel, annak érdekében, hogyha a helyzet lehetővé teszi, a legrövidebb időn belül képesek legyenek atomfegyver gyártására.

A második világháború után az Ausztrália, Új-Zéland és Malajzia által 1948-ban megkötött regionális védelmi egyezményben rögzítették, hogy a birodalom képviselőjében a legfontosabb hatalom a Csendes-óceán déli részén Ausztrália, ami különösen az ausztrál légierő jövője szempontjából bizonyult hasznosnak. Az 1950-es években a „Plan D” értelmében az ausztrál légierőt (RAAF) használták a távol- és közel-keleti berepülésekhez.²⁴ A probléma a britek számára az volt, hogy nem lehetett véglegesíteni Ausztrália szerepét egy esetleges fegyveres konfliktusban, ugyanis Washington visszautasította a tervekről való tárgyalást.²⁵

Ausztrália fő célja az volt, hogy együttműködhessen atomvédelmi területen a NATO-val, csak hogy a NATO-haditervek nem terjedtek ki Ázsiára. A másik probléma, hogy tárgyalások kezdődtek az ENSZ-ben a nukleáris fegyverek terjedésének csökkentéséről. 1954. október 14-én Menzies kifejtette az ausztrál kormány álláspontját Washingtonnak, miszerint a nagyhatalmak Európa és az USA védelmével vannak leginkább elfoglalva, és a kellelénél kevesebb figyelmet szentelnek az egyre erősödő kínai katonai erőforrásokra, amely felboríthatja a világ stratégiai erőegyensúlyát. Sir James Plimsoll külügyi államtitkárhelyettes 1955 januárjában hangsúlyozta, hogy egy esetleges háborúban elszigetelődhet, így biztosítani kell önállóságát, ami azt jelentette, hogy Ausztráliának elengedhetetlenül szükséges felszerelkeznie taktikai nukleáris fegyverekkel. McCaultey marsall, a légierő vezérkari főnöke ugyanekkor megerősítette, hogy az ausztrál légi-erőnek vannak nukleáris fegyverek bevetésére alkalmas gépei, ennek ellenére az ANZAM túl gyenge egy Kínával való nyílt fegyveres konfrontációhoz. Menzies jelezte, hogy a nukleáris fegyverek leszerelése következtében nem fogják tudni ellátni a Maláj-félsziget védelmét. Az ausztrál miniszterelnök 1955. március 14-én hangsúlyozta, hogy Ausztráliának szüksége van a taktikai atomfegyverekre az egyre növekvő kínai kommunista veszély és az ázsiai agreszsió ellen.

A britek úgy gondolták, hogy a nukleáris támadás megelőzésének egyetlen módja az aktív elrettentő fegyver birtoklása.²⁶ Az ausztrál doktrína ugyanez volt. 1955. június 13-án az ausztrál védelmi bizottság egyetértett London azon nézetével, hogy szükség van elrettentő fegyverre, Délkelet-Ázsia biztonsági tervének sikeressége pedig a kezdetkor kibocsátott nukleáris támadás hatékonyságától függ. A brit védelmi bizottság jóváhagyta az ausztrál légierő kiterjesztését Butterworth városban, Malajziában. Indonézia védelme fontos volt a brit stratégiai pozíciók érdekében a Távol-Keleten és Ausztrália védelmében is.

W. J. Hudson a szuezi válságról szóló könyvében megemlíti Menzies vak lojalitását a brit kormányhoz. Hudson szerint a britek támogatása az egyiptomi invázióban Ausztráliának sem anyagilag, sem diplomáciailag nem állt érdekében, hiszen Ausztrália területi egysége tisztán az Egyesült Államoktól függött, nem pedig Nagy-Britanniától.²⁷ Végül is Ausztrália csak diplomáciailag támogatta Nagy-Britanniát a szuezi válságban. Menzies viszont biztosította a brit

²⁴ STEPHENS 1995. 29–50.

²⁵ REES 1996. 50.

²⁶ REYNOLDS 1998. 869.

²⁷ HUDSON 1989. 7.

kormányt, hogy kész tovább is elmenni, és utalt rá, hogy akár a légierőt is beveti. Ausztrália ugyanabból a megfontolásból vállalt szerepet a szuezi válságban, mint az egyesített atomprojektben és a Maralinga-tesztben, hogy brit segítséggel atomfegyverhez juthasson. A védelmi bizottság egyetértett azzal, hogy az atomfegyverekhez való hozzájutás igen fontos lenne, Ausztráliának szükséges az észak-nyugati védelem, különösen, ha a brit vagy az amerikai légierő máshol van lekötve. Egyes nézetek szerint Ausztrália sebezhető lehet, ha a szovjetek légitámadást indítanának a Timor-szigetről vagy az antarktisi bázisukról. Ennek megfelelően a britek azt javasolták, meg kellene kérdeznük az amerikaiakat a szigorú kommunikációs zárlat ellenére, fejleszthetnek-e atomfegyvert, folytatva a brit–ausztrál közös projektet.

Az atomfegyverkezés tekintetében az említett bermudai konferencia teljes kudarc volt az ausztrálok számára. Az USA külügyminisztere, John Foster Dulles derűlátóan jelentette ki a delegátusnak, hogy amennyiben a szovjetek hajlandók elfogadni a leszerelési indítványt, akkor a nukleáris fegyverkezésben szünet következik, ami azt jelenti, hogy a NATO nem terjeszti ki tagságát a következő jelölt országra, vagyis Ausztráliára. Eisenhowernek nem voltak különösebb tervei Ausztrálival, elfogadta a bermudai konferencia után készült védelmi jelentést, melyben Ausztrália és Új-Zéland nem játszik szerepet egy esetleges atomháborúban sem logisztikai, sem ipari szempontból. Ezek után Menzies 1957. szeptember 19-én jelentette be a parlamentben, hogy „jelenleg” a nukleáris fegyvergyártásra vonatkozó ausztrál kérelmet elvetették, aminek fő oka az USA új külpolitikája. A globális háború esélye egyre inkább háttérbe szorult, ennek ellenére a lokális konfliktusoknak még fennáll a veszélye és ez határozza meg Ausztrália szerepét Délkelet-Ázsia biztonságpolitikájában, amelyben – úgy tűnik – a dzsungelharoké lesz a főszerep. Nukleáris támadásra legfeljebb az északi félteke számíthat, így a délin nincs ok atomfegyvert állomásoztatni.

Az ausztrál kormány a második világháború befejezése után meglehetősen elszigetelten érezte magát a délkeleti féltekén, részben a sokkal nagyobb lélekszámmal bíró ázsiai szomszédai, részben a kommunista Kína egyre fenyegetőbb katonai ereje miatt. Ezért úgy határozott, hogy területének leghatékonyabb védelmét az biztosítaná, ha saját elrettentő fegyverre, vagyis atombombára és szállítórendszerre tehetne szert. Washington ugyanebben az időben kizárta a brit kormányt az előzőleg közös Manhattan terv keretében végzett atomfegyver kutatásból. Elsősorban mert meg kívánta őrizni kizárólagos atommonopóliumát illetve mert tartott attól, hogy a brit kutatók titkos információkat szivárogtathatnak ki a szovjet kormánynak. Azonban ezt a helyzetet a brit kormány nem hagyta annyiban, mert úgy vélte, hogy az atomfegyver birtokában hatékonyan védhetné területét egy esetleges szovjet atomtámadással szemmel, ezért új szövetséges után nézett. Mivel mind az ausztrál kormánynak, mint a brit kormánynak egybeestek katonai céljaik 1947-től közös atomkutatásba kezdtek. A rakétatesztek és az atomrobbantások helyszínül a nyugat ausztrál partjainál elhelyezkedő Maralinga területét jelölték ki. A tudományos kutatásoknak pedig az ún. Snowy Mountains kísérleti atomerőmű adott otthont. Ennek az együttműködésnek a Szovjetunió rakéatechnikai és termonukleáris fegyverekkel kapcsolatos sikerei vetettek véget, mert válaszképpen az Eisenhower-kormány felgyorsította atomfegyver gyártással kapcsolatos programját és a Bermuda csúcstalálkozó keretében ismét felújította kapcsolatát a brit Macmillan-kormánnyal. 1957-ben a brit kormánynak végül sikerült szert tennie az áhított atomfegyverre így a Nemzetközösségen belüli ausztrál–brit együttműködés véget ért.

FELHASZNÁLT IRODALOM

BALL, SIMON (1995): Military Nuclear Relation between the United States and Great Britain under the Terms of the McMahon Act, 1946–1958. *The Historical Journal* vol. 38. no. 2. 439–454.

BOTHWELL, ROBERT (1994): *Eldorado: Canadas's National Uranium Company*. Toronto, University of Toronto Press.

CLARK IAN – WHELLER, NICHOLAS (1989): *British origins of nuclear strategy, 1945–1955*. Oxford, Clarendon Press. 140–159.

DAY, DAVID (1988): *The Great Betrayal: Britain, Australia and the Onset of the Pacific War, 1939–42*. London, W. W. Norton & Company.

FOSTER, STEPHEN – VARGHESE, MARGARET (1996): *The making of the Australian National University*. Sidney, Allen & Unwin.

GOWING, MARGARET (1988): *Independence and Deterrence: Britain and Atomic Energy, 1945–1952*. I. köt. London, The Macmillan Press Ltd.

HUDSON, WILLIAM JAMES (1989): *Blind Loyalty: Australia and the Suez Crisis, 1956*. London, Melbourne University Press.

MORTON, PETER (1997): *Fire across the desert: Woomera and the Anglo–Australian joint project, 1946–1980*. Canberra, Australian Government Publishing Service.

REES, G. WYN (1996): *Anglo–American approaches to alliance security, 1955–60*. London, University of Leicester.

REYNOLDS, WAYNE (1998): Rethinking the joint project: Australia's bid for nuclear weapons, 1945–1960. *The Historical Journal* vol. 41. no. 3. 853–873.

RHODES, RICHARD (1995): *Dark sun: the making of the hydrogen bomb*. New York, Simon & Schuster.

SIMPSON, JOHN (1986): *The Independent Nuclear State*. London, Macmillan Publishers Limited. 114–115.

STEPHENS, ALAN (1995): *Going solo: the Royal Australian Air Force, 1946–71*. Canberra, Australian Government Publishing Service. 29–50.

SYMONDS, J. L. (1985): *History of British Atomic Test in Australia*. Canberra, Australian Government Publishing Service.

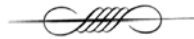
WILLIS, KIRK (1995): The origins of British nuclear culture, 1895–1939. *Journal of British Studies* vol. 34. no. 1. 59–89.

LAKI ILDIKÓ PHD

b.laki.ildiko@gmail.com

Területi és társadalmi változások a magyarországi iparvárosokban 1990–2018 között

The territorial and social transformation
of Hungarian industrial towns between 1990 and 2018

ABSTRACT

In my study I intend to give a detailed analysis of social transformations of the past 27 years in Hungarian industrial towns (former ‘socialist’ towns). The array of urban functions and activities has undergone a significant modification in the so-called traditional industrial towns (11), which resulted not merely in spatial and economic structural changes but furthermore in notable social ones as well. In the case of several towns social realignments (Tatabánya, Várpalota, Oroszlány), population loss (Dunaújváros, Salgótarján), as well as the emergence of new social groups in consequence of new activities undertaken (Százhalombatta, Ajka, Várpalota) occurred. Simultaneously local community initiatives commenced with the goal of finding viable roles for these towns and their residents; for some groups within the towns, while for others temporarily or permanently through relocation to other settlements. Thus the current survey primarily concerns itself with those social issues which have initiated and brought novel changes and developments in the towns under consideration in their local economies and at various levels of their communities.

KEYWORDS

industrial cities, social and territorial change, urbanization, development

DOI 10.14232/belv.2019.2.10 <https://doi.org/10.14232/belv.2019.2.10>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article: Területi és társadalmi változások a magyarországi iparvárosokban 1990–2018 között. *Belvedere Meridionale* 31. évf. 2. sz. 163–172. pp.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)
(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

BEVEZETŐ

Az iparváros elnevezés a magyarországi szakirodalomban kettős megközelítésű; egyfelől jelenti a szocialista iparosítás által létrehozott városokat, másfelől azokat a napjainkban új beruházással rendelkező városokat, amelyek egy-egy nagyobb gyárra (például autógyárra) épültek és biztosítanak munkát a helyben, valamint a környéken élők számára. A jelen tanulmány a korábbi, szocialista iparosítás során létrejött városok jelenkori helyzetét, helyi társadalmuk lakosság-számarányának változását állítja középpontba.

Az 1950-es években a városépítés legfeltűnőbb akciója az ún. szocialista városok építése volt. E városok egy-egy ipari nagyberuházás munkaerő-szükségletét voltak hivatva biztosítani.¹ A nagyberuházások zöme a bányakincseket nyújtó középhegységek területén, a Borsod-Abaúj-Zemplén megyétől (Ózd, Kazincbarcika, Miskolc) Budapesten át Veszprém megyéig (Várpalota, Ajka) húzódó energetikai, nehézipari tengely mentén történt.²

A „szocialista városok” építésének első hullámában kezdtek hozzá Dunaújváros, Kazincbarcika, Komló, Oroszlány, Ajka felépítéséhez.

Ezekre a településekre (Oroszlány, Komló, Ajka, Várpalota, Berente, Gyöngyösvisonta), illetve az új olajtartalékokra (Százhalombatta) erőművek épültek. Nagyarányú rekonstrukcióval bővült a vas- és acélkohászati bázis (Diósgyőr és Ózd), Dunaújvárosban pedig újak jöttek létre. Oroszlányban barnaszénbányászat és villamosenergia-termelést biztosító hőerőmű, Ajkán szénbányászat, timföldgyártás és energiatermelés, Várpalotán szén- és lignitbányászat, villamosenergia-termelés és alumínium kohászat, Kazincbarcikán szénbányászat, villamosenergia-termelés és vegyipar, Tiszaújváros esetében villamosenergia-termelést adó hőerőmű és vegyipar, Dunaújvárosban pedig vas- és acélkohászatra létesített erőmű, építőanyagipar és könnyűipar jött létre.³

Ezek a települések a kor politikai elveinek megfelelő cél végrehajtását elősegítendő eszközként jöttek létre. A „kitalálók” az ipari múlton kívül – még ha voltak is – semmiféle történelmi gyökeret nem vettek figyelembe. Az új városok megjelenésük pillanatától a „modernség szinonimái” voltak.⁴

A települések fejlesztések szerint is csoportosíthatóak. Ennek értelmében az alábbi osztályokat alkothatunk: az első iparvárosi csoportba Ajka, Tatabánya, Ózd, Várpalota tartozik, esetükben már egy korábban is működő ipari tevékenységet szélesítettek ki, ehhez a csoporthoz kapcsolható a bányászváros Komló is. A második csoportba azok a települések tartoznak, amelyek nem rendelkeztek ipartörténeti gyökerekkel, egy felsőbb politikai döntésre jöttek létre. Ilyennek tekinthető Dunaújváros, Paks, Tiszaújváros és Százhalombatta.

¹ BELUSZKY 2003.

² ENYEDI–HORVÁTH 2002.

³ DRAGONICS 1975.

⁴ GERMUSKA 2004.

Teljesen zöldmezős beruházként indult két kisebb község szomszédságában (melyeket később integráltak a településbe) Dunaújváros (Dunai Vasmű) és a Tiszaújváros (Tiszai Vegyi Kombinát) építése. Valamint a településhez kapcsolódóan, de azzal nem összeépülve zajlott az ipartelepítés Százhalombatta (Dunai Olajfinomító) és Paks (Paksi Atomerőmű) esetében is a másik két városhoz képest fáziskéséssel az 1960-as évek végén és az 1970-es évek elején.⁵

A szocialista iparvárosok létrejöttében alapvető szerepet a második világháború utáni gazdasági-társadalmi, és politikai folyamatok játszottak. Ez egyfelől függési viszonyt, másfelől új gazdasági, társadalmi és politikai életteret alakított ki, amely alapjaiban megváltoztatta Magyarországot egyes szegmenseit.

A városok elfogadott hazai kategorizálását elsőként Markos György fogalmazta meg a *Magyarország gazdasági földrajza* című könyvében. Hangsúlyozta, hogy egy-egy város jellegének meghatározásánál nemcsak az új, hanem a múltból örökölt funkciókat is figyelembe kell venni.⁶

A szocialista iparvárosok tehát felülről irányított módon, tudatosan létrejött városok, melyek lakosainak száma, a városok ipari szerepkörűvé válása előtt igen alacsonynak volt tekinthető.

AZ IPARVÁROSOK HELYZETE NAPJAINKBAN

A rendszerváltozást követően a városok erőteljes pozícióvesztésüket szenvedtek, egyértelműen két település esetében nem volt látható; az 1970-ben várossá vált Százhalombatta és az 1978-ban városi rangot kapott Paks vonatkozásában. E két település a mai napig is elsősorban ipari funkcióira építve működteti városát, integrálja helyi társadalmát.

Az iparvárosok jelenkori helyzetét továbbra is múltbéli szerepük határozza meg.

Az 1940-es és 1950-es években létrejött városok közé tartozik tehát: Tatabánya (1947), Ózd (1949), Várpalota (1951), Komló (1951), Dunaújváros (1951), Kazincbarcika (1954) Oroszlány (1954), Ajka (1959). Az 1960-as és 1970-es években létrejött városok közé pedig Tiszaújváros (1966), Százhalombatta (1970) és Paks (1978). (Lásd 1. ábra.)

Az iparvárosok között elsőként városi ranggal rendelkező települések (Tatabánya, Ózd) a nehéziparra épültek. **Tatabánya** esetében a rendszerváltozást követően a város új szerepköröket keresett, elsősorban a területi elhelyezkedésére, meglévő szakmai potenciáljára, illetve a helyben élők tudására építve. Ennek következtében a város ipari tevékenységeiben az innovatív, kreativitást és gazdasági kooperációt igénylő iparágak telepedtek le. Ezzel nemcsak a tevékenységi köre, de a településen élők foglalkoztatottsága sem helyeződött mellékvágányra. A kezdeti nehézségek után, a 2000-es évek első felére az ún. nyugati típusú fejlődési vonalra állt rá a város, melyet támogatott földrajzi elhelyezkedése, Budapesthez és a nyugati határvonalhoz egyaránt szorosan kapcsolódó gazdasági érdekeltsége. Ipari parkja, felsőfokú oktatási intézménye és a különböző vállalkozásai egyre kedvezőbb feltételeket teremtenek a magasabb státusú lakosok letelepedésében, tartós településen maradásához.

Ózd esetében a múltba alapozott jövő kevésbé pozitív. „*Ózd ma Magyarország egyik súlyos, társadalmi és gazdasági problémákkal küzdő térségének centruma, ahol a hátrányos helyzet*

⁵ CSIZMADY 2013.

⁶ MARKOS 1952.

1. ÁBRA Várossá nyilvánítás éve a szocialista iparvárosok körében (Forrás: Helységnévtár adatai alapján, 2018. január 1.)

halmozódását több tényező idézte elő.”⁷ Az 1990-es éveket követően, a nehézipar megszűnésével, a város és környékének gazdasági szerepe háttérbe szorult, mely a helyi, alacsony iskolázottságú és többnyire hátrányos helyzetű társadalom még inkább háttérbe szorult. A térség jellemzően az elmúlt közel 30 évben magas munkanélküliséggel, valamint ebből adódóan alacsony jövedelemmel rendelkezik. Az aktív gazdasági alapot biztosító szervezetek elkerülik a várost, mely még inkább háttérbe szorítják a város fejlődési útját.

Az 1951-ben városi rangot szerzett Várpalota és Komló az iparvárosok további speciális típusát mutatja. „**Várpalota történelmi fejlődése a II. világháborúig töretlen, ideértve a római településtől, a gazdag középkoron, a barokk városépítésen át egészen a 19. század végétől kezdődően a bányászat térnyeréséig. 1951-ben »Várpalota, Inota, Pét – egy város« új korszak kezdetét hozta. A rohamos iparosítás, Inota község felduzzasztása a közben már elszakadt Pétfürdővel együtt, alapjaiban formálta át a város életformáját, szerkezetét. Várpalota ipari centrummá válása a rendszerváltást követő ipari recesszió következtében nagy úrt képzett.**”⁸ Az ipar szerkezeti átalakulása azonban a korábbi helyi társadalom szerkezetét is átalakította. A településen jellemzően alacsony iskolázottsági mutatójú, hátrányos helyzetű csoportok élnek, ez a város innovativitását, hosszútávú fejlődését nagymértékben befolyásolja.

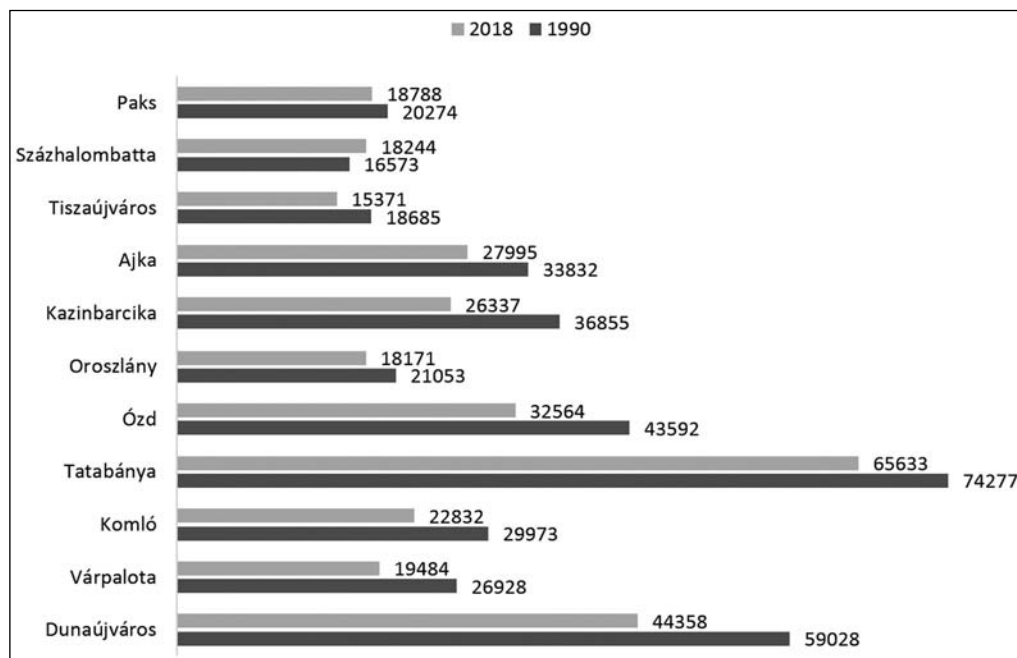
⁷ Ózd város integrált területfejlesztési stratégiája 2015.

⁸ Várpalota Településfejlesztési Konceptió 2015–2030 2017.

Komló bányászvárosként a rendszerváltás előtti időkben gyorsan fejlődő, munkát biztosító településként volt jelen a magyarországi városok között. „Gazdaságára rányomja bélyegét a bányászváros múltja. A bányák bezárását követően a mai napig nem tudták az újonnan létrejött helyi vállalkozások a munkanélkülivé vált embereket foglalkoztatni. A munkaerő képzettségi színvonala alacsony. A bánya bezárását követő nagy szociális krízist – a megerősödött helyi vállalkozások ellenére – a mai napig nem tudta kiheverni Komló és térsége.”⁹

A városban – hasonlóan Ózd, Várpalota településeivel – a helyben élők alacsony iskolázottsággal rendelkeznek. Komló közlekedése, elérhetősége miatt inkább az elköltözés, mint a beköltözés jellemző. A magas munkanélküliségi ráta, a hátrányos helyzet tovább nehezíti a fejlődés útját, hiszen olyan beruházásokra lenne szükség, mely újjáéleszti a város egészét. Komló esetében különösen fontos az a tény, hogy a város nem a szocialista iparosítás során vált Újvárossá, esetében már egy komoly múlttal rendelkező, bányász település fejlődött tovább. E tény azonban nem segítette abban, hogy a bányászat megszűntével kiváltságokat, vagy új perspektívákat kapjon. (Lásd 2. ábra.)

Oroszlány városa ún. zsáktelepülésként 1954 óta rendelkezik városi ranggal. A város a szénnek köszönheti fejlődését, 19–20. századi szerepét. A térség, egyben a település legnagyobb foglalkoztatója évtizedeken keresztül az erőmű és a hozzákapcsolódó Márkushegyi bányauzem volt. A rendszerváltást követően Oroszlány gazdasági szerkezete gyökeresen átalakult, amely eredményeként az eredetileg főleg a bányászaton alapuló városban a korszerű ipari és szolgáltatási

2. ÁBRA Lakosságszám változás – 1990–2018 között – a magyarországi iparvárosokban (Forrás: Helységnévtár 2018.)

⁹ Komló integrált településfejlesztési stratégiája 2017.

üzemek is betelepültek. „A 90-es években a szénbányászat átalakítására került sor, bezárásra kerültek a gazdaságtalannak ítélt bányák. Az 1994-ben létrejött bányaeömű integráció az orosz-lányi és tatabányai medencében még megmaradt bányákat ismét egy vállalatban egyesítette az általunk kiszolgált erőművekkel együtt.”¹⁰ Az 1990-es éveket követően a városban jelent meg ipari park, ezzel is a város ipari tevékenységének valamilyen szintű megtartását kívánták biztosítani. „A bányászat megszűnése komoly kihívás elé állította, amit a város sikerrel vett: mára gazdasága a bányásztól független, stabil alapokon áll.”¹¹

A helyben élők társadalma itt is specifikus, a város – korábbi – bányászatra épülő ipari tevékenységének megfelelően az alap- és középfokú képzettségük aránya az országos átlagnál magasabb, azonban a felsőfokú végzettségük száma jelentősen alacsonyabb. Ugyanakkor az is tény, hogy a képzettség – éppen a múltbéli szerepből adódóan – nem elégíti ki a helyi munkaerőpiaci keresletet, az itt lévő intézmények, szervezetek nem minden esetben találják meg a megfelelő végzettséggel rendelkező helyi lakosságot.

Az iparvárosok korabeli és napjainkban is kiemelt szereplője **Dunaújváros**. A hazai iparvárosok között ezen iparváros vonatkozásában az 1990–2018 között különösen nagy volt az elvándorlás – 27 év alatt 14 338 fő hagyta el a várost –, melynek oka a várost működtető, korábbi elnevezésében Dunai Vasmű rendszerváltáskor történt megtorpanása, a munkanélküliség és a monolitikus szakmai tudás, szakmai ismeret alkalmazhatatlansága játszott szerepet.

A város az 1950-es években vált új iparvárossá a vaskohászati kombinát és a hozzá kapcsolódó lakótelep felépítésével. Mintaértékű szocialista iparvárossá kívánták tenni a hazai városok között. 1951–1961 között Sztálinvárosként, 1961 után Dunaújvárosként több ezer munkásnak és mérnöknek biztosított helyet életének megkezdéséhez, tartós letelepedéséhez.

Az újvárosi fejlődés az 1990-es években megszakadt, mely – a többi iparvároshoz hasonlóan – a nehézipar átalakuló szerepének, szerkezeti változásának volt köszönhető. A település mind tevékenységében, mind pedig helyi társadalmában nehéz évek elé nézett, melyet közel húsz éven át a bizonytalanság, a szerepkeresés jellemezett. Az ezredfordulót követően a település részben a régi ipari tevékenységének körére, részben új tevékenységekre építve megtalálta pozícióját (ISD Dunaferr Zrt., Hankook Tire Magyarország Kft. stb.). További erősítő tényező mind ebben a település Budapesthez való közelsége, kedvező térségi kulturális és oktatási szerepe.

„**Kazincbarcika** 1954-ben *Barcika, Sajókazinc és Berente településekből létrejött Újváros Miskolctól északra a Sajó völgyében. A város a mellé települt Borsodi Vegyi Kombinát és a közelben lévő bányászat lakóterületének kialakítására jött létre, akkor még lakótelep jelleggel, hiányos intézményi struktúrával, tervezett településként.*”¹²

Az 1960-as és 1980-as évek között a város erőteljes fejlődése következett, a Borsodi Vegyi Kombinát fejlesztésével a helyi társadalom, illetve az őt kiszolgáló intézményrendszer a magyarországi városoktól elvárt minőséggel és teljeskörűséggel rendelkezett. Az 1980-as évek végén e város is bekerült a válság sújtotta területek közé, mely az 1990-es évek végéig folyamatosságot mutatott. A korábbi Borsodi Vegyi Kombinát helyét a BorsodChem Rt. vette át,

¹⁰ Oroszlány város integrált városfejlesztési stratégiája 2010.

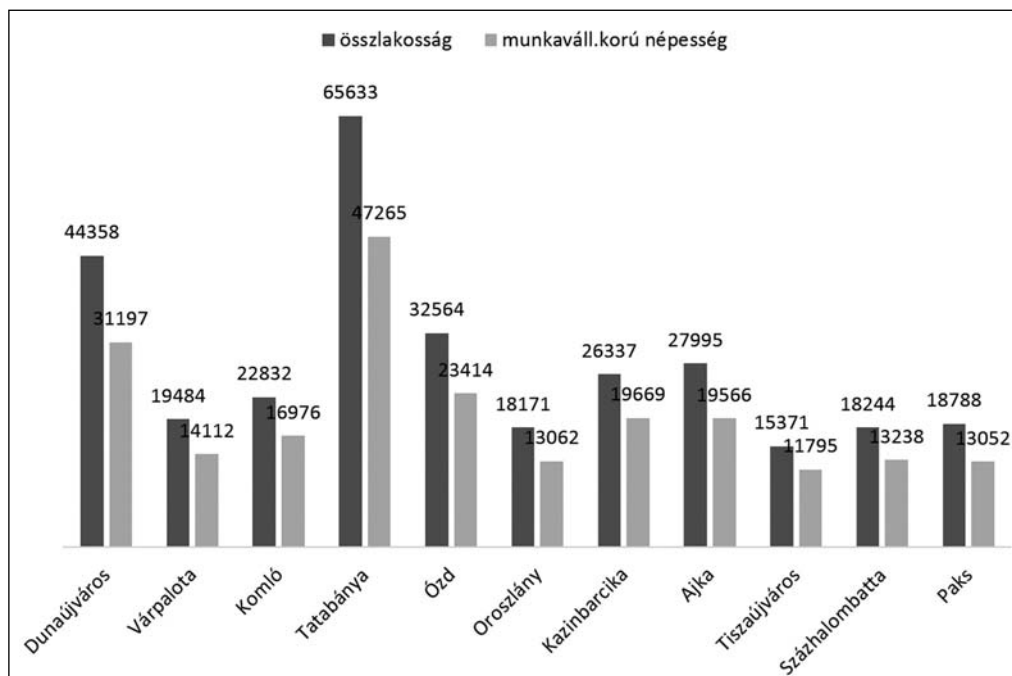
¹¹ Oroszlány város integrált településfejlesztési stratégiája. Megalapozó vizsgálat 2015.

¹² Kazincbarcika város integrált településfejlesztési stratégiájának megalapozó vizsgálata 2014.

mely bár ma a térség egyik legnagyobb foglalkoztatója, a korábbi magas foglalkoztatotti kört nem képes vállalni. A település életére az iparban történt változások mellett a lakosságszám-arányának változása is komoly hatást gyakorolt, illetve gyakorol napjainkban is. Kazinbarcika lakosság száma 1990 és 2018 között több mint 10 000 fővel csökkent. E csökkenés folyamatosságát mutat, melyben feltételezhető az tény, hogy a korábbi iparban foglalkoztatott, magasabb iskolai végzettséggel rendelkezők az ország különböző területeire vándoroltak, míg az alacsonyabb, képzetlenebb munkaerő helyben maradt.

Az 1950-es évek utolsó évének egyik városi rangra emelt települése **Ajka** volt. A több településből létrejött város az 1960-as évek végére, az 1970-es évek elejére már egy erős iparvárosként funkcionált a hazai városok között. A város gazdaságát évtizedekig a mezőgazdaság és a bányászati, alumíniumipari szektor határozta meg, a rendszerváltás után pedig egyre erőteljesebbé a feldolgozóipar vált. Az 1990-es évek után Ajka sem maradt ki az iparvárosokat sújtotta helyzetből. Szerepkeresés, új funkciók és tevékenységek keresése jellemezte a települést és térségét. Az iparban foglalkoztatottak magas arányban váltak munkanélkülivé, folyamatos elvándorlás vette kezdetét, melynek eredményeképpen 1990-2018 között több mint 5000 fővel csökkent a településen élők számaránya. E település esetében is jellemzően a középfokú vagy szakképzettséggel rendelkező lakosok vannak többségében, a felsőfokú végzettségűek száma alacsony. (Lásd 3. ábra.)

Az 1960-as és 1970-es években, az iparosítás utolsó fázisában három város került a szocialista iparvárosok körébe. **Tiszaújváros** (1966) korábban Tiszaszederkény, majd 1970-től Leninvárosként

3. ÁBRA Munkavállalási korú népesség (2019. 04.) az összlakosságon belül, az összlakossággal összehasonlítva (Forrás: www.nfsz.munka.hu, Helységnévtár 2018.)

vált ismertté a szocialista iparvárosok között. Az 1950-es évek közepén megkezdődött a Tiszai Vegyi Kombinát építése, majd az 1970-es évek elejére az olajfinomító, az 1970-es évek végére pedig felépült a Tiszai Hőerőmű. A várost, ahogyan a többi iparvárost is, hátrányosan érintette a rendszerváltás okozta ipari és társadalmi változás. A település az 1990-es években a mélypontra került, az ipari szerkezet átalakítása a helyben dolgozókat hasonlóan súlyosan érintette, mint más városok esetében. További nehezítő tényező volt, hogy a város azon lakói, akik magasabb iskolai végzettséggel, szakképzettséggel rendelkeztek elköltöztek, új életteret kerestek maguknak. Az elköltözés fokozatosan, az elmúlt közel harminc évben néhány ezres nagyságrendű volt. **Százhalombatta** és Paks a legkésőbb városi rangot kapott iparvárosok között jelennek meg. Az előbbi esetében az olajipari tevékenység, a második város esetében az atomerőmű a meghatározó elem. Százhalombatta modernkori ipari tevékenysége a Dunamenti Erőmű és a Dunai Finomító (ma MOL Zrt.) vállalataira épül a kezdetektől. Az 1960-as években megkezdett ipari beruházások az 1970-es évek végére biztos alapokat teremtett a foglalkoztatottaknak, a helyben élők és városba költözők részére. Százhalombatta az 1960-as évektől folyamatos fejlődési utat jár be, lakossága 1960-óta emelkedő tendenciát mutat. E város esetében elmondható, hogy a rendszerváltás nem okozott sem gazdasági, sem társadalmi törést. Az iparvárosok között egyedül e város vonatkozásában látható jelentős számarányemelkedés. A város pozícióját Budapesthez való közelsége, illetve a speciális ismeretre épülő (monolitikus) MOL Zrt., valamint a hozzá kapcsolódó kisebb gazdasági szervezetek biztosítják. A város lakossága többnyire közép vagy alacsony végzettségű, a diplomások számaránya az iparvárosokéhoz hasonlóan alacsonyabb az országos átlagnál. **Paks** városa a hazai iparvárosok között némileg még inkább eltérőséget mutat. Az atomerőműre létrejövő város más vonalat követett, mint a korábban létrehozott iparvárosok. A speciális tudásra és iparra épülő város szintén egy már meglévő településre épült, a Duna menti elhelyezkedésének pozitívumaira épülve. A város iparvárossá válását az 1967-ben megszületett kormányhatározat döntötte el, mely a Duna és Csámpa-pusztá között található területre helyezte az első magyarországi atomerőmű építését. 1969-től megkezdődött az ipari létesítmény létrehozása (földmunkák, lakótelepek építése, alapkötetétel). „Az atomerőmű-lakótelep a 70-es évek várostervezési elveinek megfelelően épült. Mára a város integráns részévé vált. »Tulipános« házai miatt elindítója volt a hazai építészeti egyik progresszív nyilvános vitájának. Épületei, terei ma is élhetőek, de megújításra szorulnak.”¹³ Mindeközben Paks lakosság száma folyamatosan emelkedett, mely mutatót tovább emelte az a tény, amikor a települést várossá nyilvánították ki (1979), illetve megindult az első blokkban az áramtermelés (1982). A város egészének működését, lakóinak életminőségét az 1987-re elkészült erőmű biztosította és biztosítja napjainkban is. Százhalombatta és Paks közös sajátossága tehát a monolitikus ipari tevékenység. E két város jövőképét egyértelműen ez a gazdasági-politikai helyzet dönti el.

¹³ Paks a város jövője – a jövő városa 2017 2017.

ÖSSZEGZÉS

Összességében elmondható, hogy a hazai iparvárosok az 1990–2018 közötti időszakban folyamatos változásra kényszerülnek. A legkorábban létrejött városok még mindig erőteljesen magukon viselik ipari múltjukat, mely nagymértékben határozza meg jelenkori működésüket, szerepüket. E szerepben azonban már a 11 város közül csak néhány volt képes helyi lakosságát egészében vagy részben megtartani, köszönhetően sajátos ipari tevékenységének, új karakterének (Paks, Százhalombatta, Tiszaújváros, Tatabánya és az elmúlt években már Dunaújváros). E városok esetében felmerülhet az a kérdés, vajon létrejöttük ideje, helyzetük, pozícióik és speciális ipari funkcióik határozták-e meg e relatív stabilnak tekinthető státusukat vagy az ehhez kötődő politikai döntések sora. Mennyire lesznek kitéve azoknak a változásoknak, melyeket a politika (szakpolitika) generál vagy a többi magyarországi városok sorában képesek lesznek megtalálni megfelelő helyüket. Vajon az 1940-es és 1950-es években létrejött, nehéziparra épült szocialista iparvárosok miért nem kerültek ehhez a listához. Komló, Ózd, Kazincbarcika képes lesz-e valaha olyan tevékenységet találni, mellyel helyi társadalmát, annak foglalkoztatását stabilizálja, hosszútávú életkilátásokat biztosítva.

A városok helyi társadalmát erőteljesen a munkás, illetve a középfokú végzettséggel rendelkezők alkotják, egy-egy város esetében a helyben élők között esetenként előfordul a magasabb iskolai végzettség (a helyben működő felsőoktatási intézmények miatt), de alapvetően a korábban létrejött iparvárosokban alacsonyabb iskolázottsági mutatókkal találkozhatunk, mint az 1970-es években „keletkezettek” körében.

A 11 iparvárosok esetében csak egy település növelte lélekszámát az elmúlt években, évtizedekben. Százhalombatta városa az élhetőség elve mellett maradt meg továbbra is hagyományos iparvárosnak, melyre legjobb bizonyíték, hogy a várostól független MOL Zrt-ben még mindig a helyben élők közel 50%-a dolgozik.

Mindez a többi város esetében csak részben mondható el, így az iparvárosokra oly jellemző helyben foglalkoztatottakra való építkezés már gyengíti azt a gondolatot, hogy Magyarországon vannak még ún. hagyományos iparvárosok, ahol a megélhetést a helyben lévő ipar biztosítja a helyben élő embereknek.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Ajka város integrált területfejlesztési stratégiája. I. Megalapozó vizsgálat. (2015) Ajka–Budapest–Székesfehérvár. 190. https://www.ajka.hu/upload/Ajka_ITS_megalapozo_elfogadott20150929.pdf.

A nyilvántartott álláskeresők száma a tartózkodási helyük szerint, településenként (2019.04. havi állapot szerint) https://nfsz.munka.hu/Documents/nfsz_stat_telepulessoros_adatok_2019_04.pdf.

BELUSZKY PÁL (2003): *Magyarország településföldrajza*. Általános rész. Budapest–Pécs, Dialóg Campus.

CSERNA GÁBOR (2015): *Dunaújváros*. Dunaújváros Megyei Jogú Város Önkormányzata. https://dunaujvaros.hu/sites/all/files/dokumentumok/kiadvany/dunaujvaros_2_.pdf.

CSIZMADY ADRIENNE (2013): Új városok – régi városok: összehasonlító elemzés. In SZIRMAI V. (szerk.): *Csinált városok a XXI. század elején: Egy „új” városfejlődési út ígérete*. Budapest, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet. 215–251.

DRAGONICS TAMÁS et al. (szerk.) (1973): *Városépítés Magyarországon a felszabadulás után*. Budapest, Műszaki Könyvkiadó.

Dunaújváros integrált településfejlesztési stratégiája. (2014). Dunaújváros. file:///C:/Users/User/AppData/Local/Packages/Microsoft.MicrosoftEdge_8wekyb3d8bbwe/TempState/Downloads/14778%20(1).pdf.

ENYEDI GYÖRGY – HORVÁTH GYÖRGY (2002:) *Táj, település, régió*. Budapest, MTA TK – Kossuth Kiadó.

GERMUSKA PÁL (2004): *Indusztria bővületében. Fejlesztéspolitika és a szocialista városok*. Budapest, 1956-os Intézet Közalapítvány.

Kazincbarcika város integrált településfejlesztési stratégiájának megalapozó vizsgálata. (2014). Kazincbarcika. http://kazincbarcika.hu/data/dokumentumok/its_megalapozovizs2.pdf.

Komló integrált településfejlesztési stratégiája. (2017). Budapest, Terra Stúdió Kft. www.komlo.hu/letoltes/its.pdf.

MARKOS GYÖRGY (1962): *Magyarország gazdasági földrajza*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó.

Oroszlány város integrált városfejlesztési stratégiája. (2010). oroszlány/Oroszlányi Szolgáltató Zrt. <http://oroszlanypark.hu/wp-content/uploads/docs/ivs/01-02.pdf>.

Oroszlány város integrált településfejlesztési stratégiája I. Megalapozó vizsgálat. (2015) Oroszlány–Budapest–Székesfehérvár. <http://oroszlanypark.hu/wp-content/uploads/docs/its/01.pdf>.

Ózd város integrált területfejlesztési stratégiája (2015). https://ozd.hu/content/cont_575e73f4e57191.23649128/ozd_integralt_telepulesfejlesztési_strategia.pdf.

Paks a város jövője – a jövő városa. (2017) Paks Város Önkormányzatának városfejlesztési kiadványa. <http://paks.hu/downloads/4447/>.

Paks integrált településfejlesztési stratégiája. I. kötet: Megalapozó vizsgálat. (2016). Budapest, Terra Stúdió Kft. <http://paks.hu/downloads/3954/>.

Tatabánya gazdasága. http://tatabanya.hu/fooldal/felso_menu/varosunk/gazdasag.

Tiszaújváros integrált településfejlesztési stratégiája megalapozó vizsgálat. (2015). http://varoshaza.tiszaujvaros.hu/images/stories/tartalom/2015/its/megalaozo_vizs.pdf.

Várpalota Településfejlesztési Konceptió 2015–2030. (2017). <http://www.varpalota.hu/wp-content/uploads/2017/04/Várpalota-Város-Településfejlesztési-Konceptiója.pdf>.

RÁKÓCZY ZSUZSANNA

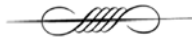
rakoczy.zsuzsanna.agnes@gmail.com

PhD-hallgató (Budapesti Corviun Egyetem, Társadalmi Kommunikáció Doktori Iskola)

Alternatív közszolgáltatás, alternatív vitarendezés

A japán Yakuza

Alternative public services, alternative dispute resolution
The Yakuza

ABSTRACT

The paper aims to find a connection between the methods of alternative dispute resolution and one of the oldest and largest organized crime groups, the Yakuza, which is considered as one of the four largest transnational organized crime groups by the USA as of July, 2011. The rationale behind my research was on the one hand that numerous types of alternative dispute resolution (ADR) techniques are well-known and applied by Japanese jurisdiction, and the views and circumstances which represent the Yakuza, as a kind of public services institute, which supports the weak and the poor, as opposed to crime organizations in different countries. I assume that in a scientific manner, the Yakuza is a potential subject of an ADR process, or references of the alternative resolution of the dispute in the relevant studies and other source-strings correlating to the Yakuza could also be possible.

To uncover the connections, the investigation focused on scientific studies about the applied methods of alternative dispute resolution in Japan, and in general the culture of dispute resolution of Japanese people as compared to the attitudes of citizens from different cultures. Furthermore, I seek the approaches according to which, the Yakuza in the time of need is a supporting institute, and serves society. This result could also point out further connections on the stage of political- and economic interlocking.

I expect to prove that the examined studies will lead to a correspondence between the two fields in a manner from which I could deduce consistent and scholarly application of ADR techniques with the participation of the Yakuza.

KEYWORDS

alternative dispute resolution, public services, Yakuza

DOI 10.14232/belv.2019.2.11 <https://doi.org/10.14232/belv.2019.2.11>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article: Rákóczy Zsuzsanna (2019): Alternatív közszolgáltatás, alternatív vitarendezés. A japán Yakuza. *Belvedere Meridionale* 31. évf. 2. sz. 173–183. pp.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

BEVEZETÉS

Írásomban kísérletet teszek arra, hogy kapcsolatot találjak az úgynevezett alternatív vitarendezési módszerek alkalmazása és a világ egyik leghosszabb múltra visszatekintő és mind a mai napig egyik legtöbb tagot számláló, szervezett bűnözéssel foglalkozó szervezete, a Yakuza között, amely szervezetet az USA 2011 júliusában felvette a négy legnagyobb nemzetközi bűnszervezet közé (REILLY 2014). A vélelmezett kapcsolat vizsgálatára az alapot az alternatív vitarendezési módszerek támogatottsága – és a Yakuza japán társadalomban betöltött helye és szerepe adta. Egyrészt tehát a japán igazságszolgáltatásban széles körben ismert és alkalmazott vitarendezési technika az AVR (Alternatív Vitarendezés) több formája, másrészt ismertek olyan nézetek és körülmények, amelyek a Yakuzát – eltérően más országok bűnszervezeteitől –, mint bizonyos közszolgáltatásokat nyújtó szervezetként tüntetik fel, amely szervezet különös figyelmet fordít a gyengék és rászorulóknak megsegítésére, támogatására. Feltételezésem szerint a Yakuza tagja ebben a minőségében elkövetett sérelem helyreállítása során adott esetben akár lehet félként is megjelenhet AVR eljárásban, vagy előfordulhat a Yakuzával összefüggésben, a vonatkozó szakirodalomban és egyéb forrásokban utalás a vita – a szó tudományos értelemben vett – alternatív rendezésére. Az összefüggések feltárása érdekében – a későbbiekben hivatkozott – vizsgálatok tárgyát képezték tudományos értekezések a Japánban elterjedt alternatív vitarendezési módszerek alkalmazásáról és általában a japán emberekre jellemző vitarendezési kultúráról, összehasonlítva más nemzetek polgáira jellemző attitűddel. Mindemellett – a teljesség igénye nélkül – vizsgálom azokat a megközelítéseket, amelyek szerint a Yakuza szükség idején a közösség szolgálatában álló, segítő szervezet, amely feltárás további összefüggésekbe engedett betekinteni, politikai- és gazdasági összefonódások szintjén. Összességében elmondható, hogy az általam áttekintett írásos anyagok nem mutatnak olyan értelemben összefüggést az AVR eljárások és a Yakuza társadalmi szerepvállalása között, amelyből következetes és tudományos igényeknek megfelelő alkalmazása lenne levezethető Yakuza tag részvételével történő AVR eljárásnak. Azonban emellett is találtam példát olyan, peren kívüli konfliktuskezeléssel rendezhető vitás helyzetre, amely vonatkozásában a lakosok inkább a Yakuzához fordulnak segítségért a „közvetítésben”, semmint hivatalos, hatósági engedély birtokában praktizáló szakemberhez.

AZ ALTERNATÍV VITARENDEZÉS TÖRTÉNETE JAPÁNBAN

Japánban tradíciója van az AVR-nek a peres eljárásokkal szemben, évszázadokon át az egyeztetés, a közvetítés, a megegyezés volt az elsődleges vitarendezési mód, a pereskedés az 1800-as évek végén, nyugati hatásra került egyáltalán a látóterbe. Japánra mind a mai napig hivatkoznak, mint a nem-peres társadalomra (FUNKEN 2003).

Port Japán vonatkozásában négy elméletet azonosít, amelyek magyarázatul szolgálhatnak a pereskedésmentes vitarendezésre. A „tradicionalis elmélet” szerint az ősi Konfuciusus doktrínák a japán kultúrában a pereskedéstől való vonakodást eredményezték. Japánban a kapcsolatokat a harmónia jellemzi, komoly elvárásokat támasztva a viták elkerülése iránt. Ha fel is bukkannak, a kialakult szociális normák megkövetelnék, hogy azok megoldása kölcsönös egyetértésben történjen. (PORT [1994] idézi FUNKEN 2003). A kapcsolat megőrzésére való törekvés mellett a kölcsönös megértés és felelősségben való megosztózás ugyancsak jellemző a japán emberekre (OHBUCHI–TAKAHASHI 1994). A „revizionista elmélet” visszautasítja a tradicionalis hipotéziseket és az intézményes korlátokat látják a peres ügyek alacsony számának magyarázataként. Ilyen korlátok a polgári eljárásjogi szabályok- és a bírók alacsony száma okozta késedelmes bírósági eljárások, a költséges peres eljárások, az effektív végrehajtó hatalom hiánya és a „Jogi Kutató és Képző Intézetbe” felvett számos jogász kormány általi korlátozása. (HALE [1978] idézi FUNKEN 2003). A „racionalista elmélet” támogatói szerint egy „racionális pereskedő” azért fog törekedni a bíróságon kívüli megállapodásra, mert pontosan tisztában van az adott per lehetséges kimeneteleivel és meggyőződése, hogy nem fog sokkal jobb eredményt elérni azzal, ha az ügyet bíróságra viszi. A japánok túl jól ismerik a saját rendszerüket, az irányzat képviselői az idő- és pénzvesztés elkerülésére törekvéssel magyarázzák a peres eljárások elkerülését (PORT [1994] idézi FUNKEN 2003). Végül az „informalista elmélet” híveinek nézetei szerint a törvénynek pusztán informális szerepe van Japánban, ennek a karakterisztikának köszönhetően az informalisták meggyőződése, hogy a törvény az elnyomás- és a feszültségkeltés eszköze (UPHAM [1987] idézi FUNKEN 2003).

Japánban az egykor osztályalapú hierarchiát – az egyén státuszát relatívan értelmező – vertikális struktúra, a felek vonatkozásában a tate shakai váltotta fel, amely általában határozza meg az interakciókat, a viták feloldása során ezeknek a harmonikus kapcsolatoknak a megőrzése cél. Napjainkban, Japánban, három, a bírósági eljárás során alkalmazható AVR eljárás ismert, amelyek az egyeztetés (chotei), a megegyezés (wakai) és a választott bírászkodás (chusai). Az egyeztetés a felek közötti az általános, vagy a kerületi bíróság által segített közbelépés eredményeként létrejött megegyezésen alapul. Az egyeztetés számos formája ismert, például családi (kaji chotei) vagy civil (minji chotei), a statisztikai adatok alapján minden második elsőfokra utalt ügyben kérvényezik az eljárást a bíróság felé írásban, vagy szóban a felek. A bíró eljárhat bizottságban, vagy önállóan. A joggal harmonizáló megegyezés megszületése esetén azt regisztrálja (az ügyek több, mint fele esetében) a bíróság, amely kötelező érvényű lesz, megegyezés hiányában a bíróság dönt. A megegyezés, azaz a wakai önkéntes megállapodás a felek között, amely szerződéses megegyezésre alapul. Az egyeztetéshez képest különbség, hogy ezt a lehetőséget a bíró javasolhatja a tárgyalás bármely szakaszában. Ez a módszer a mediáció és a pereskedés kombinációja, a meghallgatás során AVR technikák alkalmazásával érvényesíti a jogszabályokat a bíró. A bírósági ítélettel (iwai) szemben a wakai sokkal inkább vezet olyan eredményre, amellyel a felek

inkább együtt tudnak élni. A wakai 3 formáját különböztetjük meg. Az első a kisozen no wakai, a felek közötti megállapodás törvényes elismerésére korlátozódik, a benron-ken wakai, amely célja rögtön az eljárás elején megállapodni, végül a soshoyo no wakai, a pereskedés során elért megállapodás, amelynek kihatása van a végső ítéletre. Harmadik módszer a választott bírászkodás (chusai), amely rendszer nagyon hasonló a nyugati változatokhoz. A gyakorlatban két kategóriára osztható: két japán fél, illetve egy japán és egy külföldi fél közötti eljárás. Választott bírászkodással általában építkezési-, környezeti-, munkaügyi és kereskedelmi témában foglalkoznak szakemberek, jogászok részvételével, akiket a felek az irányító szervezet nyilvántartásából választhatnak. Tekintettel a pereskedéssel való hasonlóságra, a japánok nem választják nagy előszeretettel ezt az eljárást, és ha már oda kerül a sor, hogy harmadik fél dönti el a vitát, akkor a japánok nagyobb bizalommal fordulnak a bírósághoz, mint privát döntéshozóhoz, ugyanakkor nemzetközi üzleti ügyekben előszeretettel alkalmazzák japán és külföldi partner között (Funken 2003).

A magán úton alkalmazott alternatív vitarendezési szolgáltatások növekedést mutatnak Japánban. Egy lassú kezdet után szinte exponenciális növekedés mutatkozott az engedéllyel rendelkező mediátorok körében 2007 és 2009 között. Számuk 2007-ben mindössze 5 fő volt, amely 2017-re 61-re nőtt. A növekedésre az egyik legracionálisabb okot az a szándék adta, hogy erősítsék az emberekben a bizalmat az AVR eljárások irányába, ellensúlyozva a Yakuza gengszterek és más nemkívánatos szereplők vitarendezési szolgáltatásának igénybevételével szemben (NOTTAGE 2010).

A gazdasági lufi kipukkadása a '80-as, '90-es évek elején Japán csökkenő gazdasági növekedéséhez vezetett. Ez az időszak tekintettel a globalizációra, Kína térnyerésére a késztermék előállító piacon, magasabb munkanélküliséget és csökkenő szakszervezeti befolyást eredményezett. A válságra válaszként a japán cégek saját reformokkal válaszoltak, amellyel szemben a szakszervezeteknek csekély ráhatása volt. Ezek a reformok keményebb vezetési stílushoz vezettek, ami csökkentette a dolgozók szerepvállalását a döntéshozatalban, mindennek eredményeként a dolgozók körében megnövekedett a jogi intézkedések igénybevétele a sérelmek és a helyi viták feloldása terén. A szakszervezetek erejének csökkenése és az egyéni vitarendezés és a jogi útra terelések száma az AVR nemzeti szinten történő elterjedéséhez vezetett a munkaügyi vitákban is, ami egyfajta kritika is volt a szakszervezetek felé, lévén nem tudják megvédeni a tagjaikat (SUGINO – MURAYAMA [2006] idézi BENSON 2012). A japán emberek kerülik a direkt konfrontációt, ahogyan annak lehetőségét, hogy másokat megszegyenítsenek (CHRISTOPHER [1987] idézi BENSON 2012), így a dolgozóknak is megvan a kényelmetlenség érzése arra az esetre, ha mások megalázásával járna ügyük eredményessége (MAEDA [1999] idézi BENSON 2012). Előnyben részesítik a hallgatást, vagy más módon kiadni a dühüket, például szocializálódnak a kollégákkal, vagy a főnökkel munka után (CLARK [1987] idézi BENSON 2012).

A morális értékek Japánban jelentős szerepet töltenek be annak meghatározásában, hogy mi számít „jónak” és „rossznak” (ALLAN 2015). Számos kutatás erősítette meg, hogy az ázsiai kultúrák különböző preferenciákkal és attitűdökkel viselkednek a konfliktusok iránt (ALLAN 2015; KIM et al. 2007; OHBUCHI–TAKAHASHI 1994). Terjedelmi okok miatt néhány példára szűkítve ONISHI és BLISS (2006) úgy találta, hogy Japán számára fontos az integráló vitarendezési stílus, és a legalacsonyabb szintje a negatív interakciók mértékének más ázsiai országokkal összehasonlítva, előnyben részesítik a viták elkerülését, vagy kompromisszumra törekvő megoldást az egymás közötti vitákban (ALLAN 2015), míg versengők az üzleti vitákban. Ezt erősíti meg Murayama, aki ugyancsak azt találta, hogy feladatok elvégzése során történő konfliktushelyzetben sokkal konfrontatívabbak,

mint a személyes kapcsolataikban, amikor sokkal passzívabbak (MURAYAMA et al. [2015] idézi BENSON 2012), Black és Mendenhall ugyancsak említi, mint sajátosságot, a japánok arra való törekvését, hogy osztozzanak a felelősségben, és hogy teljesítsék a kötelezettségeiket a kapcsolatban (BLACK és MENDENHALL [1993] idézi ALLAN 2015), ezt erősíti meg OHBUCHI és TAKAHASHI (1994) is. Míg Bret kutatásában kitér például arra, hogy speciálisan, a japánok összehasonlítva a kínaiakkal és a koreaiakkal előzékenyebb stílust alkalmaznak a vitában (BRET et al. [2007] idézi ALLAN 2015).

Jogalkotói szinten is erősítik az AVR eljárások előnyben részesítését a megváltozott körülmények okán. Az Igazságszolgáltató Rendszer Reformjáért felelős Tanács ajánlásában arról számol be, hogy számos AVR módszer érhető el Japánban, beleértve a bíróság általi egyeztetést, a választott bíraskodást, az egyeztetést, a mediációt, konzultációt adminisztratív szervezetekkel, de mindezek ellenére a mechanizmus nem működik tökéletesen. Az AVR megsegítése érdekében a szervezetek közötti együttműködés megerősítését és megalapozott intézményi háttértartanak szükségesnek. Szükséges a promotálása és minőségfejlesztése is. Mindezt támogatná, ha megosztásra kerülne a már meglévő tapasztalat a megoldott ügyekről, az elért eredményről, alkalmazott módszerről, megtartva a bizalmasságból és a titoktartási kötelezettségből következő kereteket. Végül elengedhetetlen a képzés a tudás és a képességek fejlesztése érdekében a vitarendezők számára. A hatályos jogszabály mindössze az AVR használatára vonatkozik, ezért az AVR intézményi háttérének megalapozása érdekében jogi szabályozásra is szükség van. Szabályozásra, amely az alapokat olyan keretrendszerbe helyezi, amely alkalmas az eljárás promotálására (*Recommendations of the Justice System Reform Council* 2001).

A vonatkozó jogszabály számos gyakorlati kérdést szabályoz, az AVR-t jelentős vitarendezési módnak tekinti az azonnali vitarendezések között, a különleges felkészültséggel rendelkező mediátor bevonásával. A jogszabállyal rendezték, hogy alternatív vitarendezési eljárásokat engedéllyel rendelkező független harmadik szereplő vezessen le, segítve ezzel az eljárások könnyebb lefolytathatóságát és segítve a feleket, hogy a számukra legmegfelelőbb eljárást válasszanak ki. A törvény nem szabályozza, hogy milyen vitákban lehet igénybe venni AVR-t (*The Act on Promotion of Use of Alternative Dispute Resolution* 2004), de más jogszabály kitér erre, miszerint felmerül – a teljesség igénye nélkül – adósság behajtás-, haszonbérleti-, kivitelezési szerződéses-, ingatlan-, örökösödési-, rágalmazási-, közséreلمي-, környezetvédelmi-, orvosi műhibaperes-, közlekedési baleseti-, tömeges sérelmi- és vállalat közti vitás ügyekben (Iwai 1991).

TERMÉSZETI KATASZTRÓFÁK – ALTERNATÍV VITARENDEZÉS – A YAKUZA

2011. március 11-én 14:46-kor egy 9.0 erősségű földrengés érte Japánt, amit egy kolosszális tsunami követett több, mint 10.000 ember halálát okozva, és előidézve a Fukushima Nukleáris Erőműben a katasztrófát, amelyet a Tokyo Electric Power Company (TEPCO) üzemeltet. A három leolvadt reaktor egyike majdnem 40 éves volt és le kellett volna állítani két évtizede, adta hírül a Telegraph. A balesetet okozó természeti katasztrófa következtében a japán kormány megalapította 2011 áprilisában a Nukleáris Károkat Kompenzáló Vitarendezési Tanácsot (Dispute Reconciliation Council for Nuclear Damage Compensation [Genshi-ryoku Songai Baisho Funso Shinsa-kai]) és a Nukleáris Károkat Kompenzáló Vitarendezési Központot (Nuclear Damage ADR Center), hogy tárgyaljon a baleset óta felmerült, kivételesen magas számú kérelmezőkkel. Mindemellát a TEPCO elkezdte közvetlenül befogadni a kérelmeket és kompenzációt nyújtani az áldozatoknak, kölcsönös megállapodás keretében (YASUI 2013).

Jelen dolgozat szempontjából a katasztrófa kapcsán felmerült egyéb körülmény ugyancsak releváns, jelesül a Yakuza, mint sajátos közszolgáltató szereplő megjelenése a kárenyhítés során. Közvetlenül a katasztrófa után számos sajtóorgánum közölt le cikket arról, hogy a Yakuza különböző szervezetei részt vettek az áldozatok megsegítésében (SANTOSO 2011). Az Inagawa-kai (a 3. legnagyobb Yakuza csoport) 25 db 4 tonnás teherautót küldött papír törölközővel, instant élelemmel, elemmel, fejlámpával, ivóvízzel és a mindennapi élethez szükséges felszereléssel megrakodva a régióba. A Sumiyoshi-kai, (a 2. legnagyobb Yakuza szervezet) egyik vezetője – példa nélküli módon – az egyéb közösségek tagjai számára is felajánlotta a szervezete biztosította menedéket, extrém xenofób mentalitása ellenére. A Yamaguchi-gumi, Japán legnagyobb bűnöző csoportja Tadashi Irie vezetése alatt szintén megnyitotta országszerte az irodáit a közösség előtt és minden feltűnés nélkül jelentős mennyiségű ellátmányt küldött a térségbe. Az Inagawa-kai minősült a legaktívabbnak, tekintettel az erős helyi kapcsolatarendszerére. Március 12-ről 13-ra virradóra mindösszesen 100 tonna ellátmányt szállítottak le. Egy Yamaguchi-gumi tag így kommentálta az eseményeket „*Kérem, ne mondjon többet, mint hogy tesszük a tőlünk telhető legtöbbet. Most senki sem akar közösködni velünk, de gyűlölnénk, ha visszautasítanák a felajánlásainkat.*” Hasonló példaként említhető a Kobe földrengés 1995-ben, akkor a Yamaguchi-gumi volt az egyik legkészségesebb segítség. Kétségtávol azonban ezek az ellátmányok abból a pénzből lettek kifizetve, amelyet a környék embereitől szedtek be az évek során védelmi pénz, zsarolás és erőszakoskodás eredményeként. Beszédes a következő, egy yakuzának tulajdonított idézet: „*Most nincs yakuza, vagy katagi (helyi lakos), vagy gaijin (külföldi) Japánban. Mind japánok vagyunk. Segítenünk kell egymást.*” (ADELSTEIN 2011).

Általában elmondható, hogy a hatóságok hallgatólagosan hozzájárultak, hogy az alvilág támogatást nyújtson, azzal a kitételrel, hogy nem hozhatják nyilvánosságra aktív részvételüket (ADELSTEIN 2011; JONES 2011; RYALL 2016).

Mindezek mellett a japán szervezett bűnözés egy másik sajátos kapcsolódással is bír a nukleáris ipar vonatkozásában. Számos értesülés került napvilágra annak tekintetében is, hogy a Yakuza jelentős mértékben „kölszönzött munkaerőt” az erőműben felmerülő takarítási- és kárelhárítási munkák elvégzésére. Egyes értesülések szerint hajléktalan- és a Yakuza által delegált embereket alkalmaztak, hogy feltakarítsák az erőművet. Egyszerűen csak „eldobható embereknek” nevezték őket. A Yakuza rendelkezésre állása abból is következhet, hogy Japánban többször előfordul, hogy egyes építkezési munkákhoz azonnal és nagy számban kell munkaerő, amely esetekben elsődlegesen a Yakuza áll rendelkezésre, ahogyan történt Fukushima esetében is. Tomohiko Suzuki nyomozóriporter szerint a kormány jelezte a TEPCO felé a munkaerőigényt, aki alvállalkozóin keresztül értesítette a Yakuzát. Még az úgynevezett Fukushima 50, az első munkáscsoport, akiket azonnal bevetettek a katasztrófa után, legalább 3 yakuzát számlált. Mindezt a TEPCO tagadja, ugyanakkor utóbb rendőrségi hírforrások is alátámasztották a feltételezést, hogy bevonták kárrendezésbe a szervezett bűnözést (SAITO 2013). Miután letartóztatták a Yakuza vezetőt azzal vádolva, hogy munkaerőt szolgáltatott a TEPCO-nak, napvilágra került, hogy miként lehetséges a kapcsolat a nukleáris ipar és a szervezett bűnözés között. 2011 júliusa után, néhány hónappal a földrengés és a tsunami- és az erőművet ért sérülés után nyomozók alaposan megvizsgálták a lehetséges kapcsolatot. Az összefonódás 2007-re, vagy még korábbanra vezet vissza és Japán szerte kerültek bevonásra yakuzák. A letartóztatott vezetőt, Makoto Owada-t azzal vádolták, hogy illegálisan közvetített munkásokat hónapokon át a felújításokhoz, de más

yakuza vezető is letartóztatásra került illegális munkaerő szerződések miatt a TEPCO-val, amely az Ooi Nukleáris Erőműhöz kapcsolódik. Direkt kapcsolat nem fedhető fel, a Yakuza a TEPCO alvállalkozóin keresztül közvetítette az embereket és tett szert jelentős haszonra az extra veszélyességi pótlékok ki nem fizetése révén. A kezdetek azonban sokkal messzebbre nyúlnak, egészen a '90-es évek végéig, ugyanis a TEPCO már akkor fizetett a yakuzának az erőművel kapcsolatos biztonsági problémák elhallgatásáért cserébe, erről már 2003-ban hallhatóak voltak híresztelések, amelyet utóbb a rendőrség is megerősített (ADELSTEIN 2012a,b), továbbá felmerült, hogy a Yakuza így pozicionálta magát arra, hogy szerződésekhez jusson azon építkezésekben, amelyek várhatóak a krízis megszűnte után (POWELL 2015).

Fenit példa azt szemlélteti, hogy a magát a machi-yakko-hoz, a 17. századba, egy Robin Hood-típusú civil védelmi, a városi embereket a gazember samurájok bandáitól megvédő szervezethez visszavezető Yakuza milyen nagy mértékben eltér ettől a képtől. Ez a kapcsolat a hōsi machi-yakko-val csupán a Yakuza „márka” narratívájában jelenik meg, beállítva a Yakuzát, mint esszenciális és jóindulatú erő a japán társadalomban. A krízishelyzetek pedig kiváló alkalmat adnak ennek promotálására, az emberek védelmezője kép megerősítésére (REILLY 2014). A körülmények ellenére sajátos a Yakuza megítélése, a szervezett bűnözés elleni 1991-es Anti-Boryokudan törvényt mind a mai napig nem tartja bűncselekménynek a Yakuzában való tagságot (REILLY 2014). Ugyanakkor változást hozott, hogy a jogszabály 2007-es revíziója során bevezetésre került a yakuza vezetők közvetlen büntetőjogi felelőssége az alacsonyabb tagok tevékenységei tekintetében (ADELSTEIN–STUCKY 2014). Mindezek ellenére bevételeik nagyrészt védelmi pénzből, biztonsági szolgáltatásból, pénzügyi csalásból, tőzsde manipulációból, szerencsejátékból, zsarolásból, prostitúcióból és kölcsön üzérkedésből, drogüzletből, csempészetből, és védelmi panamákból áll (ADELSTEIN 2011; RANKIN 2012). Továbbá a globalizáció eredményeként a Yakuza megnövelte a képességét, hogy ne csak a helyi japán társadalomra hasson, hanem ugyancsak jelentős lépéseket tegyen a nemzetközi szinten, befolyást szerezve, ha lehet még több területén a globális gazdaságnak, amely mind több és több személyre lehet hatással (CHEMKO 2002).

Fentiek mellett szakértők szerint a pitiáner bűnözés növekedhet, ha földalattivá válik a szervezett bűnözés, mert tradicionálisan a yakuza csoportok olyan etikai normákat követnek, amelyek alapján tilos a lopás, rablás, szexuális zaklatás, droghasználat és szélhámoság (ADELSTEIN–STUCKY 2014). Rendőrségi megállapítás, hogy a 40 év alattiak közül minden 10. ember úgy gondolja, hogy legyen a Yakuza a „szükséges rossz” (ADELSTEIN 2011).

AZ ALVILÁGI MEDIÁCIÓ, AZAZ A MINBO

A minbo, a szó szoros értelmében erőszakos beavatkozás a civil viszonyokba (minji kainyu bo ryoku), amely referál egy sor cselekvésre, amelybe azért vonódott be a Yakuza, hogy szert tegyen bizonyos gazdasági előnyökre, általában a civil vitákban. Az 1980-as években meghatározó része volt a Yakuza bevételeinek az ilyen módon származó összegek, amelyek az adott jogi keretrendszerben nehezen voltak értelmezhetőek. Gyakran felhozott példa a minbora – Yakuza szerepvállalással – a közlekedési balesetek rendezése. A jogi rendszere a civil viták rendezésének (mint például a közlekedési balesetek) lassú és drága Japánban, a sértett felek alkalmasnak találhatják a Yakuza bevonását a tárgyalásokba a bíróságon kívüli rendezés során. Természetesen, bármely megállapodás, amely így kerül elérésre kevésbé az érdemre reflektál az ügyben, semmint arra, hogy melyik fél

alkalmazott yakuzát, és azokban az esetekben, amelyekben mindkét fél alkalmazott, ott melyik bérelte fel az erősebbet. További típusai a minbonak a pénzbehajtás, gazdasági ügyek, vagy a válság menedzselés területe. De van példa olyan esetre is, amikor a Yakuza eleve megtervez egy kifogást, annak érdekében, hogy kompenzációt kérjen; az eset, amikor a szervezet egy tagja szándékosan okoz autóbalesetet és utána követeli a kár megtérítését a másik sofőrtől. Megtörtént, hogy a Yakuza szex munkást bérelt fel, hogy vezetés közben egyéb tevékenységre kapacitálja a másik felet, hogy lecsökkenthessék a sofőr lehetőségét arra, hogy ártatlannak vallja magát. Még akkor is, ha a minbo valódi védelmet nyújt, nem a becsületes emberek körében javallott, a gyakorlattól eltérően (HILL 2004).

A hatóságok számára a minbo két okból problematikus. Egyrészt direkt hatást gyakorol a közösség tagjaira, amelyet az ennél sokkal tradicionálisabb yakuza ügyletek nem, másrészt a minbo egy bonyolult kategóriája a yakuza tevékenységnek, amellyel a vonatkozó jogszabályok alapján kell megbirkóznia az igazságszolgáltatásnak. A yakuza tipikusan szándékosan távol marad, így nem bizonyítható a közvetlen megfélemlítés, mint büntetőjogi kategória, hiszen amikor egy sofőr átnyújt egy „névjegykártyát”, rajta a yakuza szimbólummal és javasolja, hogy kompenzáció fizetés történjen a kárért, amit a felelőtlen vezetési stílusa idézett elő, kétségtelenül fenyegetés, de nem közvetett, így a jogszabály alapján nem is bírálható (HILL 2004). Ezen egyik körülményt „figurázza ki” az 1992-es, Juzo Itami készítette, nagy népszerűségnek örvendő film, a Minbo (ミンボの女 Minbo no Onna), amely szatirikus ábrázolással mutatja be a Yakuzát, amelynek tagjai leginkább a modern kor samurájaiként értelmezik magukat, bosszúból súlyosan megsebesítették Itamit. A fokozott hatósági fellépés ellenére, amely a brutális támadás, a rendező népszerűsége és a film sikere eredményeként történt, Itami 1997-ben bekövetkezett halálát egy öngyilkosságnak beállított Yakuza-gyilkosságnak vélik, megelőzve, hogy újabb film készüljön a szervezetről.

ÖSSZEGEZÉS

Az itt felsorakoztatott körülmények és tények arra engednek következtetni, hogy az alternatív vitarendezés, az általánosan érvényes felfogás értelmében nem érvényesül a Yakuza bevonása esetén. Nem érvényesül, hisz a mediáció, egy olyan eljárás, amely segíti a feleket, hogy megállapodásra jussanak, amikor konfliktushelyzetbe kerülnek egymással (BENNETT–HUGHES 2005; BEER–STIEF 1997) és egy olyan személyt, a mediátort, vonnak be a vitába, aki nincs közvetlenül érintve a konfliktusban. A feltárás hiányossága, hogy konkrét példát nem találtam arra vonatkozóan, amikor Yakuza tag félként vett volna részt – érvényes jogszabályi keretek között – lefolytatott mediációban, amely esetleges példa ugyanakkor csak nagyon korlátozott mértékben igazolta volna a felvetésem.

Megállapítható azonban, hogy a japán – analóg módon akár az amerikai, akár számos európai társadalommal – egy olyan társadalom, ahol a vitarendezés terén a hagyományos utakhoz képest az egyének keresik az eltérő megállapodásokat. Eltérés mutatkozik ugyanakkor az igazságszolgáltatáson kívül igénybe vett alternatív vitarendezési módok tekintetében, amelyek egyik formája a legális mediáció, a másik az alvilági. Amellett, hogy van szükség a bíróságok általi vitarendezésre, e további két utat is szemmel látható jelek és tradicionális hagyományok támasztja alá. Ugyanakkor az is elmondható, hogy a tradicionális utak közül pusztán az egyik irány az, amely a személyek, a vitás felek önrendelkezésének irányába hat, jelesül a legális út.

Az alvilág szerepvállalásának biztosítása az önrendelkezések szélsőséges feladása, még a kezdeményező, a megbízó esetében is. Alternatív volta ellenére, ez – a bírósági út választásával egyezően – mégis önfeladó, tekintettel arra, hogy a vita közvetlen rendezésének lehetősége önként átadásra kerül egy harmadik fél részére. A megbízó kliensnek ugyanis nincs ráhatása a rendezés módjára a megbízást követően, az pedig, hogy ezekben az esetekben nem vehető igénybe az ügyfél részéről egyéb, az érdekeit védő szolgáltatás, tovább emeli az eljárás kockázatát.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Köszönet illeti Dr. Krémer András a publikáció elkészítése során nyújtott szakmai támogatásért.

Jelen publikáció a Budapesti Corvinus Egyetem *Pályázat Publikációs Támogatásrara* pályázat nyertessége eredményeként, az EFOP-3.6.3.-VEKOP-16-2017-00007 *Tehetségből fiatal kutató* projekt keretében készült el.

FELHASZNÁLT IRODALOM

ALLAN, JEFF (2015): *Japanese Conflict Resolution: Cultural Differences, Contrasts, and Styles*. University of Psychology, University of North Dakota. DOI: 10.13140/RG.2.1.3932.3043.

BEER, JENNIFER E. – STIEF, EILEEN (1997): *The Mediator's Handbook*. New Society Publisher. Gabriola Island, BC., USA.

BENNETT, MARK D. – HUGHES, SCOTT (2005): *The Art of Mediation*. NITA. USA.

FUNKEN, KATJA (2003): Alternative Dispute Resolution in Japan. *University of Munich School of Law Working Paper* no. 24.

HILL, PETER (2004): The Changing Face of the Yakuza. *Global Crime* vol. 6. no. 1. 97–116. DOI: 10.1080/1744057042000297007 (Online közzétéve: 2010).

IWAI, NOBUAKI (1991): Alternative Dispute Resolution in Court: The Japanese Experience. *Journal on Dispute Resolution* vol. 6. no. 2. 201–241.

JOHN, BENSON (2012): Alternative dispute resolution in Japan: the rise of individualism. *The International Journal of Human Resource Management* vol. 23. no. 3. 511–527.

OHBUCHI, KEN-ICHI – TAKAHASHI, YUMI (1994): Cultural Styles of Conflict Management in Japanese and Americans: Passivity, Covertness, and Effectiveness of Strategies. *Journal of Applied Social Psychology* vol. 24. no. 15. 1345–1366.

RANKIN, ANDREW (2012): 21st-Century Yakuza: Recent Trends in Organized Crime in Japan ~Part 1. *The Asia-Pacific Journal. Japan Focus* vol. 10/7. no. 2. 1–27.

REILLY, EDWARD F. JR. (2014): Criminalizing Yakuza Membership: A Comparative Study of the Anti-Boryokudan Law. *Washington University Global Studies Law Review* vol. 13. no. 4. 801–829.

Jogszabályok

Civil Conciliation Act (Act No. 222 of June 9, 1951).

Recommendations of the Justice System Reform Council – For a Justice System to Support Japan in the 21st Century – June 12, 2001, The Justice System Reform Council.

The Act on Promotion of Use of Alternative Dispute Resolution (Act No. 151 of 2004).

Internetes hivatkozások

ADELSTEIN, JAKE (2011): *Even Japan's Infamous Mafia Groups Are Helping With The Relief Effort.* <http://www.businessinsider.com/japan-yakuza-mafia-aid-earthquake-tsunami-rescue-efforts-2011-3> (Utolsó letöltés: 2018. január 8.).

ADELSTEIN, JAKE (2012a): *How the Yakuza and Japan's Nuclear Industry Learned to Love Each Other.* <https://www.theatlantic.com/international/archive/2012/05/how-yakuza-and-japans-nuclear-industry-learned-love-each-other/327691/> (Utolsó letöltés: 2018. január 8.).

ADELSTEIN, JAKE (2012b): *How the Yakuza went nuclear.* <http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/asia/japan/japan-earthquake-and-tsunami-in/9084151/How-the-Yakuza-went-nuclear.html> (Utolsó letöltés: 2018. január 8.).

ADELSTEIN, JAKE – STUCKY, NATHALIE-KYOKO (2014): *Where Have Japan's Yakuza Gone?* <https://www.thedailybeast.com/where-have-japans-yakuza-gone> (Utolsó letöltés: 2018. január 8.).

CHEMKO, VICTORIA (2002): *The Japanese Yakuza: Influence on Japan's International Relations and Regional Politics (East Asia and Latin America).* http://www.conflicts.rem33.com/images/yett_secu/yakuza_chemko.htm (Utolsó letöltés: 2018. január 8.).

HomeWorldNews (2013): *Atomic mafia: Yakuza 'cleans up' Fukushima, neglects basic workers' rights.* <https://www.rt.com/news/fukushima-workers-nuclear-yakuza-006/> (Utolsó letöltés: 2018. január 8.).

IDEAS.TED.COM (2016): *Five years on: Fukushima residents share their stories.* <https://ideas.ted.com/five-years-on-fukushima-residents-share-their-stories/> (Utolsó letöltés: 2018. január 8.).

IMBd: Minbo (ミンボーの女 Minbo no Onna) <http://www.imdb.com/title/tt0104874/> (Utolsó letöltés: 2018. január 8.).

JONES, TERRIL YUE (2011): *Yakuza among first with relief supplies in Japan.* <https://www.reuters.com/article/us-yakuza/yakuza-among-first-with-relief-supplies-in-japan-idUSTRE72O6TF20110325> (Utolsó letöltés: 2018. január 8.).

JapanToday (2012): *My very brief fight with a yakuza.* <https://japantoday.com/category/features/opinions/my-very-brief-fight-with-a-yakuza> (Utolsó letöltés: 2018. január 8.).

NOTTAGE, LUKE (2010): *Will privately-supplied legal dispute resolution keep growing in Japan?* <http://www.eastasiaforum.org/2010/04/10/will-privately-supplied-legal-dispute-resolution-keep-growing-in-japan/> (Utolsó letöltés: 2018. január 8.) http://blogs.usyd.edu.au/japaneselaw/2010/03/will_privatelysupplied_adr_kee.html (Utolsó letöltés: 2018. január 8.).

PENTLAND, WILLIAM (2013): *Yakuza Gangsters Recruit Homeless Men For Fukushima Nuclear Clean Up*. <https://www.forbes.com/sites/williampentland/2013/12/30/yakuza-gangsters-recruit-homeless-men-for-fukushima-nuclear-clean-up/#7bb5981e38b6> (Utolsó letöltés: 2018. január 8.).

POWELL, RICH (2015): *During 1995 and 2011 Japan Earthquakes, Yakuza Provided Aid Faster than Government*. <https://funfactz.com/law-and-crime-facts/yakuza-earthquake-aid/> (Utolsó letöltés: 2018. január 8.).

RYALL, JULIAN (2016): *Yakuza' lend helping hand to residents of quake-hit Japan*. <http://www.telegraph.co.uk/news/2016/04/25/yakuza-lend-helping-hand-to-residents-of-quake-hit-japan/> (Utolsó letöltés: 2018. január 8.).

SAITO, MARI – SŁODKOWSKI, ANTONI (2013): *Down and out in Fukushima*. <http://graphics.thomsonreuters.com/13/10/FUKUSHIMA.pdf> (Utolsó letöltés: 2018. január 9.).

SANTOSO, ALEX (2011): *The Yakuza is Quietly Helping Earthquake Victims in Japan*. <http://www.neatorama.com/2011/03/20/the-yakuza-is-quietly-helping-earthquake-victims-in-japan/> (Utolsó letöltés: 2018. január 8.).

YASUI, AYA (2013): *Alternative Dispute Resolution System in Japan*. http://www.iadcmeetings.mobi/assets/1/7/18.2_-_Yasui_-_ADR_System_in_Japan.pdf (Utolsó letöltés: 2018. január 9.).

Film

Minbo: the Gentle Art of Japanese Extortion (Minbo No Onna) <https://www.youtube.com/watch?v=21AWfiDY9TM>

BÉRES ZSUZSA

beres.zsuzsa@arts.unideb.hu

PhD-hallgató (Debreceni Egyetem, Humán Tudományok Doktori Iskola)

A (debreceni) kulturális elit integráltsága

Az elit szerepe a társadalmi integrációban¹

Integration in the cultural elite (in Debrecen)
The role of the elite in the socila integration

ABSTRACT

I research the culture and the cultural elite of the centre of the east region and the most prominent in the cultural activity. Speaking about the cultural elite, the most important question is the function of the elite. I think, that the function of the elite is the participation in the social integration. The cultural elite originate communities, which should be the basis of the integration. My study focuses to this communities and their connections with the elite.

KEYWORDS

cultural elite, social integration, Debrecen

DOI 10.14232/belv.2019.2.12 <https://doi.org/10.14232/belv.2019.2.12>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article: Béres Zsuzsa (2019): A (debreceni) kulturális elit integráltsága. Az elit szerepe a társadalmi integrációban. *Belvedere Meridionale* 31. évf. 2. sz. 184–196. pp.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

¹ A tanulmány megjelenését az EFOP3.6.3-VEKOP-16-2017-0007 – *Tehetségből fiatal kutató – A kutatói életpályát támogató tevékenységek a felsőoktatásban* pályázatból biztosított forrás tette lehetővé.

BEVEZETÉS

Kulturális elitről beszélve fontos és megkerülhetetlen kérdés az, hogy mint társadalmi csoportot milyen mechanizmusok építik fel, s tartják össze a tagjait. Egy adott térbe helyezhető – esetemben a debreceni – kulturális elitről beszélve pedig különösen előtérbe kerül ez a kérdés, hiszen egy olyan speciális, lokális jellemzőkkel bíró, földrajzilag is behatárolható térre redukálódik a kutatásom tárgya, ahol megkerülhetlenné válik a csoportdinamikák feltárása. A kulturális elit belső rendezettségén túl felvetődik az a kérdés is, hogy mint hatalommal bíró közösség, miként hatnak a társadalom többi tagjaira, kulturális tőkájük révén képesek-e az eliten kívülálló személyek társadalomba történő integráltságának a növelésére.

Az elitnek nagyon fontos szerepet tulajdonítok a társadalmi integráció lehetséges módjainak közvetítésében, s minél magasabb szintű elérésében, hiszen működése révén – akár a pozicionális, akár a művészeti elitről van szó – olyan közösségeket alakít(hat) ki, amelyekhez, mint a kultúra iránt érdeklődők, a kultúrát fogyasztó egyének tartozhatnak a társadalom elitszociális csoportokon kívüli tagjai is.

Tanulmányomban törekszem az integráció fogalmát minél pontosabban lehatárolni, s összegyűjteni azokat a legfontosabb integrációs elméleteket, amelyek a témámat illetően relevánsak. Ezek az elméletek segítik annak a megértését, hogy az elit miként működik, milyen társadalmi funkciókat tölt be, s ezáltal hogyan válik társadalmi szempontból fontos integráló erőforrássá.

Az integráció témaköréhez kapcsolódóan fontosnak tartom még a kulturális elit presztízs és hatalmi pozícióinak perspektíváját is bevonni, hiszen az integráló erő egyfajta hatalmi státuszt igényel. A kérdés az, hogy ez a státusz milyen presztízzsel bír az elittagok között, s az integrálni kívánt társadalom tagjai között.

A DEBRECENI KULTURÁLIS ELIT VIZSGÁLATA SORÁN FELMERÜLŐ FOGALMI KÉRDÉSEK TISZTÁZÁSA

A fogalmi keretek tisztázásánál felmerülhet a kérdés, hogy van-e különbség akkor, ha elitről vagy elitekről beszélünk. Az egyes számú megközelítés, tehát az elit kifejezés, mindig valamiféle kiválóságot jelöl ki. Amennyiben a többes számú megközelítést, tehát az elitek kifejezést használjuk, akkor a hangsúlyt a személyes képességekre és presztízs jellemzőkre helyezzük. Ez utóbbi egy tágabb elitfogalomhoz vezet. (PÁSZKA 2010) Jelen tanulmány és a kutatásom során én a tágabb elitfogalmat alkalmazom, tehát a kiválóság mellett fontosnak tartom bevonni a személyes képességek és a presztízs dimenzióját is. Hogy általában kit tekinthetünk az elithez tartozónak, azt Szalai Erzsébet az alábbi formában fogalmazza meg: „Az elitkutatók – a neoeelit elméletek szellemiségének megfelelően – az elit fogalmán többé-kevésbé hallgatólagos megállapodás alapján a hatalom legfőbb birtokosait értik – azokat, akik a társadalomban a legalapvetőbb, a társadalom életére leginkább kiható döntéseket tartósan meghozzák.” (SZALAI 2001.13)

A kulturális elit meghatározásánál többféle megközelítésből is ki lehet indulni. Egyfelől kapcsolhatjuk a fogalmat az elitet alkotó egyes személyekhez. Ebben az esetben, ha személyekre vonatkoztatunk, az egyéneket tulajdonságaik vagy képességeik alapján soroljuk az elit tagjai közé. Másfelől létezik egy fogalomorientált meghatározás is, amely az elit alkotó tartalmi elemekre – képességbeli különbségekre – helyezi a hangsúlyt. A fogalomorientált meghatározás is feltételez valamiféle képességbeli különbséget, ám ebben az esetben a hatalmi vagy pozicionális-strukturális dimenziók is fontos szerephez jutnak. (TAKÁCS 1998)

Kutatásom során kulturális elit alatt értek minden olyan személyt, aki formálja a vizsgált település, Debrecen kulturális életét. Ez a kultúraformálás két komponensből áll össze. Egyrészt ide tartozik az alkotó-, másrészt pedig a szervező tevékenység. Természetesen az értelmiség azon része, amely tevékenysége révén formálja a társadalmat, az elit részét képezi, ugyanis minden olyan kultúrában tevékenykedő, szervező személy az elit része, aki ezáltal a tevékenység által befolyással bír a kultúra és a kulturális élet működésére. (CSURGÓ–KOVÁCH 2003) Szelényi Iván a kulturális elitet úgy határozta meg, hogy olyan személyek alkotják, akik a kultúra szempontjából fontos döntési pozíciókban helyezkednek el. (SZELÉNYI et al. 1995) Egy másik szerzőpáros – Szelényiekhez hasonlóan – erről így vélekedett: „Az elitet alapvetően meghatározza a döntési helyzet: tagjai vesznek részt a döntési folyamatokban, mivel olyan pozíciókban vannak, hogy rendelkeznek az ehhez szükséges információkkal.” (MÜLLER–TAKÁCS 1998. 4.)

A fentebb említett megközelítések alapján tehát a kutatásom során a kultúra formálói mellett a kulturális elithez sorolom még a kulturális szervezetek élén álló, döntéshozói pozícióban lévő vezetőket, továbbá a helyi – tehát a debreceni – kötődésű napilapok és folyóiratok, művészeti szerveződések vezetőit, valamint a különféle művészeti ágakban kiemelkedő teljesítményű alkotókat, akik munkája állami díjjal elismert. SZALAI Erzsébet (2001) az alábbi kulturális elit-fogalmat határozta meg: „... közvélemény-formáló és (vagy) a kulturális javakat birtokló és újraelosztó értelmiség, valamint a velük összefonódott meritokrácia. (A kulturális elit esetében a pozicionalitást nem lehet tökéletesen biztosítani. A kulturális mező természetéből adódóan ugyanis a közvélemény-formáló értelmiség döntően szociokulturális és igen nagyrészt generációs alapon szerveződik.)” (SZALAI 2001. 21.)

A kulturális elit meghatározásán túl fontosnak tartom, hogy a könyvtárnyi szakirodalom kultúra-meghatározásaiból a kutatáshoz kapcsolódó és a témához legközelebb álló kultúra-fogalmakat kiemeljem, hiszen a kultúra alapvetően határozza meg azt a közeget, amelyben a kulturális elit és tevékenysége értelmezhetővé válik.

A kultúra mint kifejezés meghatározása azonban közel sem egyszerű feladat, hiszen az egész társadalmat átszövi, benne élünk, így mindennapjaink részévé válik, hatással van ránk és mi is hatással vagyunk a kultúrára. A kultúra szavunk a latin *culture* szóból származik, ennek közvetlen előzménye a szintén latin *colore* szó. A *colore* igének több jelentését is ismerjük, többek között ide tartozik a lakik, művel vagy a védelmez. A *culture* szó fő jelentése pedig az ápolás és a művelés. (WILLIAMS 2003) A kultúra kifejezés meghatározásánál több különböző definíció is ismeretes, ám ezeknek mindegyike megegyezik négy elem használatában. Minden fogalom-meghatározásban megjelenik az ember vagy az emberek egy csoportja, a tárgyi cselekvés, valamint a tevékenység által létrejött tárgy, továbbá maga a rendszer, ami mindezt összefogja. A kultúra két fontos funkciót tölt be a társadalomban. Egyfelől egy összetartó erő, hiszen megformálhatóvá válik általa az élet, másfelől van egy robbanásszerű ereje az új keresésével. (VITÁNYI 2006)

Hankiss Elemér a kultúra szó alatt kétféle jelentést különböztet meg. Magaskultúra alatt érti az adott társadalom kiemelkedő szellemi-művészeti teljesítményeinek összességét, melyek az idő előrehaladtával egyre szélesebb társadalmi réteg közkincsévé válik. Emellett említi még a mindennapi kultúrát, amely a különböző művészeti alkotások és azok esztétikai élménye mellett a mindennapi társadalmi élethez és együttéléshez szükséges normákat, ismereteket és beidegződéseket is jelenti. (HANKISS 2004) Kutatásom során Hankiss magaskultúra fogalmára helyezem a hangsúlyt, s a kulturális elitnek ezt a fajta tevékenységét és aktivitását keresem majd.

A KULTURÁLIS ELIT, MINT KÖZÖSSÉG INTEGRÁLTSÁGA, INTEGRÁLÓ EREJE A TÁRSADALOM ELITEN KÍVÜLI TAGJAIRA

Mielőtt rátérnék arra, hogy a kulturális elit miként képes integráló erővel bírni, fontosnak tartom, hogy magának az integrációnak is meghatározzuk a fogalmát. Habermas, Parsons és Giddens elméleteire támaszkodva KOVÁCH és szerzőtársai (2016) az integrációt úgy értelmezik, hogy az egyén vagy akár egy társadalmi intézmény képes együttműködni egy másik csoporttal vagy akár közösséggel. Az integráció lényege, hogy ezen együttműködés során elfogadják a másik csoport normáit és értékeit, mely értékek és normák nemcsak átláthatók, hanem elfogadottak és legitimek is. DUPCSIK–SZABARI (2015) ezt így fogalmazza meg: „*Társadalmi integráció alatt értjük, amikor az egyén vagy intézmény (cselekvő, ágens) kooperál egy társadalmi csoporttal vagy kollektivitással úgy, hogy bizonyos mértékben elfogadja annak értékeit, normáit, szabályait stb. Egy integrált társadalomban az intézmények, normák és szabályok mindenki számára legitím, elfogadható módon jelennek meg. Vagyis, egy jól integrált társadalomban az azt alkotó elemek összekapcsolódása, kooperációja ismert és elfogadott.*” (idézi KOVÁCH 2017. 8.)

A társadalmi integrációt csupán állandósult mechanizmusok képesek fenntartani, amely mechanizmusokban fontos szerepet töltenek be az együttműködési készség mellett a normák és az értékek, tehát a társadalmi szerződések. (KOVÁCH et al. 2016), DUPCSIK–SZABARI (2015) beállítódásoknak, értékeknek, normáknak tekinti az integrációs mechanizmust, amely egy, már létező és működő integrációnak a résztvevői között megtartja az együttműködést, ezáltal erősödik az összetartozás érzése az adott csoporton belül, mely lehetővé teszi, hogy az integráció során elkerülhetővé váljanak a konfliktusok. Az integráció és integrációs mechanizmus értelmezéséhez az alábbi táblázat nyújt segítséget:

Amennyiben a kulturális elite, mint integráló erejű csoportra tekintünk, fontos, hogy lássuk, milyen integrációs mechanizmusok mentén tudják végrehajtani a hatalmuk által rájuk ruházott feladatukat. Az egyik ilyen mechanizmus a normák és értékek csoportja, ahol hatást a normákat követő cselekvések által, az egyének értékein keresztül és tudásuk révén lehet elérni. A kulturális elit feladatai közé tartozik többek között, hogy a társadalom által elvárt és elfogadott normákat és értékeket közvetítsen a művészet révén. Ahhoz, hogy ez a mechanizmus hatást érhessen el, szükség van egy befogadói közösségre, amelyen keresztül az integráció végbemegy a csoporton belüli normakövetés mentén a kollektív attitűdök követése során egy közös kulturális keret megalkotása által.

Ha a kulturális elite a társadalomba erősen integrált csoportként tekintek, akkor ezen kijelentés megértéséhez a kulcs a kapcsolatok integráló mechanizmusában keresendő. Ebben az esetben a kapcsolati erőforrás az, amely hatással van a csoportdinamikára, s a kapcsolati erőforrás által lesznek képesek az elittagok a társadalmi részvételre, illetve ezáltal tesznek szert kapcsolat-hálózati beágyazottságra, tehát integrált csoporttá válnak.

A térbeliség és lokalitás mechanizmusa felől közelítve az integrációt azt látjuk, hogy ami a leginkább hat, az a meglévő társadalmi tőke és a tudás. Ezek megléte képessé teszi a kulturális elite arra, hogy a befogadói közösséget, amely egy speciális lokalitáshoz kapcsolható, a helyi közösséghez való tartozás érzését és a tér reprezentációját erősítve integráljon.

A társadalmi újratermelésnek alapfeltétele, hogy az integráció egyéni, intézményi és kapcsolati szinten egyaránt megvalósuljon. (KOVÁCH 2017) Az integrációnak három szintjét

Az integráció területe	Az integrációs mechanizmus	Az integráció tartalma
Normák és értékek	Értékek és normák kollektív rendszere, a normakövetés mechanizmusának három szintje: normarendszerek, a normákat követő konkrét cselekvések és a normatív mechanizmusok, az egyének értékei, a cselekvéseik értelmezésében szerepet játszó normák rendszere, a tudás	Metaértékek (jogi, erkölcsi és kulturális keretek) intézmények által közvetített értékek (kollektív identitások, attitűdök és gyakorlatok) a normaválasztás, elfogadás és követhetőség eldöntésének a folyamatai
Kapcsolatok	Kapcsolathálózati erőforrás	Bizalom, normakövetés, közéleti, társadalmi részvétel, az egyén integráltságának szubjektív megítélése, mikromilíó, kapcsolathálózati beágyazottság, ego-hálózatok, státuszélerés, társas támogatás, társadalmi törésvonalak
Térbeliség, lokalitás, területi integráció	Társadalmi tőke, tudás, politikai integráció	A falusi és városi közösségek integrációja; a terület- és fejlesztés-politika integrációs hatásai, a tér reprezentációja és az integráció

1. TÁBLÁZAT *Az integráció és integrációs mechanizmus fogalmak értelmezése* (Forrás: KOVÁCH IMRE [2017]: Fogalmak és megközelítések. In KOVÁCH IMRE [szerk.]: *Társadalmi integráció. Az egyenlőtlenségek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezete a magyar társadalomban*. Budapest – Szeged, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet – Belvedere Meridionale Kiadó. 10–11. [részlet])

különböztetjük meg. Beszélhetünk rendszerintegrációról, társadalmi szintű, valamint személyközi integrációról egyaránt. Rendszerintegráció alatt azok a mechanizmusok értelmezhetők, amelyek a különböző rendszerek működése révén a társadalmi cselekvéseket összehangolják. Társadalmi szintű integrációs mechanizmusként fogható fel a kulturális újratermelés és a szocializáció is, míg a személyközi integráció a közvetlen személyes kapcsolatok alappillére, amely kapcsolatok fontos erőforrások a rendszerintegrációban történő részvételhez. A rendszerintegráció nagyon fontos eleme a társadalom egyéni szintjein zajló cselekvések összehangolásának. A társadalmi szintű integráció elengedhetetlen akkor, ha az egyének közösségekhez való tartozását akarjuk vizsgálni, míg a személyközi integráció a kapcsolathálók meglétén keresztül értékeli az integráltság erősségét. Felmerülhet kérdésként, hogy az említett különböző integrációs típusok hogyan válnak mérhetővé. Rendszerszintű integrációnál az intézményekbe vetett bizalom kardinális kérdés. A társadalmi szintű integráció leginkább a szervezeti tagságokon keresztül értékelhető, a személyközi integráltságnak pedig legfőbb meghatározója az erős, illetve gyenge kapcsolati kötések száma. (KOVÁCH et al. 2016)

Az integráció kérdésénél beszélhetünk olyan csoportokról, amelyek hangsúlyosabb szerepet töltenek be az integráció intézményes kereteinek megőrzésében, valamint a társadalom tagjait is erőteljesebben tudják integrálni a társadalom egészébe. (KOVÁCH–KRISTÓF 2012) Ilyen csoportok az elitek is, így tehát a kulturális elit is jellemezhető a már említett erőteljes integráló hatással, éppen ezért fontos a kulturális elit integráltságáról, valamint integráló erejéről szót ejteni.

Hogy a kulturális elit mennyire integrált, azt legegyszerűbben integrációs modelleken keresztül lehet bemutatni. A kulturális elit integráltságáról beszélve fontosnak tartom megemlíteni az úgynevezett látens osztályokat vagy más néven a BBC-modellt. Dolgozatomba azért látom relevánsnak a látens osztályok elméletének beemelését, mert ez a rétegződésmodell a vagyoni, életstílus vagy munkajelleg szerveződése mellett a kulturális tőke birtoklásával árnyalja a rétegeket. Természetesen a kulturális tőke mellett a bourdieu-i másik két tőkefajta, a gazdasági és társadalmi tőke is a rétegző elemekhez tartozik. A kulturális tőke a magaskultúra, továbbá az úgynevezett újkultúra fogyasztásával operacionalizálható. (KOVÁCH et al. 2016) A kulturális tőkének három fajtája létezik: inkorporált, objektivált és intézményesült. Az inkorporált kulturális tőke személyre szabott, egyéni időberuházást követel meg. Ebben az esetben a képviselési elv lehetősége nem áll fenn, tehát mindenkinek a saját maga idejét kell investálnia ezen típusú kulturális tőke megszerzésekor. Ez a bensővé tett tőke olyan tulajdon, amely az egyén habitusává válhat, a személyisége részét képezheti. Az objektivált kulturális tőke esetében olyan anyagi hordozókról beszélünk, amelyek materiálisan adhatók át. Fontos azonban, hogy ennél a tőkefajtnál csupán a tulajdonjog adható át, a tárgyakhoz szükséges ismereteket mindenkinek magának kell megszereznie. Végül pedig az intézményesült kulturális tőke a titulusokkal hozható kapcsolatba, így a kulturális kompetencia bizonyítékává válik. A titulusok révén ez a tőkefajta a tulajdonosának tartós értékeket, valamint elismerést kölcsönöz. (BOURDIEU 2010)

Hunyadi Zsuzsa 1995 és 2002 között foglalkozott szabadidős tevékenységekre vonatkozó mérésekkel. Kutatása során a hagyományos és modern kultúrához kapcsolódó tevékenységeket különböztette meg. A hagyományos kultúrához kapcsolódóan az alábbi tevékenységeket emelte be: színházba, múzeumba, hangversenyre járás, valamint az olvasást. A modern kultúrához kapcsolódó tevékenységek pedig a következők voltak: számítógépezés, könnyűzenei koncertekre, illetve moziba járás, továbbá a videók nézése és a zenehallgatás. Hunyadi Zsuzsa kutatása során arra az eredményre jutott, hogy a hagyományos kultúrához kapcsolódó tevékenységeket végzők nyitottabbak a modern kultúra felé, mint fordított esetben. (HUNYADI 2005) Ez a fajta kultúrafelosztás illeszkedik a magas- és újkultúra felbontás elképzeléséhez, így az alább tárgyalt magaskultúra és újkultúra fogalmát fontos látom ezekkel az információkkal kiegészíteni.

KOVÁCH Imre és szerzőtársai szövegében (2016) a BBC-modellhez kapcsolt magaskultúra fogyasztásának definíciója magában foglalja a színházba járást, a múzeumok látogatását, az operába járást, a könyvolvasást, továbbá ezeken felül a wellness látogatás gyakoriságát is. Az újkultúra esetében a számítógépes játékok használatának, valamint az internetezésnek és a barátokkal való találkozásnak a gyakorisága a meghatározó. A három tőkefajta fogyasztói preferenciáit figyelembe véve az elitről az mondható el, hogy kiemelten magas gazdasági és kulturális tőkével bír, magas presztízsszerű kapcsolatokat halmoz fel, továbbá átlagon felüli a nexusdiverzitása, tehát az erős kapcsolatainak a száma. Az elit meghatározóan a fővárosba

koncentrálódik és vezető beosztású pozíciókat töltenek be tagjai. Az elit társadalmi integráltsága pedig leginkább a kapcsolatai és politikai aktivitása révén figyelhető meg. (KOVÁCH et al. 2016)

Fontos kérdés, hogy miként jött létre az a közösség, amelyről ebben az írásban elitként beszélünk, hogyan tud valaki ennek a közösségnek a tagjává válni, ha már valaki a tagjává válik, miként tudja azt a megszerzett tagságot megtartani, vagy éppen mi vezet ahhoz, hogy valaki kikerül a közösségből, valamint hogyan hatnak egymásra a csoport vagy közösség tagjai? A közösség, mint olyan, lokalitáshoz köthető, adott helyen és adott időben létezik. Ezért tartom kifejezetten fontosnak a Debrecenhez tartozó kulturális elit vizsgálatát. Közösségről beszélve az integritás alapjává a kollektív identitás válik, tehát az egyének egy közösséget alkotnak, ahol részt vesznek a közös dolgokban. A közösség egyik fontos tulajdonsága, hogy vannak határai, amelyeket vagy enged át lépni külső személyeknek, vagy nem, így a közösségből való kizárással erősíthető meg az úgynevezett mi-tudat, esetünkben az elit-tudat, a közösség egysége és összetartozása. Az elitet nevezhetjük egy eszmei vagy választott közösségnek, mivel a kulturális elitcsoport az alkotó egyének szabad társulásából jött létre. A közösségeknek továbbá nagyon fontos identitásformáló szerepe van, mely vagy a közösségben való részvétellel vagy az abból való kirekesztéssel magyarázható. Továbbá a közösséggel kapcsolatosan elismert értékeknek és normáknak szintén integráló szerepe van. (CSURGÓ–LÉGMÁN 2015) A kulturális elit esetében, a közösségek integráló hatását megismerve, megkerülhetetlen beszélni a csoport zártságáról, illetve nyitottságáról. A kulturális elit egyik legfőbb célja az lenne, hogy nyitott legyen az új tagok felé, hiszen így tudja magát és a kultúrát is folyamatosan újratermelni. Kérdés, hogy ez valóban megtörténik-e, s a folyamatos megújulással esélyt ad-e a minél magasabb szintű integráló hatásának.

Az elitcsoport integráltságán túl fontos kérdés, hogy milyen integráló hatással bír a kulturális elit a befogadói közösségekre. Az elitről elmondható, hogy társadalmi jelenléte univerzális, mivel a társadalom vezetők és vezetettek csoportjára bomlik. Mills szerint mivel maguk az elitek integráltak, így a társadalom többi tagjára is integráló hatással bírnak. Az elit integráló szerepe leginkább a vezetése révén érhető tetten, amely Bibó István nyomán annyit tesz, hogy az elitnek nem elegendő csupán a társadalmat irányítani és vezetnie, elengedhetetlen, hogy különböző viselkedési mintákat adjon, kultúrát teremtsen. (KOVÁCH–KRISTÓF 2012) Ezen a kultúrán keresztül pedig fogyasztói közösségeket hoz létre a kulturális elit, a közösségi hatás, az összetartozás révén pedig magát az integráltság érzését teremti meg.

A kultúra azért nagyon fontos, mert az integráció egyik lényegi eleme magában a kultúrában ragadható meg, mivel ez képes a társadalom koherenciáját biztosítani, valamint rendszerbe szervezni. A társadalmi integráció leginkább mindig a kultúra integráltságától függ. A kultúra integráló szerepe az oktatáson és médián keresztül, valamint a kulturális mintaadók révén érhető tetten. Ez a kulturális tényező kihat az életmódra, a kapcsolatrendszerekre, a fogyasztói szokásokra és az olvasói, valamint a médiahasználati preferenciákra is. Ezeket nevezhetjük kulturális modelleknek is, amelyek egyfelől integrálják magát a csoportot is – esetünkben a kulturális elitet –, de mintaként jelennek meg a kívülálló csoportok számára is. (KAPITÁNY–KAPITÁNY 2012)

A kapcsolatok azért fontosak az integráció kérdéskörében, mert a kapcsolathány egyértelműen a szegregáció jele, továbbá a jól integráltság ismérvei közé tartozik, hogy a jól integrált személyek heterogén kapcsolathálóval rendelkeznek, így többféle információra tudnak szert tenni, ami a fel-felé irányuló mobilitás egyik alappillére. Fontos még, hogy a baráti és családi kapcsolathálónon

kívül távolabbi csoportok felé is mutassanak a kötések. Az integráltság egyik fontos szubjektív mércéje, hogy az adott egyén elismerést és elfogadást él meg. A zárt kapcsolati hálózatok tagjainál erőteljesen megjelenik a bizalom érzése, ami az integráltság érzésének egyik fontos jellemvonása, mégpedig azért, mert az erős kapcsolatoknak van egy olyan funkciója, amely arra irányul, hogy társas támogatást nyújtson. Homogén csoportok egyrészt a hasonlóhoz való vonzódással, másrészt az eltérő és különböző csoportoktól való távolságtartásból is fakad. (GERŐ–HAJDU 2015) A kulturális elit integráló hatása abban is nyomon követhető, hogy a pozicionális és művészeti elittagok egyaránt létrehozhatnak olyan heterogén csoportokat, közösségeket, melyekhez a kultúrafogyasztók csatlakozhatnak, ezzel növelve kapcsolati hálójukat, azon keresztül pedig a társadalomba való integráltságukat.

Az, hogy a kulturális elit milyen hatással van a közösségekre, mennyire erős az integráló ereje, az úgynevezett INF-modell² alapján is értelmezhetővé, mérhetővé válik. A társadalmat a már említett INF-modell szerint vizsgálva azt mondhatjuk, hogy – az elit felől közelítve – vannak kapcsolatgazdag politikai aktívok és lokálisan integráltak. A debreceni kulturális elitet kutatva ez a két csoport különösen fontos szerepet kap, hiszen egyfelől segít magyarázni az elitlétet, másfelől értelmezhetővé teszi a debreceniséget, a lokalitásokhoz kötötten működő elitet. A kapcsolatgazdag politikai aktívok azok, akik egyértelműen elitként írhatók le. Iskolázottságukat tekintve nagyon magas közöttük a diplomával rendelkezők aránya. A lokálisan integráltak – az előbb említett csoporthoz hasonlóan – átlagon felüli kapcsolatokkal és társadalmi tőkével bírnak. A lakóhelyi vonatkozás szempontjából lényeges, hogy ennek a csoportnak a tagjai a főváros helyett sokkal inkább a vidéki városok felé tendálnak, tehát ez a csoport leginkább a helyi értelmiségiek közössége, ők a magaskultúra (hagyományos kultúra) fogyasztói. (KOVÁCH–KRISTÓF–SZABÓ 2017) Lényeges tehát, hogy ezen csoportok tagjai színházakba, múzeumokba, art mozikkba, hangversenyekre, kiállításokra járnak, valamint olvasnak könyveket, a közös érdekeltségen keresztül pedig egy olyan közösséget alakítanak ki elitként és befogadóként egyaránt, amely a társadalomba való integráltság érzését erősíti.

Evidencia, hogy a strukturális egyenlőtlenségekre egyszerre több tényező is hat, ezek közül fontos kiemelni az iskolázottságot, a területi fejlettségbeli különbségeket és az elitekhez való viszonyulást. Azzal, hogy az iskolai végzettség nő, az adott egyén erőteljesebben kapcsolódik a társadalomhoz. (KOVÁCH–KRISTÓF–SZABÓ 2017) A kulturális elit felől nézve ez azt jelenti, hogy kialakul egy olyan réteg, amely iskolázottsága miatt érti az elit által létrehozott művészeti alkotásokat, ezeket az értelmezéseket másokkal képes megosztani, így befogadói közösségek alakulnak ki, melyek erősítik az egyéni integráltság érzését.

Fontos azonban, hogy a különböző fejlettségű régiókban különböző szintű az integráltság és dezintegráltság (KOVÁCH–KRISTÓF–SZABÓ 2017), ezért nagyon fontos a debreceni kultúra és magának a városnak a fejlettségét is figyelembe venni, amikor az elit integráló szerepét vizsgálom. Debrecen pályázatot nyújtott be az Európa Kulturális Fővárosa cím elnyerésére, amely egyaránt feltételezi a kultúra és város fejlődésének a felgyorsulását, ezáltal várhatóan erősödő integráló hatásokra kell számítani a kulturális közegekben. Kérdés, hogy a fejlődés valóban meg tud-e valósulni, illetve eléri-e a kívánt hatást.

² Ez a modell az egyének integráltságát három szinten vizsgálja, foglalkozik a rendszerintegrációval, a társadalmi szintű integrációval és a személyközi integrációval egyaránt. (KOVÁCH–KRISTÓF–SZABÓ 2017)

Az integráltság vizsgálata során fontos elemként merül fel a hatalom kérdésköre. A kulturális elit minden esetben valamilyen hatalom birtokosa, így ezen szegmens révén értelmezhető térként nyílik meg az, hogy lokálisan, esetünkben a debreceni térben mennyire integrált a kulturális elit a hatalom mentén. Szelényiék révén azt tudjuk, hogy a kilencvenes évek elején lezajlott személycserék ellenére a kulturális elitet jellemző fő tulajdonságok nem változtak. Kollektív módon egy lépcsőfokot haladtak előre. (SZELENYI et al. 1995) Szelényiék felvetése akár értelmezhető úgy is, hogy az eliten belüli hatalmi harcok a kulturális elit életén belül kevésbé figyelhetők meg, mint a másik két elitcsoporton belül, ami pedig annak lehet a következménye, hogy az említett csoporton belül olyan megmerevedett hatalmi pozíciók és státuszok vannak, melyek esetleg az eliten belül cserélődhetnek, de az eliten kívülről érkező tagok felé egyáltalán nem nyitott státuszpozíciókról van szó. Ez a megmerevedés azonban egy olyan integrációs problémával járhat, hogy a kultúra révén integrálni képes társadalmi csoport, a kulturális elit önmaga sem integrált a csoporton belül, s így a társadalom tagjait sem képes integrálttá tenni. Kutatásomban fontosnak tartom majd ennek a dimenzióknak a vizsgálatát, hogy a kulturális elit megmerevedése probléma-e, jelen van-e még napjainkban is vagy érzékelhető valamilyen változás.

Az eliteken belül mindenféleképpen érezhető valamilyen hierarchikus felosztás, ami annyit tesz, hogy sok esetben a gazdasági és politikai elit a kulturális elit felett állónak, irányítónak tekinti magát, ami talán a megkésett elitcserélődés oka és következménye is lehet. Ez a dilemma továbbá megnyitja azt a dimenziót is, hogy a megkésett elitcserélődés mennyiben hátráltatja az elitet abban, hogy munkásságában a hasznosság elvét kövesse, vagy pedig inkább egy új identitást próbálnak egyénekenként és közösségekben gondolkozva is kiépíteni, ami pedig egy másfajta integráló folyamatot és integráltságot eredményez. Az identitásépítés fontos kérdés akkor is, amikor egy már meglévő státusz öröklődik tovább a születésből eredő elitpozícióba lépés során, hiszen bár bizonyos értékek továbbörökíthetők, megkerülhetetlen, hogy az automatikusan elitbe kerülő fiatalok szüleikhez képest más problémalátással és -felvetésekkel alakítják, formálják a kultúrát. Hasonlóan izgalmas kérdés az identitásépítés akkor is, amikor valaki nem a családi háttér révén jut el elitpozícióig, hanem egyfajta szerzett státuszról beszélhetünk. Ebben az esetben azt fontos látni, hogy bár életvitelüket tekintve hasonlóságok fedezhetők fel az új és régi elittagok között, az új tagok mégis másfajta szocializációs környezetből érkeznek, s ezzel egy újfajta elitarculatot is kialakíthatnak. Ezek a lehetséges különbözőségek minden esetben felvetik az elitcsoportosulás ideológiai heterogenitását, kérdés az, hogy ilyen közegben mennyire tudja az elit betölteni az elitszerepét.

A politikai, gazdasági és kulturális elit az általuk birtokolt tőkefajta alapján határolható be. Tehát a gazdasági, a kulturális, a szociális és szimbolikus tőke java e három elitcsoport között oszlik meg, s az elitbe kerüléshez legalább az egyik tőkefajta birtoklására szükség van. (SZALAI 2001) Az elitpozíció betöltéséhez ez egy elengedhetetlen feltétel. A kulturális elit egyik legfőbb jellemzője, s ezzel együtt kiváltsága is, hogy legfontosabb tőkefajtája az iskolázottság. Ez annyit tesz, hogy a kulturális elit tagjai a társadalom többi tagjához képest, s még a másik két elitcsoporthoz képest is általában magasabb iskolai végzettséggel bírnak. (KRISTÓF 2011b) Ebből következően a kulturális elit olyan, a tudásából eredeztethető hatalommal bír, amellyel képes az intellektuális közösségekre hatást gyakorolni, tehát a kultúrát formálni, illetve termelni. Az intellektuális körök olyan szellemi közösségek, amelyek az elit tőkéjén alapszanak, de az eliten kívüli tagok alkotják,

s ezáltal egy közösségépítés indul el a kultúra révén, amely a valahova tartozás, ezáltal pedig a bizalom szintjét erősítheti. Iskolázottságuk révén tudnak olyan kiváltságokra szert tenni, amely más emberek számára nem érhető el, s ezáltal bírnak befolyásoló erővel is, ami pozicionális döntéseik és alkotásaik révén követhetők leginkább nyomon. Ez azonban csak akkor valósítható meg maradéktalanul, ha a kultúrában működő személyek művészeti kérdéseket illető döntéseikben autonómiát élvezhetnek. A művészeti kérdésekre adott válaszok autonómiája kapcsán azonban megjelenik a kultúrpolitika és a gazdaság dimenziója, amely ha nem enged elegendő teret az elittagok számára, megbénítja őket feladatuk elvégzésében.

KRISTÓF Luca (2011a) Pareto nyomán azt mondja az elitről, hogy csupán addig képes megőrizni uralmát, ameddig az alsó rétegekből a tehetséges és feltörekvő fiatalokat, a lehetséges új tagokat befogadja. Weber szerint vannak olyan pozitív privilégiumokkal bíró csoportok, amelyek monopolhelyzetben vannak a javak előteremtése során. Ezekbe a csoportokba sorolja a művészeket is, akik nemcsak kimagasló képességűek, de iskolázottságuk is kiváló. (MOLNÁR 1999) Weber-i értelemben a kulturális elitről mint rendről beszélhetünk, hiszen ez az elitcsoport valamilyen fajta megbecsülést vívott ki magának. A kulturális elit tehát rendként egy közösséget alkot, ahol fontos kérdés a nyitottság, illetve a zártság kérdése, amely összefüggésbe van a belső csoportintegrációval és a csoporton kívülivel egyaránt.

„...nyitás esetén különböző társadalmi-gazdasági környezetből származó személyek kerülhetnek az elitbe, a zárás esetén pedig a kiváltságos osztályokból származó személyekre korlátozódik az elitkörbe való bekerülés.” (PÁSZKA 2010. 39.)

Weber meglátása szerint, ha egy rend bezártsága növekszik, akkor bizonyos előnyök csupán a rend tagjai számára érhetőek el. Kulturális elitről beszélve, ha azt látjuk, hogy az elitcsoport zárt, tehát nem nyit a fiatalok és más státuszról érkezők felé, akkor a pozíciók betöltése egyfajta cirkulációt mutat az elittagok között, de a csoport frissülése nem válik lehetővé, ezáltal egy zárt társadalom alakulhat ki a kultúra mentén.

A kulturális elit egyik fontos ismertetőjegye, hogy problémafelvetéseik révén társadalomformáló szerepet töltenek be. Ehhez azonban elengedhetetlen, hogy egy azonos státuszhoz tartozó, közös csoportnak lássák magukat. (SZALAI 1998) Ahhoz, hogy valaki elitpozíciót töltsön be, szükséges, hogy az elitként funkcionáló csoportot a társadalom felhatalmazza a működésre, tehát legitimálja a tagok elitként való működését. Amennyiben ez a feltétel adott, a társadalom az elit döntéseit, az általuk hordozott mintákat és értékeket elfogadja, s követi. Az, hogy az elit milyen kulturális értékeket fogad el és közvetít, befolyásolja, hogy a társadalom tagjai miként viszonyulnak a kultúrához – ilyen formában nyilvánulhat meg a hatalmuk, s a hatalmukkal való élés. Az elitnek fel kell ismernie a társadalomban zajló változásokat, s az adott kihívásokra kell reagálnia. Így tehát a kulturális elitről elmondható, hogy származásán túl a teljesítménye révén konstruálható meg, ehhez azonban elengedhetetlen a vezető réteg elit-tudata. (MÜLLER-TAKÁCS 1998) Az elit-tudat kialakulásával pedig elengedhetetlen a kultúra formálása és átadása, ezáltal a közösségek, kapcsolathálózatok teremtése egyaránt.

ÖSSZEFOGLALÁS

A szakirodalmak áttekintése egyértelműsíti, hogy a társadalmi integráció egy sokrétű fogalom, vagy akár jelenségnek is nevezhetjük. Kutatásomban a társadalmi integrációnak csupán egy szeletét fogom bevonni, mégpedig azzal a kérdéssel szeretnék foglalkozni, hogy a kultúra, s a képviselt kultúra révén a kulturális elit, mint közösség mennyire integrált, s az elithez tartozók miként integrálódnak ebbe az elitszűzbe. A debreceni kulturális elit integráltságán túl fontosnak tartom azt is, hogy láthatóvá váljon a kulturális elit, mint egy hatalommal bíró vezető réteg, miként képes a társadalom tagjainak a bizalmát megnyerni, kultúrafogyasztói közösségeket létrehozni, hogy ezáltal minél integráltabb társadalmat kaphassunk.

A leírt és elemzett elméletek alapján jól látszik, hogy ez a két irányú integráló hatás jelen van a kulturális elitben. A debreceni elit a helyi kulturális adottságok és személyközi kapcsolatok révén egy sajátos integrációt hozhat létre, kérdésként merül fel, hogy az elit rendelkezik-e kellő elittudattal ahhoz, hogy a keleti régió központjában betöltse integráló szerepét, s integráló hatással legyen a helyi közösség tagjaira.

A kulturális elit kapcsán láthatóvá vált, hogy hatalmi-, illetve státuszpozíciója fontos szerepet tölt a közösségek alakítása során, mely a társadalom tagjainak integrálásában egy alapvető elem. A kapcsolathálózatok kialakítása a kulturális és társadalmi tőke birtoklása révén egyfajta elismerést és presztízst feltételez. A kulturális elit csak ezeknek a kritériumoknak megfelelően képes a kultúra mentén integrálni.

FELHASZNÁLT IRODALOM

BOURDIEU, PIERRE (2010): Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In ANGELUSZ RÓBERT – ÉBER MÁRK ÁRON – GECSER OTTÓ (szerk.): *Társadalmi rétegződés olvasókönyv*. Budapest, ELTE. http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0010_2A_19_Tarsadalmi_retegzodes_olvasokonyv_szerk_Gecser_Otto/adatok.html (utolsó látogatás dátuma: 2017. június 14.)

CSURGÓ BERNADETT – KOVÁCH IMRE (2003): A kulturális elit politikai preferenciái. In BAYER JÓZSEF – KISS BALÁZS (szerk.): *Trendváltások: tanulmányok*. Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete. 193–230.

CSURGÓ BERNADETT – LÉGMÁN ANNA (2015): Lokális közösség, megtartó közösség. Elméleti megközelítések a lokális közösség integráló szerepének vizsgálatához egy vidéki településen. *Socio.hu* 4. sz. http://socio.hu/uploads/files/2015_4/csurgo_legman.pdf (utolsó látogatás dátuma: 2017. május 8.)

DUPCSIK CSABA – SZABARI VERA (2015): Elméleti bevezető az Integrációs és dezintegrációs folyamatok a magyar társadalomban című OTKA kutatáshoz. *Socio.hu. Társadalomtudományi Szemle* 3. sz. 33–43.

GERŐ MÁRTON – HAJDU GÁBOR (2015): Az egyéni kapcsolathálók nagysága, heterogenitása és a társadalmi integráció Magyarországon. *socio.hu* 2015/4 http://socio.hu/uploads/files/2015_4/gero_hajdu.pdf (utolsó látogatás dátuma: 2017. május 8.)

HANKISS ELEMÉR (2004): *Társadalmi csapdák és diagnózisok*. Budapest, Osiris Kiadó.

HUNYADI ZSUZSA (2005): A kulturális fogyasztás és a szabadidő eltöltésének néhány jellemzője. In ENYEDI GYÖRGY – KERESZTÉLY KRISZTINA (szerk.): *A magyar városok kulturális gazdasága*. Budapest, MTA Társadalomkutató Központ. 91–122.

KAPITÁNY ÁGNES – KAPITÁNY GÁBOR (2012): Kultúra és az értékek szerepéről. In KOVÁCH IMRE – DUPCSIK CSABA – P. TÓTH TAMÁS – TAKÁCS JUDIT (szerk.): *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Budapest, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont (Szociológiai Intézet) – Argumentum Kiadó. 83–99.

KOVÁCH IMRE – HAJDU GÁBOR – GERŐ MÁRTON – KRISTÓF LUCA – SZABÓ ANDREA (2016): A magyar társadalom integrációs és rétegződésmoდეlljei. *Szociológiai Szemle* 26(3): 4–27.

KOVÁCH IMRE – KRISTÓF LUCA (2012): Elit és társadalmi integráció. In KOVÁCH IMRE – DUPCSIK CSABA – P. TÓTH TAMÁS – TAKÁCS JUDIT (szerk.): *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Budapest, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont (Szociológiai Intézet) – Argumentum Kiadó, 30–44.

KOVÁCH IMRE (2017): Fogalmak és megközelítések. In KOVÁCH IMRE (szerk.): *Társadalmi integráció. Az egyenlőtlenségek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezete a magyar társadalomban*. Budapest, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, Szeged, Belvedere Meridionale Kiadó, 7–19.

KOVÁCH IMRE – KRISTÓF LUCA – SZABÓ ANDREA (2017): Társadalmi integráció és társadalmi rétegződés. In KOVÁCH IMRE (szerk.): *Társadalmi integráció. Az egyenlőtlenségek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezete a magyar társadalomban*. Budapest – Szeged, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet – Belvedere Meridionale Kiadó. 217–237.

KRISTÓF LUCA (2011a): *A magyar értelmiség reputációja*. Ph.D. értekezés. Budapest http://phd.lib.uni-corvinus.hu/573/1/Kristof_Luca.pdf (utolsó látogatás dátuma: 2017. június 14.)

KRISTÓF LUCA (2011b): Elitkutatások Magyarországon (1989–2010). In KOVÁCH IMRE (szerk.): *Elit a válság korában. Magyarországi elit*. Budapest, Argumentum Kiadó. 37–56.

MOLNÁR ATTILA KÁROLY (1999): *Max Weber olvasókönyv*. Novissima Kiadó, Budapest.

MÜLLER PÉTER – TAKÁCS TIBOR (szerk.) (1998): *A magyar elit természetéről*. (Konferencia az elitéről – Budapest, 1996). Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó.

PÁSZKA IMRE (2010): *Elit, elit a lokális kistérségi társadalomban*. Szeged, Belvedere Meridionale – Szegedi Egyetemi Kiadó – JGYF Kiadó.

SZALAI ERZSÉBET (1998): *Az elit átváltozása*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.

SZALAI ERZSÉBET (2001): *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban*. Aula Kiadó, Budapest.

SZELÉNYI SZONJA – SZELÉNYI IVÁN – KOVÁCH IMRE (1995): The Making of the Hungarian Postcommunist Elite. *Theory an Society* vol. 24. no. 5. 697–722.

TAKÁCS KÁROLY (1998): Az elit szociológiai fogalmáról. *Szociológiai Szemle* 1. sz. 139–148.

VITÁNYI IVÁN (2006): *A magyar kultúra esélyei*. Budapest, MTA Társadalomkutató Központ.

WILLIAMS, RAYMOND (2003): Kultúra. In WESSELY ANNA (szerk.): *A kultúra szociológiája*. Budapest, Osiris Kiadó. 28–32.

KISS GÁBOR FERENC PHD

kissgf@jgypk.szte.hu
főiskolai docens (SZTE JGYPK)

Sajtó, politika és nemzeti felemelkedés

Press, Politics and National Uprise

Döbör András (2018):
*Sajtópolitika és politikai sajtó Magyarországon (1780–1840).
Magyar nyelvű hírlapok a nemzeti identitás, a modernizáció
és polgári átalakulás szolgálatában*
Budapest, Gondolat Kiadó. 209 old.

DOI 10.14232/belv.2019.2.13

<https://doi.org/10.14232/belv.2019.2.13>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article: Kiss Gábor Ferenc (2019): Sajtó, politika és nemzeti felemelkedés. *Belvedere Meridionale* 31. évf. 2. sz. 197–202. pp.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

A 2018-as év tudományos könyvtermésének újdonságaként jelentette meg a Gondolat Kiadó Döbör András szegedi sajtótörténész első önálló monográfiáját. A modern sajtó és politikai közvélemény kialakulása, formálódása, erősödése során alapkérdésnek számít a sajtó, a politika és a hatalom viszonya. Ezt kérdés került a tavaly megjelent mű fókuszpontjába. A szerző, más témák mellett, régóta kutatja a 18–19. század fordulójának magyar sajtótörténetét, s kutatásait számos konferencián bemutatta, tanulmányok sorában publikálta, illetve speciálkollégiumok keretében

az érdeklődő hallgatóknak kutató szemináriumot is tartott belőle.¹ Ezek a korábbi sajtótörténeti vizsgálatok, elemzések és történeti kutakodások képezik a kötet szakmai és módszertani előzményeit.

Korábbi kutatásai során vizsgálta a politikai hatalom, a felvilágosult abszolutista és jozefinista sajtópolitika hatását a magyar cenzúraviszonyok átalakulására. Azt folyamatot, amelynek során a központi kormányzat által is támogatott egyházi cenzúra feladatát a világi, 18. század végi a központosított államhatalom érdekeit szolgáló cenzúra lépett.² Elemezte a politikai publicisztika egy jellegzetes eszközét, az állatmeséket és állatdialogusokat, melyeket a hatalom érdekei által inspirált cenzúra megkerülésére alkalmazhatott a kor leleményes szerzője.³ A stíluslemezés kapcsán a magyar publicisztikában ezt először alkalmazó Szacsvey Sándor életét és munkásságát is körüljárta.⁴

Érezhető a szerző érdeklődése reformkor nagy alakja, Széchenyi István iránt, mivel a 18–19. század fordulójának legjelentősebb magyar nyelvű politikai sajtóorgánumai mellett hatásában talán az egyik legjelentősebb folyóiratot, a Széchenyihez köthető *Jelenkort* is látókörébe vonta. Tanulmányok sorában elemezte Széchenyi István politikai nézeteinek megjelenését az általa alapított, s a legnagyobb magyar szellemiségét követő folyóirat, a *Jelenkor* hasábjain.⁵ Kutatásainak másik fő sodorvonal a sajtó és nemzet kulturális és politikai felemelkedésének összefüggései.⁶

Láthatjuk tehát, hogy alapos szakirodalmi kutatás és forrásfeltárás előzte meg kötet elkészültét. A most megjelent mű azonban nem pusztán összefoglalása az eddigi eredményeknek, hanem inkább modern sajtótörténeti szintézise a címben is jelölt korszaknak. A téma sok lehetőséget tartogat a kutató számára. A korabeli sajtó pusztán megismerése mellett – többek között – az eszmetörténeti, a művelődéstörténeti vagy akár a társadalomtörténeti megközelítés is vonzó lehet a kutatóknak. Döbör azonban nem kötelezi el magát egyik irányzat mellett sem, inkább ezeknek egyfajta szintézisét alkotja meg művében. Ezzel együtt persze kötetben egyik vonal sem kerül teljes mélységében kidolgozásra, de a szintézis jellegéből adódóan nem is kerülhet sor, s a címet szemügyre véve, erre nincs is szükség. Megállapításai fontos adalékkul szolgálhatnak korszak társadalmi, művelődési viszonyainak megértéséhez, az okok és okozatok rendszerezett összefüggéssé állnak össze. A könyvet olvasva ennek ellenére sem támad hiányérzetünk, a mondanivaló, az állítások igazolására a források és a szakirodalom felhasználásával mindig megkapjuk szükséges alátámasztást.

A kötet főbb fejezetei is ezt erősítik. Rövid bevezetés után áttekintést ad a magyar sajtópolitika és cenzúra 1840-ig tartó korszakáról, ezzel is megalapozva és generálisan előkészítve a korszak jelentősnek tartott magyar nyelvű lapjainak elemzését. Megismerhetjük a cenzúra szervezeti kiépítését, átszervezését, s az emögötti politikai-hatalmi tényezőket. A hivataltörténeti összefoglaló keretét a kor eszmetörténeti vázlata adja. A korabeli lapok példányszáma még legnépszerűbb *Jelenkor* esetében is legfeljebb 4000 példány körül mozgott.⁷ A korszakban jelentősnek számító példányszám a mai, de akár az egy évszázaddal ezelőtti adatokhoz képest nagyon kicsinek

¹ Lásd: DÖBÖR 2006a.

² DÖBÖR 2016, DÖBÖR 2014.

³ DÖBÖR 2018b.

⁴ DÖBÖR 2008b, DÖBÖR 2006b.

⁵ DÖBÖR 2013, DÖBÖR 2012a, DÖBÖR 2012b.

⁶ DÖBÖR 2007, DÖBÖR 2008a, DÖBÖR 2011.

⁷ DÖBÖR 2018a. 145.

mondható. Világosan látható, hogy ennek ellenére a bécsi udvar, a politikai elit s a korabeli értelmiség milyen nagy jelentőséget tulajdonított a lapok létének és hatásának. Erről szól a lapok ellen, illetve a lapokért, az ellenőrzésükért s szabadságukért folytatott küzdelem nem szűnő hevesége, illetve az tény, hogy ebben folyamatban a korszak politikai és kulturális életének mely szereplő exponálták magukat. Ide sorolhatjuk a mindenkori uralkodókat, kik sokszor személyesen vették kézbe az ezzel összefüggő ügyeket, de említhetjük Bessenyei György, Kazinczy Ferenc, Széchenyi István, Széchenyi Ferenc és Festetics György nevét, vagy a korszak egyik legjelentősebb, legbefolyásosabb bécsi politikusát, Metternich kancellárt is. Csak ezt néhány történelmi alakot kiemelve is látszik, illusztris személyek ügyévé vált a sajtó és a cenzúra kérdése. Mi lehet ennek az oka? A sajtó és annak egyre növekvő hatása már korabeli tapasztalatok szerint is jelentős szerepet játszik a nemzetek politikai és kulturális életében. Erre a tényre korabeli haladó szellemű cikkekben rendszeresen hivatkoznak is. Ez az ébredés viszont a politikai hatalom birtokosai számára riasztó tendenciát jelenthet. Itt már nem csak az esetleges belső reformok kockázata merülhet fel, hanem a francia forradalom után a teljes politikai, gazdasági átrendeződés, mind a bel-, mind pedig külpolitika terén. S persze a nemzeti identitás szempontjából sem elhanyagolható tényező.

Ezután következő négy nagy fejezetben a szerző a korszak legjelentősebb magyar nyelvű folyóiratait veszi górcső alá. A többoldalú elemzés következik a felvállalt módszertanból is. Az egyes lapoknál azok története mellett a folyóirat szempontjából fontos történeti környezet bemutatása és a szellemi arculat szempontjából legfontosabbnak tartott főszerkesztő szakmai életútjának felvázolása képezi az alapot. Ez a hármasság adja az adott lap tartalmi vizsgálatának háttérét, melynek révén a tartalmi vizsgálat elemei így sokszor automatikus helyeződnek bele a megfelelő történeti kontextusba.

Elsőként a pozsonyi *Magyar Hirmondó* és annak alapítójának, Rát Mátyás sajtótörténeti bemutatása következik. Az úttörő lapszerkesztő előtt szinte csak külföldi, vagy idegennyelvű minta állott, hogy milyennek is kellene lenni egy korszerű folyóiratnak. Persze, ez is jelentős támpont, de alapvető kérdés inkább az, hogy ezen előzményeket miképpen lehet a magyar viszonyoknak legmegfelelőbben adaptálni. Elveit Rát az alábbiak szerint foglalta össze: az öreg kontinens nemzetei között egy sem akad, „*aki a maga hazájában történő változások, a világnak viszontagságai, az elmés embereknek hasznos vagy furcsa találmányjaik, a tudósoknak munkáik és több afféle emlékezetes dolgok felől szóló híreket naponként, hetenként, vagy hónaponként, az ő sajtó nyelvén nyomtatott írásokban, tanúság és multság kedvéért ne olvasná*”. Mivel magyar honban ez hiányzik, így a világról nagyon kevés tudással bírnak korabeli országglakók: „*úgy élünk mint a fereg a dióban, azt sem tudván, ami körülöttünk történik, s minket legközelebből érint*”.⁸ Rát nagyon modern, és előrelátó szemlélettel fogalmazta meg céljait, napjainkban is megszívlelendő gondolatokkal. Benne van a szórakoztatás, ami egy sajtóvállalkozás esetén anyagi szempontból is lényeges szempont. De benne a van nemes küldetés is: az anyanyelv kiművelése, a tanúságok levonása, s a világlátás szélesítése. A nemzeti ébredés és a nyelvújítás korában ezek fontos feladatot rónak a szerkesztőre, de az olvasóközönségre is.

A tartalmi vizsgálat igazolja, hogy Rát sikeresen ültette át elveit a gyakorlatba. Az olvasóközönség rendszeresen olvashatott gazdasági híreket, Európa nemzeteiről és távoli tájakról, statisztikákról és időjárás-jelentésekről, s hasznosnak tartott könyvekről.

⁸ Idézi: DÖBÖR 2018a. 80–81.

A második fejezet témája a bécsi *Magyar Kurír* és szerkesztője, Szacs vay Sándor. A felvilágosodás szellemében író Szacs vay már korábban, pozsonyi *Magyar Hírmondó* hasábjain is támogatta II. József politikáját, s támadta a maradinak tartott politikai és társadalmi csoportokat, intézményeket. Ez a szemlélet tovább élt a *Kurírban* is, bár sokat finomított rajta a francia forradalom, s inkább távolodott a kalapos király ideáitól. A francia események alatt a haladó eszmék ezúttal lehető legradikálisabban léptek megvalósulás útjára, s a bécsi *Magyar Kurír* főszerkesztője különös hangsúly helyezett a róluk szóló tudósításokra. Mivel a politika – és így a cenzúra – szempontjából ez elég kényes témának számított, mondanivalóját nem fogalmazhatta meg nyíltan, így ezeket alvilági fiktív párbeszédekben fejtette ki.

Ezt a túlvilági – elhunyt állatokat szerepeltető – párbeszédet előszeretettel alkalmazta Szacs vay, a korszak talán legtehetségesebb és legkarakteresebb magyar publicistája.⁹ A jobblétre szenderült állatok a túlvilágon mesélnek a földi állapotokról: „Egy szóval, kedves Barátom, most mind csak éhségre, mind a ’zenebonára nézve olyan környüállások között vagy Frantziaország, hogy tsak a ’napokban több hever vala 800 meg-hólt embernél a ’maga vérében a ’15-dik Lajos Király piatzán”.¹⁰

Döbör tollán keresztül Szacs vay könnyen elnyeri korunk olvasójának rokonszenvét, s nem ok nélkül. A magyar újságírás egyik alapítója, aki nemcsak alkotott, írt, hanem szervezett és menedzsel is. Tevékenysége és pályafutása afféle magyar hősdrama. Hős, akinek nagy tehetség és lehetőség adatott, de aztán elbukik. Nem maga gyengesége miatt, hanem mert a környező világ, a hatalom bukásra ítéli: elérte, hogy anyagi és szakmai értelemben is sikeres legyen, de aztán eltávolították a lap éléről. Ezután sem Magyarországon, sem Erdélyben nem folytatott, vagyis nem folytathatott újságírói tevékenységet, bár szeretett volna visszatérni a pályára. Ehelyett 1815-ös haláláig szűkebb hazájába, Erdélybe visszatérve Kolozsváron élt és kertészkedett.

1789-ben indult el a *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, a későbbi bécsi *Magyar Hírmondó* folyóirat Görög Demeter szerkesztésében. Görög újságírói programjának két fontos oszlopa közül az egyik a magyar nyelv ügye, ami magába foglalja a nyelv fejlesztését, illetve a magyar nyelvű kultúra és tudomány támogatását. A másik fontos elv a minőségi információ átadása a nagyvilág és a haza híreinek közlésével. Ezúttal azonban nem magányos harcosról van szó, hiszen Görög és lapja mögött ezúttal tehetős és befolyásos magyar mágnások álltak, mint Széchényi Ferenc és Festetics György.

Görög és szerkesztőtársa, Kerekes Sámuel munkájának eredményeként egy anyagilag sikeres, tartalmilag változatos és színvonalas lap született. A megalapozott gazdasági háttérnek köszönhetően a kivitelében is színvonalas, akár színesképekkel is illusztrált újságot sokszor ingyen küldték a művelni kívánt olvasótábor egy részének, mint gimnáziumokba, olvasóköröknek.

Míg a bécsi *Magyar Hírmondó* mögött több befolyásos főnemes is állott, az ötödik fejezetben tárgyalt folyóirat leginkább egy jelentős személyhez köthető. Széchényi belépése a reformkor politikai színpadára eszméinek megfogalmazása mellett azt is jelentette, hogy gondoskodott arról is, hogy elvei minél szélesebb körben eljussanak a politikai közönséghez, ezzel is erősítve táborát. Helméczy Mátyás neve alatt indult el 1832-ben a Jelenkor folyóirat, mely rövidesen a legjelentősebb lapok közé nőtte ki magát. 1835-ben több mint 3000, két év múlva pedig ár több mint 4000 előfizetővel büszkélkedhetett Helméczy.

⁹ BUZINKAY 1993.

¹⁰ DÖBÖR 2018a. 107–109.

A lap jelentősége nem csak hatásában és példányszámában mérhető, hanem mert a haladó gondolatok megfogalmazása mögé ezúttal nemcsak az újság és az újságíró tehetsége állt be, hanem az egyik leggazdagabb magyar mágnás, a reformkor egyik legnagyobb alakja, gróf Széchenyi István is. A haladó szellemű magyar gróf felismerte, hogy az eszmék terjesztésének leghatékonyabb eszköze, ha azokat nyomtatás által juttatják el a politikai közönségnek. Ennek fényében teljes mellszélességgel beállt a lapindítás szándéka mögé, és támogatta a folyóiratot, bár jó mecénásként nem nagyon szól bele a szerkesztői munkába.

A sajtótörténeti vázlatot ebben a fejezetben is a tárgyalta lap tartalmi elemzése követi. Meg kell, hogy jegyezzük, hogy az elemzést a többi fejezethez képest ezúttal sokkal mélyebbnek, alaposabbnak, és módszertanilag sokkal érettebbnek érezzük. Döbör, felhasználva Helméczy fennmaradt levelezését, feltérképezi társadalmi beágyazottságát, majd elvégzi a Jelenkor 1832–1838 közötti évfolyamainak tartalomelemzését is. Ennek eszközeként a kulcsszóvizsgálat módszerét választotta. A statisztikai adatokat táblázatok és grafikonok segítségével prezentálja, majd az eredmények alapján rajzolja fel a folyóirat politikai szerepét és jelentőségét. Az adatok egyértelműen mutatják, hogy a lap és szerzőgárdája teljes mellszélességgel beállt a kor nagy kérdései mögé. Témacsoportok szerint ez felöleli a külpolitikát, a belpolitikát (pl. országgyűlések), a magyar nyelv és kultúra (magyar színház, Tudós Társaság, Nemzeti Múzeum) ügyét, a közlekedés fejlesztését (gőzhajózás, hidépítés), társadalmi életet (egyletek, kaszinó, lóverseny), vagyis Széchenyi szinte teljes reformkori munkásságát.

Döbör András műve kirajzolja azt fejlődési ívet, melyet a tárgyalta kor hírlapjai bejártak. A magyar nyelvű újságírás megteremtése mellett markánsan kidomborodnak azok az erőfeszítések, melyek lapok hasábjain megjelennek a nagy nemzeti ügyek mentén. Bátran mondhatjuk, hogy kort kutató történészek egy hasznos, míg a sajtótörténészek pedig egy hiánypótló művet kaptak a kezükbe.

FELHASZNÁLT IRODALOM

BUZINKAY GÉZA (1993): *Kis magyar sajtótörténet*. Budapest, Haza és Haladás Alapítvány.

DÖBÖR ANDRÁS (2006a): A Jelenkor 1832. évi évfolyamának statisztikai vizsgálata. *Belvedere Meridionale* 18. évf. 1–2. sz. 114–119.

DÖBÖR ANDRÁS (2006b): Szacs vay Sándor és a Magyar Kurír. *Belvedere Meridionale* 18. évf. 1–2. sz. 50–61.

DÖBÖR ANDRÁS (2007): A magyar nyelv ügye a felvilágosodás- és reformkori magyar sajtóban. In JANCSÁK, CSABA – KISS GÁBOR FERENC – ZAKAR PÉTER – DÖBÖR ANDRÁS (szerk.): *Dixit et salvavi animam meam. Tanulmányok a 65 éves Szegfű László tiszteletére*. Szeged, Belvedere Meridionale. 217–236.

DÖBÖR ANDRÁS (2008a): A modernizáció kérdései és útjai a felvilágosodás-kori magyar politikai sajtóban. In BODNÁR, ERZSÉBET – DEMETER GÁBOR (szerk.): *Tradíció és modernizáció a XVIII–XX. században*. Budapest, Hungarovox Kiadó. 103–115.

DÖBÖR ANDRÁS (2008b): Egy székely hírlapszerkesztő élete a bécsi sajtópolitika hullámverésében. *Belvedere Meridionale* 20. évf. Különszám. 31–38.

DÖBÖR ANDRÁS (2011): A nemzeti identitás megújításának útkeresései a felvilágosodás és reformkori magyar sajtóban. In SZIRMAI ÉVA – ÚJVÁRI, EDIT (szerk.): *Az identitás szemiotikája. Tanulmányok.* Szeged, Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar Felnőttképzési Intézet. 138–149.

DÖBÖR ANDRÁS (2012a): A magyar nyelv ügye a Jelenkorban, Széchenyi István politikai programjának szolgálatában. In BÁRDOSI, VILMOS (főszerk.) – FARAGÓ GÁBOR – HÁDA BÉLA – KONCZ, ISTVÁN – KRAJCZÁR MELINDA – SCHMID, RÓBERT (szerk.): *Tanulmányok. Történelemtudományi Doktori Iskola.* Budapest, ELTE Bölcsészettudományi Kar. 5–12.

DÖBÖR ANDRÁS (2012b): A Jelenkor a nemzeti identitás és a polgári átalakulás szolgálatában az 1830-as években. *Közép-európai Közlemények* 5. évf. 2. sz. 169–177.

DÖBÖR ANDRÁS (2013): Széchenyi István politikai programja a Jelenkor tükrében. In FORISEK PÉTER – HAJDUFI ORSOLYA – SZABÓ-ZSOLDOS GÁBOR – SZENDREI ÁKOS (szerk.): *Hallgatói Műhelytanulmányok, 2.* Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola. Debrecen, Debreceni Egyetem. 85–96.

DÖBÖR ANDRÁS (2014): Sajtó és cenzúra a 18. és 19. század fordulóján Magyarországon. *Médiakutató* 15. évf. 2. sz. 17–28.

DÖBÖR ANDRÁS (2016): A hatalom jelei a politikai sajtóban: A magyarországi sajtópolitika konzervatív fordulata II. Lipót és I. Ferenc uralkodása alatt. In SZIRMAI ÉVA – TÓTH SZERGEJ – ÚJVÁRI EDIT (szerk.): *A hatalom jelei, képei és terei.* Szeged, Szegedi Egyetemi Kiadó, Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó. 49–64.

DÖBÖR ANDRÁS (2018a): *Sajtópolitika és politikai sajtó Magyarországon (1780–1840). Magyar nyelvű hírlapok a nemzeti identitás, a modernizáció és polgári átalakulás szolgálatában.* Budapest, Gondolat Kiadó.

DÖBÖR ANDRÁS (2018b): Állatdialógusok és állatmesék, mint politikai publicisztikák. In SZIRMAI ÉVA – TÓTH SZERGEJ – ÚJVÁRI EDIT (szerk.): *Állati jelek, képek és terek.* Szeged, Szegedi Egyetemi Kiadó, Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó. 297–308.

FEJŐS SÁNDOR PHD

fejossandor@indamail.hu
történész (SZTE JGYPK)

A szentesi sajtó kibontakozása a dualizmus korában

Development of the Szentesi press during the dualism era

Pető Bálint (2019):

A szentesi sajtó kezdetei (1871–1883)

Szeged, Szegedi Egyetemi Kiadó Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó. 222 old.

DOI 10.14232/belv.2019.2.14

<https://doi.org/10.14232/belv.2019.2.14>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article: Fejős Sándor (2019): A szentesi sajtó kibontakozása a dualizmus korában. *Belvedere Meridionale* 31. évf. 2. sz. 203–206. pp.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

Pető Bálint, a Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Karának adjunktusa, a Délvidék Kutató Központ tagja, a *Délvidéki Szemle* című történettudományi folyóirat szerkesztője. Fő kutatási területe a dualizmus kori magyar sajtótörténet, különös tekintettel a dél-alföldi régióra, a tágabban értelmezett Délvidék térségére vonatkozóan. Számos tudományos igényű – magyar és idegen nyelvű – tanulmányt, cikket, recenziót stb. publikált a szerző

a témával kapcsolatban.¹ A tavaly megjelent *Magyarkanizsa monográfiája (1848–1945)* című kötet társszerzőjeként és szerkesztőbizottsági tagjaként tevékenykedett.² 2018-ban a Szegedi Tudományegyetem Történelemtudományi Doktori Iskolájában szerzett PhD tudományos fokozatot. Doktori disszertációjában Szentes város sajtótörténetének kezdeti időszakát dolgozta fel, amelynek kibővített, átdolgozott változata: *A szentesi sajtó kezdetei (1871–1883)* címmel jelent meg 2019-ben. A kötet megírása során – a témában való jártasság mellett – érzelmi kötődés is motiválta a szerzőt, ugyanis gyermekéveit Szentes városában töltötte.

Pető Bálint – a hat fejezetre osztott – könyvében, a rendkívül gazdag szakirodalom mellett első-sorban primer forrásokra (korabeli orgánumokra, levéltárak anyagára) támaszkodik. Az Országos Széchényi Könyvtár, illetve a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának iratanyagán kívül, a Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun, Csongrád és Heves Megyei Levéltárainak dokumentumait is megtekintette, sőt a Romániai Nemzeti Levéltár Temesvári Levéltárában is kutatott.

A szerző az *Előszóban* világosan kifejti az általa vizsgált időintervallum (1871–1883) okát, amelynek kezdőpontja evidens, hiszen Szentes első önálló sajtóterméke 1871-ben jelent meg. Munkájában a végpont meghatározása több szempontból is logikus, ugyanis az új, klasszicista stílusú vármegyeháza épületében, 1883-ban tartotta meg alakuló közgyűlését a megyei tisztikar, amelynek révén Szentes ténylegesen Csongrád vármegye székhelyévé válhatott. Másrészt a helyi hírlapkiadás megteremtője, Cherrier János az említett esztendőben költözött el a településről, így az általa létrehozott *Szentesi Lap* életében – Sima Ferenc irányításával – egy új korszak kezdődött.

A második, a magyarországi sajtó történeti áttekintését felölelő fejezetben kellő hangsúlyt kap az 1848-as sajtótörvény, a kiegyezés utáni sajtókérdés jogi szabályozásának mechanizmusa, a szabad sajtóviszonyokat létrehozó intézkedések kiemelt szerepe. A szerző felvázolja a dualizmus kori hazai sajtó három nagy korszakát: az 1867 és 1875 közötti „*eszmehirdető*” politikai sajtó időszakát, amelyet az „*üzleties*” korszak követett. Ennek keretében – a pártkötöttség mellett – a szerkesztők, kiadók mindinkább üzleti vállalkozásként tekintettek a hírlapkiadásra. A harmadik, az 1880-as évektől kezdődő periódus már a tömegsajtó meghonosodását jelentette, s a tőkés, piaci szemlélet előtérbe kerülését eredményezte. A szerzőt dicséri, hogy megfelelő korlátok között, de a teljesség igényével betekintést nyújt a demokratizálódó közélet, a növekvő számú irni-olvasni tudó olvasóközönség információigényét kielégítő magyarországi tömegsajtó kialakulásának

¹ PETŐ BÁLINT (2014): Magyarkanizsa városi státusának első esztendeje a helyi sajtó tükrében. *Délvidéki Szemle* 1. évf. 1. sz. 31–39.; PETŐ BÁLINT (2015): The Beginnings of Printed News in Magyarkanizsa. *Délvidéki Szemle* 2. évf. 2. sz. 56–69.; PETŐ BÁLINT (2016): A nyomtatott sajtó kezdetei egy dél-alföldi kisvárosban: a Szentesi Füzetek és a Szentesi Lapok. *Délvidéki Szemle* 3. évf. 1. sz. 17–34.; PETŐ BÁLINT (2017): Az első szentesi kisdédővő megnyitása – a helyi sajtó tükrében. *Délvidéki Szemle* 4. évf. 1. sz. 5–17.; PETŐ BÁLINT (2017): Politikai szatíra és antiszemita uszítás: a Darázs című szentesi élclap. *Délvidéki Szemle* 4. évf. 2. sz. 53–67.; PETŐ BÁLINT (2018): Az első világháború kitörése a magyarkanizsai sajtó tükrében. *Délvidéki Szemle* 5. évf. (2018) 1. sz. 61–72.; PETŐ BÁLINT (2018): A Kecskeméti Lapok első nyolcvannoc éve: Miklós Péter: A Kecskeméti Lapok története (1868–1956). *Délvidéki Szemle* 5. évf. 1. sz. 115–117.; PETŐ BÁLINT (2018): A szentesi sajtó megteremtője: Cherrier János. In DÖBÖR ANDRÁS – FORRÓ LAJOS – ZAKAR PÉTER (szerk.): *Fejezetek a Délvidék múltjából*. Fialatok a Dél-alföldi Médiaában Alapítvány, Szeged. 125–164.; PETŐ BÁLINT (2019): Kérészéletű hetilapok Szentesen az 1870-es években. In MIKLÓS PÉTER (szerk.): *Nemzetiségek, vallások, kultúrák a Dél-Alföldön*. Szeged, Bálint Sándor Szellemi Örökségéért Alapítvány. 117–128.

² DÖBÖR ANDRÁS – PETŐ BÁLINT (2018): A magyarkanizsai sajtó kezdetei (1909–1918). In FEJŐS SÁNDOR (főszerkesztő): *Magyarkanizsa monográfiája (1848–1945)*. Kanjiža (Magyarkanizsa), József Attila Könyvtár, Magyarkanizsa – Biblioteka „Jozef Atila”. 352–398.

folyamatába. Az országos, és a vidéki sajtót képviselő orgánumok fejlődését bemutatva rávilágít arra, hogy a vidéki hírlapkiadás „mind mennyiségi, mind minőségi értelemben jelentős elmaradottságot mutatott” a fővárosi lapokhoz viszonyítva. Ennek okán „a vidéken megjelenő politikai híriírások nem kecsegtettek ebben az időszakban jelentős üzleti haszonnal.” A szentesi lapkiadás jó példa erre, hiszen a *Szentesi Lap* a kezdeti stádiumát követően, az 1880-as évek közepétől (Sima Ferenc vezetésével) vált jól jövedelmező vállalkozássá. A kötet alapvetően sajtótörténeti monográfia, azonban a szerző a harmadik, *Szentes város története 1867-től 1883-ig* című fejezetben indokoltan részletezi a korabeli település politikai, közigazgatási, gazdasági, oktatási, vallási, demográfiai és kulturális viszonyait. A kiegészítést követően Szentes visszanyerte rendezett tanácsú városi státusát, amelyhez a törvényhatósági (1870:XLII. tc.), továbbá a községi törvény (1871:XVIII. tc.) új keretet biztosított. Kárpótlás hiányában, Szentes – az örökváltási szerződés veszteseként – protestáns, ellenzéki, függetlenségi párti város maradt 1910-ig, amely döntően befolyásolta a település társadalmi, gazdasági fejlődését. Megyeszékhellyé vált, azonban az urbanizációt elősegítő gazdasági és társadalmi folyamatok csupán a századfordulóra teljesedtek ki – véli a szerző. Szentes város dualizmus kori történetét gyakorlatilag végigkísérte a zömében református, a Kossuth-kultuszt ápoló, helyi ellenzéki erők és a kormánypárti megyei vezetés között kialakult éles ellentét, amely gyakran egymás sértegetésétől, lejáratásától sem volt mentes. A politikai közhangulatot többségében reprezentálták a korabeli sajtóorgánumok is.

A kötet címét viselő és egyben a mű központi tárgyát képező fejezetben a szerző kilenc, az általa vizsgált periódusban megjelent lap (*Szentesi Füzetek, Szentesi Lapok, Alföldi Figyelő, Szentesi Lap, Szentes és Vidéke, Csongrádmegyei Közlöny, Alföldi Nővilág, Északi Fény, Darázs*) működését tárta fel. Pető Bálint kiemelkedő érdeme, hogy sajtótörténeti monográfiájában az újfajta társadalomtörténeti szempontú vizsgálódásának aspektusait a hagyományos, deskriptív, kizárólag a tartalomra koncentráló és ezáltal a társadalmi-kulturális kontextust figyelmen kívül hagyó vizsgálatot kiegészítve az értelmező, analitikus megközelítés módszerével mutatja be a helyi lapok társadalmi-kulturális szerepét. A módszer lényege, hogy nem pusztán az újságra mint végtermékre koncentrál, hanem az előállítás folyamatában részt vevő vállalkozók (kiadók), a szerkesztők, valamint a szerzők céljait, továbbá az olvasóközönség társadalmi bázisát, illetve kulturális, szociológiai hátterét is szemlélteti. Az analízis során kikristályosodik, hogy a XIX–XX. század során már kapitalista vállalkozásként működtetett véleményformáló tömegsajtó mely társadalmi csoportokra és miként tudott hatást gyakorolni. Nem elhanyagolható szempont, hogy a sajtótermék értékesítéséből keletkező profiton kívül milyen egyéb, szekunder célokat igyekezett megvalósítani a vállalkozó. Az 1871 februárjában, a szegedi Burger Nyomdában sokszorosított *Szentesi Füzetek* című mezőgazdasági szakfolyóirat a település „első nyomtatott tömegtájékoztató médiuma”. Ennek ellenére a szentesi polgári sajtó megteremtőjének Cherrier János nyomdász tekinthetjük, aki az 1870-es években három lapot is indított a későbbi megyeszékhelyen. Pető Bálint könyvében kiemeli, hogy az 1871 júliusától megjelenő *Szentesi Lapok* című orgánum igyekezett politikailag semleges maradni, és pontosan ez okozta a vállalkozás kudarcát, ugyanis egy erősen ellenzéki város közvéleménye nem az objektív tájékoztatást, hanem egy, a kormány ellen nyíltan fellépő helyi újság fenntartását igényelte. Az *Alföldi Figyelő*, amelyet Cherrier regionális szinten, az egész Alföld hetilapjaként kívánt működtetni szintén kérészéletűnek bizonyult, érdeklődés hiányában ugyanis a sorsa gyorsan megpecsételődött. A *Szentesi Lap* viszont sikeres, jövedelmező

vállalkozássá nőtte ki magát, ehhez azonban a felelős főszerkesztőnek kinevezett, a 48-as elveket valló Buday József kormányellenes hangvételű vezércikkei nagyban hozzájárultak. A megye részéről a lapkiadóra nehezedő – a pártatlanságot követelő – politikai nyomásnak engedett Cherrier, és menesztette az ellenzéki főszerkesztőt. Miután Sima Ferenc református lelkész, a helyi Függetlenségi Párt elnöke került a szerkesztői székbe, a *Szentesi Lap* ismét az ellenzékot támogató újsággá avanzsálódott. Sima Ferenc 1883-ban megvásárolta a lap tulajdonjogát és az azt sokszorosító nyomdát is a várost elhagyó Cherrier Jánostól. Ezzel a település sajtótörténetben egy új korszak kezdődött. 1880-tól viszonylag hosszú ideig (1919-ig) a *Szentesi Lapnak* megszűnt a monopóliumhelyzete a szentesi nyomtatott tömegtájékoztató vonatkozásában, mivel ekkor kezdte meg működését a *Szentes és Vidéke* „társadalmi, közművelődési, ipar, gazdasági, és szépirodalmi” hetilap. A pártatlanság látszatának fenntartására ügyelő új orgánus programhirdető vezércikkében nyíltan leszögezte, hogy a *Szentesi Lap* konkurens újságjaként kíván tevékenykedni. Eleinte torzsalkodás, míg a későbbi időszakban a békés egymás mellett élés jellemezte a két helyi lap kapcsolatát. A korszakban – az ellenzéki erők kigúnyolása céljából – két élclapot is megjelentettek. A humorisztikus *Északi Fény* és a város prominens személyiségeit lejáratni igyekvő, gyakran az alpári stílustól sem mentes *Darázs* című hetilapok rövid életűek voltak, ugyanis a szentesi közvélemény a nyíltan sértegető, „*a durva, zsidók ellen uszító hangnemre nem volt fogékony*”.

Pető Bálint a kötet ötödik fejezetében – leróva tiszteletét a szentesi sajtó megteremtőjének – részletesen ismerteti Cherrier János gazdag életpályáját. A szerző az életrajz megírása következtében végzett több hónapos kutatómunkájáért külön dicséretet érdemel, hiszen a Romániai Nemzeti Levéltár Temesvári Levéltárában rábukkant Cherrier János hiteles születési anyakönyvére. A szakirodalomban több helyen – a források hibájának köszönhetően – Cherrier születési helyeként tévesen Törökszentmiklóst jelölték. Korrigálva a hibát, a kötet szerzője primer forrással igazolja, hogy a nyomdász, könyvkereskedő Nagyöszön született.

Összességében elmondhatjuk, hogy Pető Bálint könyve alapos, hiánypótló munka, amely számos új elemmel gazdagította a hazai sajtótörténet-írást. Az olvasmányos, jó stílusban megírt, ugyanakkor jelentős számú primer forrást és szakirodalmat felhasználó, valamint statisztikai mutatókat, táblázatokat, diagramokat tartalmazó kötet ennek okán a régió gazdaságával és társadalomtörténeti kérdéseivel foglalkozó kutatóknak is ajánlható.

Kanyó Ferenc emlékezete (1934–2009)

In memoriam Ferenc Kanyó (1934–2009)

DOI 10.14232/belv.2019.2.15 <https://doi.org/10.14232/belv.2019.2.15>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article: Farkas Csaba (2019): Kanyó Ferenc emlékezete. *Belvedere Meridionale* 31. évf. 2. sz. 207–209. pp.

ISSN 1419-0222 (print) ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)
(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

10 évvel ezelőtt hunyt el Kanyó Ferenc, a Csongrád Megyei Levéltár nyugalmazott főlevéltárosa, akinek szeretnénk méltó emléket állítani. A megemlékezés ősi, szép szokása az emberiségnek. Ilyenkor az a közösség, amelyhez az elhunyt éveken át tartozott, s amellyel valamikor együtt dolgozott, egyszer megáll, hogy tisztelegjen eltávozott alakja előtt. Álljunk tehát meg egy pillanatra, és pillantsunk vissza munkatársunk életének főbb állomásaira.

Kanyó Ferenc Kecelen született 1934. szeptember 10-én sokgyermekes családban. Özvegy édesanyja nevelte fel őket, aki szegénysége dacára minden elkövetett gyermekei fejlődése érdekében. Ennek következtében Kanyó Ferenc 1953-ban Baján el tudta végezni a tanítóképzőt, majd 1957-en magyar-történelem szakos tanári diplomát szerzett a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán. 1957–1963 között a vasútforgalmi technikumban oktatott, majd az ott alakult felsőfokú technikumban folytatta tanári pályafutását. Miután ez a felsőfokú intézmény Győrbe költözött, 1969. augusztus 15-től Kanyó Ferenc a MSZMP Csongrád Megyei Pártbizottsága Oktatási Igazgatóságának előbb munkatársa, majd igazgatója lett 1989. évi nyugdíjazásáig. 1992-től mintegy 10 éven át nyugdíjasként a Csongrád Megyei Levéltár féléllású munkatársaként a MSZMP Archívumának kezelőjeként dolgozott.

Tudományos munkásságát már a pártapparátusban megkezdte, 1971-ben egyetemi doktori, 1988-ban a történettudomány kandidátusa címet szerezte meg. Disszertációját a *Szeged és a Dél-Alföld felszabadítása* címmel készítette el. A történelem iránti vonzódását a második világháborút megjárt nagybátyja háborús történetei inspirálták, nem véletlenül választotta tudományos munkássága fő irányának a második világháború hadtörténetét. Kezdeti tanulmányai ugyan az MSZMP utasításait követve a munkásmozgalomról íródtak, (Népfrontpolitika és pártharcok Csongrád megyében, Szabad Szakszervezetek újjászerveződése Csongrád megyében, a forradalmi tömegmozgalom kialakulása Csongrád megyében 1944 őszén), és zömében a munkahelyének évkönyveiben jelentek meg. Foglalkozott ebben az időszakban a Független Kisgazdapárt Csongrád megyei újjászerveződésével is. (Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1972.), az igazoló bizottságok 1945–1948 közötti tevékenységével is. (JATE Acta Tudományos szocializmus XII., 1973.)

Hadtörténeti munkái az 1970-es évek II. felétől datálódhatnak. Ebben a témakörben készült el, a *Német-magyar tervek Szeged visszafoglalására 1944 októberében* (1981) és a *Szeged stratégiai légibombázásai 1944-ben* (1983), *Szeged kiürítése a felszabadulás előtt* (1984) valamint *Szeged felszabadulásának vitatott kérdései* (1986) című tanulmányai, amelyek mintegy előrevetették ezen munkák szintézisét, Szeged második világháborús történetének összefoglalását a Szeged monográfia 4. kötetében (Szerkesztette: Serfőző Lajos.) Ezen tanulmányok, bár szemléletükben vitathatóak, mégis adatgazdagságuk okán hasznosan forgathatóak, mind a szaktudomány képviselői, mind a szélesebb olvasóközönség számára. Kanyó Ferenc nem csak a hazai forrásokat tárta és dolgozta fel, hanem pártbeli tisztségét kihasználva szovjet forrásokat is képes volt bekapcsolni a tudományos kutatómunkájába, így a korszakbeli történészeknél jóval pontosabb leírásokat készíthetett.

A rendszerváltás után Kanyó, immár főlevéltárosként tovább folytatta a hadtörténeti kutatásait, amelynek fő iránya a veszteségkutatás lett. Ebben a témakörben jelentek meg vitathatatlanul a legfontosabb munkái. Közülük elsőként a társszerzőként készített *A második világháború szegedi hősei és áldozatai* című kötet említhető meg, amely a mai napig alapforrás mind a történeti kutatók, mind a kötetben szereplő személyek leszármazottai számára. (Tanulmányok Csongrád megye történetéből, XXIII, 1996.) Ehhez a munkához kapcsolódott később az immár társszerző nélkül

készült *Szeged és környéke második világháborús hősei és áldozatai* című munka, amelyik az előző kötet kiegészítéseit, pótlásait és esetleges javításait, valamint a városhoz csatolt községek adatait tartalmazta. (Tanulmányok Csongrád megye történetéből XXIII/A, 2000). Végezetül e sorba tartozik még a *Világháborúk szegedi hősi halottai* című kiadvány (2002), amely az első és második háború szegedi háborús elesettjeinek a névsora kiváló bevezető tanulmánnyal együtt.

Kanyó Ferenc az 1990 utáni helytörténeti monográfiák elkészítésében is jelentős szerepet vállalt, megírta Bordány község történetét (2000), társszerzőként dolgozott Mórahalom (1992), Kistelek (1991), Öttömös (1998) és Szatymaz (2002) történeti monográfiájában.

Ebben az időszakban természetesen más kisebb munkái is készültek, így például a *Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez. Iratok a Csongrád Megyei Levéltárból* (Budapest 1994). Kanyó Ferenc jelentős tudományos közéleti tevékenységet is végzett, 1981–1994 között az MTA Szegedi Akadémiai Bizottság Jelenkortörténeti Munkabizottságának vezetői feladatát látta el, a bölcsészkaron pedig 1990 után hadtörténeti kurzust vezetett ameddig az ereje bírta, sok hallgató szakdolgozatának és „phd” dolgozatának szakvezetője volt. Kanyó Ferenc 2009-ben bekövetkezett halálával jelentős űrt hagyott maga után. Tudományos tevékenységének értékét mi sem jelzi jobban, mint, hogy köteteinek forgatása ma is megkerülhetetlen a kutatók számára.

Dr. Farkas Csaba
főlevéltáros
Magyar Nemzeti Levéltár
Csongrád Megyei Levéltára

JANCSÁK CSABA PHD

Bangó Jenő a megértő szemlélő **(Budapest, Leuven, Bakwangá, Aachen, Eupen, Szeged)¹**

The committed observer
Interview with Jenő Bangó

Bangó Jenő professzor (Zakóján a Magyar Arany Érdemkereszt polgári tagozat kitüntetés szalagsávja. A kitüntetést 2015. március 13-án adományozta a tanár úrnak Áder János köztársasági elnök.)

¹ Az interjú 2014. február 13-án készült (készítette Jancsák Csaba). Az interjú az SZTE Oral History munkacsoportjának keretében, a Belvedere Meridionale Alapítvány támogatásával készült. Jegyzetekkel ellátta Jancsák Csaba.

DOI 10.14232/belv.2019.2.16 <https://doi.org/10.14232/belv.2019.2.16>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article: Jancsák Csaba (2019): Bangó Jenő a megértő szemlélő (Budapest, Leuven, Bakwangá, Aachen, Eupen, Szeged). *Belvedere Meridionale* 31. évf. 2. sz. 210–221. pp.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

Vallásos családban nevelkedtem. Amikor elkezdtem a gimnáziumot, akkor rögtön érintkezésbe kerültem egy ifjúsági egyesülettel, pontosabban a cserkészettel, a Regnum Marianum, III-as számú cserkészcsapattal. Ez döntően befolyásolta a későbbi pályafutásomat. Ennek a cserkészcsapatnak a tagja voltam egészen addig, míg fel nem oszlatták, sőt, még az illegalitásban is. Ez hasznos dolog volt számomra mind erkölcsileg, mind politikailag is. Ez volt ahol megtudtam, hogyan is volt a magyar történelem, hogy milyen szerepe volt az egyháznak, pl. Mindszenty bíborosnak. Nem emlékszem pontosan, de 1950-ben vagy 51-ben oszlatták fel hivatalosan ezt az egyesületet, a papokat, mindent.² Budapesti tanárok voltak főleg, ezeket elhelyezték, szétszórták és hát ez után illegalitásban ment tovább a Regnum munkája. A papokat bebörtönözték. Éppen most olvastam egy könyvet, három ilyen bűnvádi eljárás volt ellenük, súlyos börtönbüntetést kaptak, de amíg visszavonultak az egyik börtönbüntetésből, pár év múlva újra kezdték, egészen a rendszerváltásig. Érdekes módon az egyesület az a rendszerváltás után szakadt több részre, onnantól kezdve nem követtem őket. Én nagyon tiszteltem a cserkészparancsnokomat, Emődi Lászlót³, akit mind a három perben elítéltek, összesen 16 évet töltött börtönben, de ő megingathatatlanul foglalkozott tovább a fiatalokkal. Sajnos már nem érte meg a rendszerváltozást, 1988-ban halt meg, de akkor már olyan szelek fújtak, hogy már kicsit szabadabban lehetett foglalkozni a katolikus fiatalisággal.

² Az 1945. VII. 9: a 20.165/I. sz. belügyminiszteri rendelet előírta az egyesületek felülvizsgálatát, köztük a vallásfelekezeti egyesületek felülvizsgálatát is. 1946-tól kezdődően 1950-ig a magyarországi egyházi közösségi egyesületek betiltásra, megszüntetésre kerültek. 1951-ben a Regnum Marianum közösségi központját államosították, az atyákat plébániákra helyezték át, a közösség illegalitásban működött tovább. Lásd még: HORVÁTH ATTILA (2014): A vallás-szabadság korlátozása és az egyházak üldözése Magyarországon a szovjet típusú diktatúra idején. *Polgári Szemle* 10. évf. 1–2. sz. http://epa.oszk.hu/00800/00890/00058/EPA00890_polgari_szemle_2014_1-2_586.htm Letöltve: 2018. 12. 14.; KAHLER FRIGYES (2007): *ÁVH történelmi olvasókönyv 4. Adalékok az egyházüldözés történetéhez 1945–1956.* Budapest, Kairosz.

³ Emődi László (1919–1988) római katolikus lelkész. A Regnum Marianum közösség vezetője. 1961-ben (az I. Regnum perben) államrend megdöntésére irányuló szervezkedés vezetése bűntette miatt hét évre ítélték. Az 1963. évi amnesztiával szabadult. 1965-ben (II. Regnum per) összeesküvésre irányuló előkészület vádjával öt évre ítélték. 1970-ben szabadult.

– *Említetted, hogy aktívan részt vettél a cserkészzetben. Mesélnél erről?*

– A Regnum minden évben rendezett – még illegáltságban is! – úgynevezett nagyszemlét. A Regnum cserkészcsapata több kis csapatból állt, korosztályok szerint, és minden csapatnak érdekes módon madárneve volt. Én a pacsirtáknál voltam, amit az Emódi atya vezetett. Ezen a nagy tavaszi szemlén – így hívtuk – minden cserkészcsapat előadta a maga teljesítményét. Magyar népdal, fafaragás, rovásírás, minden, amit el tudsz képzelni, szép, magyaros dolgokat, mert a magyarságunkban neveltek bennünket. Például a tábortűznél, csak magyar népdalokat énekeltünk – nagyon helyesen. A „102 népdal” – az volt a kézikönyvünk, abból énekeltük minden gyűlésen. A tavaszi szemlén osztották ki a díjakat, amit valaki a különösen figyelemre méltó tevékenysége során elért, sport vagy szellemi téren. Például megnyerte a szavalóversenyt, vagy sportban a magasugrást. Volt egy sportolónk, egy időben ő volt a legjobb magyar rövidtávfutó, 10:9-et futott száz méteren, ami abban az időben nagy szó volt. A szemlén adták át a kitüntetést az ilyen sportolónknak és azoknak is, akik a szellemi életben kitűntek. Versmondó versenyen, vagy másféleképpen. Volt szellemi olimpia is, ami abból állt, hogy ki kellett választani egy témát, azt írásban kidolgozni és beadni a vizsgáló bizottságnak. Szerencsém úgy hozta, hogy ezt egyszer én nyertem meg. Azt a témát dolgoztam ki, hogy „A tűz szerepe az emberiség kultúrtörténetében”. Elkezdttem a régi koroktól, az olimpiai láng volt, aztán továbbmentem, átugrottam a francia forradalomra is, aztán eljutottam a modern korba, jött a Reichstag felgyújtása, jött a Holokauszt. Átvitt értelemben is fontos, hogy a fiatalság egy tüzes élet, és a tűz milyen fontos nekünk, mi is tűzzel és lélekkel legyünk abban, hogy a Regnum Marianum, Mária országa megmaradjon és megtartsuk magunkban a belső tüzet. Ezt írtam meg, és én nyertem ezzel az első díjat.

– *Ez az az időszak, az 1947-től kb. 1950-ig tartó évek, amikor egyrészt az állam, a kommunista párt irányításával rákényszerít egy diktátumot az egyházakra, iskolákat államosít és zárat be, másrészt a katolikus egyesületeket, köröket betiltják. Gözerővel zajlik a diktatúra kiépítése. Ebből te ifjúként mit érzékeltél?*

– Én ezt így nem éreztem egészen az ötvenes évekig. Én ezalatt szépen jártam a cserkészetbe, tudtam, hogy mi a helyzet, hülyének tartottam a kommunistákat, semmiben nem vettem részt, de nem is kényszerítettek. Ám az ötvenes években egy banális dologgal megváltozott minden, ugyanis mint humoros és nevető kamasz, elmeséltem egy Rákosi-viccet az osztályban. Primitív kis viccecske: Rákosi beleesik a Dunába a hídról és három fiatalember kihúzza őt. Akkor megkérdezi, hogy kihúztatok engem, mit kértek jutalmul? Az egyik azt mondta, hogy ő szeretne egy Csepel biciklit? Jól van, megkapod. Megkérdi a másodikat, te mit szeretnél? Szeretnék egy motorbiciklit. Jól van, megkapod. És megkérdezi a harmadikat, te mit szeretnél? Én egy koporsót. Koporsót, miért?! Mert ha apám megtudja, hogy a Rákosit kimentettem, úgymint agyonüt. Na ez volt ez a kis vicc. [mosolyog]

– *Hol mondtad el ezt a viccet?*

– A Kölcsey Ferenc Gimnázium diákjai körében. Mindenki röhögött rajta, az is, aki aztán jelentett az iskolaigazgatónál. De nem tudom most, hogy ki volt. Egy hét alatt meghozták a döntést, hogy azonnali hatállyal kizárnak Budapest összes középiskoláiból. Miniszteri rendeletre. De volt egy érdekes megoldás, ugyanis Újpest akkor még nem tartozott Budapesthez. Tehát elkezdtem az újpesti gimnáziumban, de ott is egy kommunista igazgató volt, az rákezdte, hogy nincs rám szükség,

mert én a rendszer ellensége vagyok. Erre kénytelen voltam elmenni dolgozni. Szegények voltunk, apám közben nyugdíjas lett, nagyon kevés nyugdíja volt. Akkor egy teljes évet dolgoztam a MÁV-nál. Sosem felejttem el a munkahelyemet. Úgy hívták, hogy a Magyar Államvasutak Budapesti Magasépítési Osztálymérnökség Második Pályamesteri Szakasza. Ez abból állt, hogy a Nyugati tér – ugye akkor Marx tér lett – szétlőtt, megsérült házainak az ablakkereteit javítottuk, volt benne egy repesz, lyukas, levittük egy pincébe, ott volt egy asztalos, aki értett hozzá, az befoltozta, mi meg segítettünk neki. Itt kb. egy év alatt a MÁV-nál – majdnem azt lehet mondani, hogy – kitanultam az asztalos szakmát. Szerettem fával dolgozni, és amennyiben a főnököm, a mester engedte, akkor csináltam, fusizhattam is, meg falazni kellett neki, amikor ő fusizott, szólni neki, hogy ha jött egy ellenőr. Nagyon jól megvoltunk. Egy évig ott voltam és egy év után jelentkeztem a DISZ-be, beléptem a DISZ-be, gondolván, hogy ez talán segít, mert én mindig tanulni akartam. Segített is olyan értelemben, hogy kaptam egy igazolást a DISZ-titkártól, hogy nagyon jó társadalmi munkát végeztem, át vagyok nevelve, nem vagyok osztályidegen. A társadalmi munkám abból állt, hogy szabadidőmben egy grundon építettünk egy röplabda pályát a DISZ-nek. Nagyon tetszett nekik a röplabda pálya. Megkaptam ezt a papírt, ezzel visszamentem az igazgatóhoz, hogy jöhetnek-e tanulni, mert most már nem vagyok osztályidegen. Mondta, hogy ehhez minisztériumi engedély kell. Elküldött a minisztériumba, ott kilincseltek az anyámmal különféle irodákban és akkor nagy nehezen megkaptam az engedélyt, hogy beiratkozhatok az újpesti gimnáziumba, ami arról híres, hogy Babits Mihály ott tanított, meg Fecske András. Ő volt az én magyar tanárom. Híres magyar tanár volt, most is kint van az emléktáblája a falon. Beiratkoztam a Könyves Kálmán Gimnáziumba, ám veszítettem volna egy évet. De én nem akartam ezt, és megkérdeztem, hogy nem lehetne ezt valahogy behozni? De, lehet egy osztályozó vizsgát tenni. Ez azt jelentette, hogy a következő nyáron, bár elmentem cserkész táborba – illegális táborba, ez 50-ben volt – nekem le kellett tenni az összes, tehát a hetedik gimnáziumnak az egész anyagát ősszel. Tehát mint az örült tanultam egész nyáron. Kitűzték a vizsga napját. Odamentem, és képzelheted, ilyen örülség (nem aludtam egész éjszaka), az első vizsgám testnevelés volt. Felküldtek a bordásfalra. Azt hittem, ott esek össze. Még szerencse, hogy rendes volt a tornatanár, mondta csinálj hat fekvőtámaszt, az ötödiknél összerogytam, de mondta, hogy jól van fiam, átmentél. Utána jött a matematika. Mindenből írásbeli meg szóbeli. Sikerült és egy hét múlva megjelentem a felsőbb osztályban. Az érettségiző osztályban. Nézték, hogy mit keresek ott, hoztam a papírt, mindenki csodálkozott, a tanárok is, de elfogadtak, hogy érettségizek. Itt van még egy sztorim. Érettségire csak azt engedték, aki végzett valami társadalmi munkát. Társadalmi munkát kellett végezni – minden érettségizőnek, nem csak nekem. El kellett mennünk oda Sukoróra. Azon a részen volt egy tanya. Ott a tanyából TSZCS⁴ lett, de rettenetesen el volt hanyagolva. Minket azért küldtek ki, hogy hozzuk azt rendbe. Képzeld el, 60-70 újpesti városi gyerek, életünkben nem volt se kasza, se kapa a kezünkben. Kiküldtek oda, hogy hozzuk rendbe a földeket. Teljesen el volt gazosodva. El is kezdtük, de hát rájöttünk, hogy ez sokkal gyorsabban halad, ha kézzel tépjük ki, mert a kaszával hol elvágjuk, hol nem. Kézzel téptük hát ki a gatz, főleg a pipacsokat. Életemben nem láttam még ennyi pipacsot! [mosolyog] Aztán szomorú vége lett ennek a három hetes kényszer mezőgazdasági munkának,

⁴ Termelőszövetkezeti csoport.

mert a második hét végén a hatvan embernek a fele vérhast kapott. Az étel nem volt rendesen elkészítve, vagy szennyeződés került bele. Kijött a KÖJÁL, a tisztí orvosok, mindenkit megvizsgáltak, és utána fel is oszlatták. Csomóan bekerültek a kórházba. Szerencsére senki nem halt meg, de nagy botrány volt belőle. Nem tudom, mit kapott a TSZ elnök, biztos szabotázs miatt lecsukták. [mosolyog] Egy héttel előbb hazamehettünk. Az érettségi sikerült, nem a legjobb eredménnyel, de sikerült. És utána jelentkezhettem egyetemre. Jelentkeztem is – formailag, hogy ne tűnjön föl – az Eötvös Lóránd Egyetemre, magyar és német szakos tanárnak. Már szeptember elején kijött hozzánk két DISZ-es fiatal az egyetemről, akik mondták, hogy én ebben a tanuló csoportban vagyok és ekkor meg ekkor kezdünk az egyetemen. Hagytam őket beszélni, aztán elmentek...

De felébredt bennem egy hivatás, hogy pap leszek, és jelentkeztem az esztergomi szemináriumba. Szeptember közepén szépen bevonultam Esztergomba, ahol akkor összesen öten voltunk. Ez jele volt annak, hogy „dolgozott” a sztalinista rendszer. Abban a szemináriumban, ahol legálább százhusz szeminaristának lett volna hely, ott összesen öten kezdtük ezt az évfolyamot. Ebből is négy fejezte be, és az ötből kettő disszidált. Jelenleg még egyetlen egy túlélője van ennek az ötös csoportnak. Ő Óbudán plébános.

Aztán októberben jött egy behívó nekem. Anyám elküldte, hogy behívtak katonának. Kérdeztem Esztergomban a rektort, hogy mit csináljak. Menj el – mondta, de fel fognak menteni, ha viszed az igazolást. El is mentem, vittem magammal az igazolást a fényképpel, amin már reverendában voltam lefényképezve, elmentem a Róbert Károly körúti laktanyába. Ott behívtak mindenkit, én is ott álltam, bementem a sorozóbizottság elé, odaadtam rögtön a papírt, hogy én az esztergomi szemináriumban tanuló. Adták egymásnak, néztek nagyot, várjak egy kicsit, kiküldtek, biztos telefonáltak jobbra-balra, hogy mi ez, mit csináljanak. Aztán azt a hírt kaptam, hogy akkor nem kell bevonulnom katonának. A Mindszenty-per⁵ már megtörtént, félig már a Grósz-per⁶ is, azt hiszem. Mutattam még a leckeönyvemet is. Megnézi a sorozótiszt, azt a reverendás képet és kérdi, hogy maguk ott ilyenben járnak? Nagyon csodálkozott! Amikor kimentem, a kapunál azt mondja az őr, hogy álljak meg, nem szabad kimenni. Mondtam, hogy nekem szabad, és mutattam a papírt, hogy engem elengedtek. Persze boldog voltam! Másnap visszautaztam Esztergomba.

A szemináriumban, ott volt még egy majdnem tragikus kimenetelű élményem, ugyanis engem behívtak az Állami Egyházi Hivatal helyi vezetője. Minden egyházmegyében volt egy ilyen vezető, akit csak úgy hívtunk hogy a bajszos püspök.⁷ A bajszos püspök be akart engem szervezni,

⁵ Mindszenty József (1892–1975) esztergomi érsek, Magyarország hercegprímása. 1948-ban letartóztatták, majd az ÁVH központjában hat héten át kínozták. 1949-ben a demokratikus államrend és a köztársaság megdöntésére irányuló szervezkedés, hűtlenség, kémkedés, valutaüzerkedés vádjával életfogytiglanra ítélték. 1956-ban szabadult. Lásd még: MINDSZENTY JÓZSEF (1989): *Emlékirataim*. 4. kiadás, Budapest, Szent István Társulat; KAHLER FRIGYES (1998): *A főcsapás iránya Esztergom*. Budapest, Magyarországi Mindszenty Alapítvány; KISZELY GÁBOR (2000): *ÁVH. Egy terrrorszervezet története*. Budapest, Korona Kiadó; MÉSZÁROS ISTVÁN (2000): „Állok Istenért, egyházért, hazáért”. *Írások Mindszenty bíborosról*. Budapest, METEM; MIKLÓS PÉTER (2014): „A nemzet érdekeit tartva szem előtt”. *Mindszenty József koalíciós évekbeli tevékenységéről*. Budapest, Barankovics István Alapítvány.

⁶ Grósz József (1887–1961) római katolikus pap, szombathelyi püspök, kalocsai érsek. 1951-ben a demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedés, valutaüzerkedés, külföldre szöktetés, bűnpártolással elkövetett – természetesen koholt – „népellenes” bűnök vádjával 15 év fegyházra ítélték. 1955-ben házi őrizetbe helyezték, ahonnan 1956 májusában szabadult.

⁷ Az Állami Egyházügyi Hivatalt az 1951. évi I. törvény hozta létre. Legfőbb feladata az egyházak állami ellenőrzése és irányítása volt. Szorosan együttműködött az egyházakkal foglalkozó állambiztonsági szervekkel. Lásd még: KAHLER 2007; KÖPECZI BÓCS EDIT (2004): *Az Állami Egyházügyi Hivatal tevékenysége*. Budapest, Akadémiai Kiadó; TOMKA FERENC (2005): *Halálra szántak, mégis élünk!* Budapest, Szent István Társulat.

hogy kémkedjek. Miért volt ez számomra tragikus? Mert mindenki megtudta, hogy behívta a Jenőt a bajszos püspök, rögtön gyanús lettem és akárhogy mondtam a kollégáknak, a kispap társaimnak, hogy nem mondtam semmit, a legtöbb bólintott rá, de tudom, hogy volt, aki nem hitte el. Elérkeztem az ötödik évfolyamhoz. Minden ötödik évfolyam elején van a szentelés, ez a subdiaconatus. Ezzel már megfogadjuk azt, hogy nem házasodunk, a cölibátus életbe lép, még nem vagyunk papok, de bizonyos szertartásokat már végezhetünk (temetés, keresztelés). Utána jön a diakonátus és utána jön, év végén a papszentelés. Ennek az ÁEH vezetővel való beszélgetésnek köszönhető – csak feltételezem, nem tudom pontosan –, hogy egyedül, ötnök közül csak engem nem jelöltek fel a subdiaconatusra. A történelem furcsa játéka, hogy ez pont akkor lett volna, amikor kitört az októberi forradalom. A forradalom éppen akkor tört ki, amikor mi a subdiaconatusra készülő ötös csoport, az ötödik évfolyam elkezdtük az előtte lévő egy hetes lelki gyakorlatot. Ez abból állt, hogy egy hétig teljes silentium volt, tehát nem is szabadott beszélnünk, hallgattuk egy pap előadását, hallgattuk az elmélkedéseket, az imádkozásokat stb. Most hadd mondjam el, hogy a magyar egyházban mennyire jellemző volt akkor még, hogy bizonyos papok – nem mind! – teljesen elvesztették a realitáshoz való érzéküket. Ennek az egy hetes lelki gyakorlatnak mindig volt egy témája. Fogódkodj meg, ennek a lelki gyakorlatnak a témája – 1956. október elején vagyunk! – hogy „Magyar pap, magyar úr”. Tehát, hogy nekünk uraknak kell lennünk. Mi papok, urak legyünk. Engem ez borzalmasan zavart, és ekkor már elkezdtem gondolkodni, hogy jó helyen vagyok-e. Jött a forradalom. A forradalom alatt egy barátommal – aki velem együtt szintén nyugatra távozott, Horváth Árpádnak⁸ hívták, ő is regnumista volt mint én – megszerveztük a forradalmi bizottságot. A kispapok forradalmi bizottságát! Ezt azért tudtuk megcsinálni, mert a tanárok közötti két-három úgynevezett békepap⁹ azokban a napokban eltűnt. Eldöntöttük, hogy egy forradalmi bizottságot szervezünk, és ezeket majd felelősségre vonjuk, ha megjelennek. Nagy dolgot nem csináltunk, tüntetésre sem mentünk ki, mert tulajdonképp folyt még ez a lelki gyakorlat, de a lelkigyakorlatot vezető pap is eltűnt. Így hát akkor két-három napig teljesen tanácstalanok voltunk. Mi tulajdonképp csak azt szerveztük meg – közben elkezdődtek a lövöldözések – hogy ezalatt a kispapokat levezényeltük egy pincébe, hogy ne történjen bajuk. ...És még egy nagyon fontos – nem is fogod elhinni! – szerveztünk egy olyan szolgálatot, hogy felmentünk a szemináriumba – akkor még másik épületben volt, nem a mostani nagy szeminárium, egy borzalmas hely volt, kifűthetetlen falak, megfagyott az ember keze-lába – na most, ekkor tehát szerveztünk Horváth Árpád barátommal, mint a forradalmi bizottság vezetőjével egy olyan szolgálatot, hogy mindig felküldtünk valakit a tetőre, hogy nyugat felé nézzen és jelezzen, ha jönnek az amerikai repülőek. A Szabad Európát hallgattuk, és ennyire elhittük... Nem létezik,

⁸ Horváth Árpád (1934–2004) filozófus, teológus, egyetemi tanár. Középkiskolai tanulmányait a budapesti piarista gimnáziumban végezte. 1952–1956 között filozófia és teológia tanulmányokat folytatott Esztergomban. 1956 novemberében, a forradalom leverése után Bécsbe menekült, ahol folytatta tanulmányait. 1961-ben szerzett doktori fokozatot Kölnben. 1984-ben habilitált Luzernben. 1967-től oktatott a Luzerni Egyetemen, 1989-től a Teológiai Kar professzora volt. 1999-ben hazatelepült Magyarországra

⁹ A békepapság szovjet minta alapján a magyar kommunista rendszer által szervezett, az 1950. augusztus 1-jén tartott ún. „békegyűlésen” Kádár János belügyminiszter irányításával létrehozott mozgalom volt. Az 1989-ig létező szerveződések legfőbb célja az egyház megosztása és a hívők elbizonytalanítása volt. Lásd még: PÁL JÓZSEF (1995): *Békepapok*. Budapest, Egyházforum; BÖGRE ZSUZSANNA (1998): Békepapság az üldözött egyházban: kísérlet egy értelmezési keret kialakítására. *Acta studiorum religionis* (1). 61–71.

hogy az oroszok bevonuljanak! Volt egy kis harc a sötét kapunál, a Bazilika környékén lövöldöztek, de abban nem mi vettünk részt. Hallottuk a lövöldözéseket. A Duna-partra a csehszlovákok letettek hangosbeszélőket, és a Dunán keresztül állandóan jött magyarul, hogy ne higgyünk a fasisztáknak, maradjunk meg a szocialisták útján, a nagy testvér, a Szovjetunió majd úgyis a segítségünkre siet. Így is volt, november 5-én, egy-két nappal később bevonultak a tankok és minket 6-án a barátaink értesítettek, hogy hát ha lehet, túnjünk el, mert rajta vagyunk egy listán, és be fognak minket vinni. Gondolom, akkor becsuktak volna. Elindultunk tehát nyugatra hárman, mert velünk jött a szemináriumnak a fiatal énektanára, aki nagyon kedves barátunk volt, tegeztük egymást, pár év különbség volt csak köztünk. Aztán később neki elvesztettem a nyomát. Hogy mentünk ki nyugatra? Úgy, hogy a szemináriumnak volt egy bicikliraktára, és onnan egyszerűen elcsentünk három biciklit, és egyszerűen hagytunk ott egy cetlit, hogy vissza fogjuk ezeket szolgáltatni amint a helyzet megjavult. És tényleg, fel is ültünk a biciklire, és el is mentünk vele egészen Csornáig. Ott aztán elkezdődtek az igazoltatások. Felszálltunk egy autóra Csornán, leszállítottak bennünket az autóról a biciklivel együtt. Két napra lecsuktak egy kaszárnyaszerű épületbe, aztán kérdezték, hogy mit keresünk is, mi meg azt mondtuk – ami nem is volt nagy hazugság –, azért jöttünk, hogy élelmiszert szerezzünk az éhező kispapoknak. Na hát akkor azt mondták, hogy jól van, de ne itt, mert ez már határsáv, tessék visszafordulni! Vissza is fordítottak. Mentünk 3-4 kilométert, persze azonnal megfordultunk egy másik kerülő úton elérkeztünk a következő faluba, ez még Andau előtt volt, ott bekéredzkedtünk egy családhoz, egyszerűen bekopogtunk, mondtuk, hogy át akarunk menni a határon. Mondták, hogy itt a Jóska, majd ő átvisz bennünket. Hát, ezzel a Jóskával egy kicsit megbántuk, hogy vele szövetkeztünk, mert ez egy olyan fiatalember volt, aki mindig hadonászott a pisztolyával. Elkezdett minket vezetni éjszaka a határ felé. A bicikliket otthagytuk, megbíztuk őket, hogy majd adják fel ezeket, érdekes módon aztán meg is érkeztek a biciklik Esztergomba. De a Jóskával probléma volt. Egy idő után megállt, hogy hát arról van szó, hogy valamit ő kér ezért, hogy átvisz minket a határon. Nagyon sok pénz nem volt nálunk, elvette mind a hármunktól az órát, és ami pénzünk volt, azt is odaadtuk. Mentünk még egy darabig, egész teátrális módon, néha mondta, hogy most hasaljunk le, de semmi nem történt, madár szólt, meg a szokásos erdei zajok. Elővette a pisztolyát, hadonászott vele, na, mehetünk tovább. Egyszer csak kb. kilométeres távolságban feltűntek tábortüzek. Kettő vagy három tábortüzet láttunk. Mondta, hogy akkor ő nem jön tovább, az ott már az osztrák határ, menjünk tovább. Elindultunk gyalogosan, majdnem dalolva a tűz felé, az utolsó pillanatban vettük észre, hogy a tűz mögött áll egy orosz tank. Hát abban a pillanatban lebuktunk, jött is egy orosz katona előre a sötétben, aztán visszament, mi ott kuksoltunk a sötétben egészen olyan egy órától négy óráig hajnalban, három órát, meg sem mozdultunk, csak ott kuksoltunk. Szerencsénkre ezek a tankok elvonultak, a tüzet eloltották, mi elindultunk, és tényleg ott volt az osztrák határ már nem messze, az andaui híd, ami már fel volt robbantva, de még át lehetett rajta menni. Mi át is mentünk, leültünk a másik oldalon a töltésre, annak az osztrák oldalára. Mindenfelől jöttek a menekültek, családosan vagy csoportosan. Az osztrákok megszervezték, hogy mindig jött egy traktor egy utánfutóval, egy nagy kocsival. Aki ráfért, azt elvitték, de kikötötték, hogy először a családosok meg a gyerekek, mi, fiatalok ott maradtunk. Egész reggel 8-9-ig várni kellett, majd ránk került a sor. Itt volt még egy érdekes élményem: mikor beérkeztünk a faluba, nem emlékszem, melyik falu volt, ott mindenkit

betereltek egy nagy hatalmas pajtába, ahova széna volt letéve és ott feküdtek a fáradt menekültek. Mi meg, mint kispapok, megkérdeztük, hogy hol van a plébánia meg a plébános. El is mentünk, volt egy problémánk: nem tudtunk németül. Én csak nagyon keveset, annyit, amennyit a nagymamám, időnként németül szidott engem, annyit tudtam. Nem tudtunk németül, de mondtuk, hogy nem lesz baj, paphoz megyünk, majd latinul beszélünk. Szegény plébánost megizzasztottuk, mert elkezdtek mondani, hogy ego sum ungarische, meg ilyesmiket [mosolyog], latinul, amit tudtunk (elég jól tudtunk latinul). Nyögött, keverte a latint a némettel, de aztán nagyjából a végén megértettük egymást, rögtön szerzett egy autót nekünk, és ezzel az autóval felvittek Bécsbe, a Pazmaneumra. Pázmány Péter alapítása volt a magyar szeminárium Bécsben. Oda bekerültünk és természetesen állandóan figyeltük a magyar híreket, hogy változik-e valami, mert reméltük, hogy valami változik. De a hírek egyre rosszabbak lettek, nem lehetett semmit csinálni. Körülbelül egy évig laktunk ott, a szemináriumban, és ezalatt próbáltunk, ha máshogy nem, legalább karitatív tevékenységgel segíteni a magyarokon, úgyhogy elmentünk az ottani Máltai Lovagrend ruharaktárába, és ott, minden nap, amit csak tudtunk, csináltuk a csomagokat, és küldtük haza Magyarországra. Ruha- és élelmiszercsomagokat, nagyon sokat küldtünk. Aztán be is iratkoztunk a bécsi egyetemre mind a ketten. De nekem mindig az volt az elképzelésem, mert már Magyarországon hallottam a leuveni katolikus egyetemről, és úgy éreztem, hogy nekem ott kell tanulni. Jelentkeztem is egy amerikai bizottságnál, ami ösztöndíjakat osztott. Ők csodálkoztak, hogy nem Amerikába akarok menni, hanem Leuvenbe, de megadták Leuven-re is az ösztöndíjat, amiben nagy szerencsém volt, mert nem is tudtam, hogy ez volt az egyik legmagasabb ösztöndíj, ez a Ford Foundation-nak volt az ösztöndíja. Három évig kaptam, úgy is hívtak Leuvenben a diáktársaim – időközben összejött százhusz magyar ott –, hogy én vagyok a Ford milliomos. Tényleg magas ösztöndíjam volt, olyannyira, hogy rögtön meg is tudtam venni egy Vespa robogót. Nagyon boldog voltam! Persze kevésbé voltam boldog, hogy Magyarországon nem változik semmi, egyre rosszabb a helyzet, sőt, hallottuk, hogy jöttek már a kivégzések. Brüsszelben, 1958 elején, a Nagy Imre-per miatti tiltakozásként, elmentünk a brüsszeli Magyar Követségre, és vittünk petárdákat, meg köveket, és akkor nagyon érdekes módon (illetve érthető módon) a belga rendőrség körülfogott minket. Kezünkben petárdák, meg kövek, és az egyik rendőr, azt mondta – egyikünk-másikunk már tudott franciául – „Ide figyeljenek, mi most két percig félre nézünk, csináljanak amit akarnak, de aztán nem”. Tényleg félrenéztek, és akkor megindultak a kövek, neki a petárdákat, és két perc után füttyültek. Volt, aki tovább csinálta, azt szépen lefogták, hogy ezt nem szabad. Akkor egy petárda felrobbant a kezemben, és nagyon megsebesítette az ujjamat. A bal kezemben volt, és a helye még most is látszik. Ez volt az én tiltakozásomnak egyik formája, Nagy Imre kivégzése ellen.

Hogy ment tovább? Beiratkoztam a leuveni egyetemre, elismertek két évet az esztergomi szemináriumból. Nagyon jól éreztem magam, vadul nekiálltam franciául tanulni, egy év múlva már le is vizsgáztam egy-két tárgyból. Ahol írásban kellett vizsgázni, az még nem ment. Nem ismételtém meg az egész évet, de voltak vizsgáim, amiket meg kellett ismételni, és aztán két év múlva megszereztem a licencátus fokozatot, vagyis ez a doktorátus előtti fokozat. Készültem még a doktorátusomra is. Igen ám, csak a Ford pénz elfogyott. Elmentem dolgozni, és a diákoknak klubjában éjszaka barman voltam [pultos kiszolgáló]. Főleg amerikaiak jártak, pénzes amerikaiak, és más nyugatiak. Ott mértem nekik a whiskey-t. Ebből tartottam fenn magam egy évig. Tanulni

nem tudtam, mert ahhoz be kellett volna iratkozni, de pénzem nem volt tandíjra. Akkor jött egy hír (ez 1960-ban volt), hogy Belga-Kongóba keresnek tanárokat. Többen elhatároztuk, hogy miért ne, menjünk le Kongóba tanárnak. Akkor franciául már elég jól tudtunk. Voltunk öten-hatan, akik jelentkezünk erre. Egy brüsszeli-flamand missziós társaság szervezte ezt. Jelentkeztünk is. Végül is az ötből kettő maradt, de mi ketten elmentünk és az egy óriási élményem volt: lekerülni Afrikába tanárnak. Egy évig voltam ott, nagyon jól éreztem magam. Huszonhárom-huszonnégy éves voltam.

Az a hely, ahol én voltam, ott béke volt. Különben az egész ország forrongott¹⁰, akkor volt a Lumumba-felkelés, Tshombe-nak az elszakadási kísérlete. Akkor forradalmak, lázadások mindenfelé, de ahol én voltam, érdekes módon, Bakwangának hívták, ma Mbuji-mayi¹¹, ez a város arról volt híres (nem volt nagy város, azóta már milliós város lett), hogy itt volt a belgáknak a világ egyik legnagyobb ipari gyémántbányája. Úgy képzeld azt a területet, ha megkapartad a területet, és szerencséd volt, eléd jött egy sárga kavics, amit ha jól megnéztél, az gyémánt volt. Oda kerültünk. Még akkor is belga kézben volt, belga rendőrökkel, belga őrökkel. Alá kellett rögtön írni egy nyilatkozatot, hogy ha találunk egy ilyen követ, semmiképp nem visszük magunkkal, hanem beszolgáltatjuk. Egy évig voltam ott. A tanári kar három fehér emberből állt, két belga meg én. Azt nem értették meg, hogy mi az, hogy „magyar”, meg hogy mi az, hogy „menekült”. Volt egy kedves sztorim az ottani rendőrkapitánnyal, aki felvette az adatokat, amikor bejelentkeztünk. Kérdezte, hogy milyen állampolgár vagyok? Mondtam, hogy nem vagyok semmilyen állampolgár, menekült vagyok. Na, ezt elfogadta, de kérdezte, hogy honnan menekültem? Magyarországról. Magyarország... Magyarország... ő ismer egy nagy magyar történelmi embert! Kit ismer? – kérdeztem. Azt hittem, leesek a székről, amikor meghallottam a választ: Béla Kun. Nem Kossuth Lajost, nem Árpád apánkat, hanem a Kun Bélát ismerte. Felvilágosítottam, hogy Kun Béla nem volt nagy, se nem magyar, és többek között miatta vagyok menekült. Pont a Kun Béla! [mosolyog]

Egy évig voltam ott. Egy misszióban laktam. A helyzet az, hogy akkor még a fizetést sem kaptam meg, úgyhogy végül is aztán a fizetésemet – elég jól fizetésem volt mai szemmel nézve – azt a belga gyémántbánya fizette ki, de már Belgiumban és belga frankban. Mondtam, hogy nekem nem kell a kongói pénz, hanem belga frank, így ott fizettek ki. Visszakerültem Belgiumba és gondolkodtam, hogy megírom a doktorátusomat, és meg is írtam, de nem rögtön, hanem először elmentem Svájcba. Ott akartam megírni, ott volt az én Horváth Árpád barátom, egy elég jó ösztöndíjjal. Nekem nem volt ösztöndíjam, de volt spórolt pénzem, amiből szépen meg tudtam élni ott. Svájcban a freiburgi egyetemre gondoltam, hogy megírom a doktorátusomat. De egy olyan Doktorfater-re,

¹⁰ Kongó 1960. június 30-án nyerte el függetlenségét Belgiumtól. Az ekkor megalakult koalíciós kormány miniszterelnöke Patrice Émery Lumumba (1925–1961) a Mouvement National Congolais párt szovjetbarát vezetője lett. Az országon hamarosan válság és polgárháború lett úrrá, melyben megjelentek a belga, a szovjet és az amerikai érdekek. A keresztény, antikommunista, nyugat-barát Moïse Kapenda Tshombe (1919–1969) pártja (Confédération des associations tribales du Katang) 1960 augusztusában nyerte meg a Katanga tartománybeli választásokat és jelentette be Katanga elszakadását Kongótól. Tshombe a belga kormánytól katonai segítséget kért. A hatalmat végül 1960 szeptemberében a CIA támogatásával Mobutu Sese Seko (1930–1997) tábornok szerezte meg. Lumumbát menekülés közben elfogták és 1961-ben Katangában meggyilkolták. A válság második szakaszának lezárásaként 1965-ben Mobutu tábornok szükségállapotot hirdetett és amerikai segítséggel központosított államhatalmat hozott létre. Lásd még BENKES MIHÁLY ISTVÁN (2014): A kongói válság történeti gyökerei. *Kül-Világ* 1. évf. 1. sz. <http://epa.oszk.hu/00000/00039/00001/pdf/benkes.pdf> Utolsó letöltés: 2014. 03. 25.

¹¹ A belga gyarmatosítók által 1910-ben alapított bányászváros, új nevét Mobutu elnök afrikaisítási programja keretében 1966-ban kapta.

egy olyan doktori témavezetőre akadtam, hogy emberileg nem jöttem ki vele. Akármit írtam, dolgoztam a doktorátuson, visszadobta, hogy nem elég jó. Ezután visszamentem Belgiumba. Közben szereztem egy állást, méghozzá a Közép-Európai Kutató Intézetnél voltam alkalmazva, mint tudományos segédmunkatárs, és részt vettem a *Documentation sur L'Europe Centrale* című folyóirat szerkesztésében. A vezetőnk az egy magyar jezsuita volt, Muzslay atya¹², aki vezette a magyar kollégiumot¹³ is, és rengeteget tett a magyar menekültekért. Elment prédikálni és mindig teli zacskóval tért vissza. Rengeteget összekoldult, abból tudott bennünket finanszírozni, a tanulmányokat is, meg mindent. Elhatároztam, hogy írok egy doktorátust, „A változások a magyar faluban” címmel. Megírtam a magyar falunak az ellehetetlenedését a Kádár-rendszer alatt. Pontosán leírtam például az '56 után történt kényszer-kollektivizálásokat. A forrásaim azok főleg újságokból, riportokból, tudományos könyvekből voltak. A kínaiaktól is, hogy miért történt ez az erőszakos kollektivizálás. Arra a megállapításra jutottam én akkor, ez az alaptézise is volt a doktorátusomnak, hogy ez a kínai nyomásra történt. Akkor még nem szakadtak el teljesen a Szovjetuniótól és nagyon rossz néven vették volna, ha megmarad továbbra is a magyar egyéni parasztság. 1956 után feloszlott a TSZ-eknek a 90%-a, és egy lengyel, szabadabb kisgazdaságon alapuló gazdaság lett volna. A másik pedig, hogy emberi szemmel milyen hatása volt ennek kényszerkollektivizációnak a magyar parasztságra. Bizonyítottam azt, hogy 1958 és 1961 között a falun történő öngyilkosságok száma sokszorosára emelkedett. Kérdőíves kutatást csináltam. Elküldtem általam ismert, megbízható plébánosokhoz egy kérdőívet, azok kitöltötték. Ez szépen ott lapul a leuveni egyetem könyvtárában. Két helyen tudom, hogy felhasználták, többről nem. Ez volt az én első tudományos munkám. Egészen 1968-ig az intézet megszűnéséig dolgoztam ott.

Tehát befejeztem a doktorátust, de Muzslay atya intézete sajnos megszűnt, ott álltam megint munka nélkül. Egy évig munka nélkül voltam, családdal, keserves időszak volt. Elkezdtem pályázni Németországba. Nekem mindig az volt az álmom, vágyam, hogy ahogy én is tanultam, én is tanítani szeretnék. Tudom, hogy van az a mondás, hogy aki tudja, az csinálja, aki nem tudja, az tanítja. Ez cinikus mondás. Én persze csináltam is. Csináltam empirikus szociológiát is, ha nem is sokat, de csináltam. Elhatároztam, hogy egyetemen fogok tanítani. Leköltöztünk Aachen mellé, Eupen-be, ahol most is lakom. (Aachen mellett lakott az anyósom, nagyon akarta, hogy odaköltözzünk.) Elkezdtem pályázni a német egyetemekre. Akkor még rengeteg szociológus szak volt. Szóval én nem voltam rest, megpályáztam kilencven egyetemet! Kilencven német egyetemre beadtam a pályázatomat, amiből nyolcvan visszautasított, mint külföldit. Megértettem: a német nyelvben nem vagyok tökéletes, külföldi vagyok, és katolikus egyetemen végeztem. Ez már három olyan dolog... baloldali egyetemeknél... Ezek visszautasítottak. Kilencven

¹² Muzslay István (1923–2007) jezsuita szerzetespap, a Leuveni-i Katolikus Egyetem közgazdász professzora, a Collegium Hungaricum és Mindszenty Diákokthont alapító-igazgatója volt. Alapítója és vezetője volt az egyetem Közép-európai Kutató Intézetének, és szerkesztette annak negyedévente megjelenő tudományos folyóiratát, a *Documentation sur l'Europe Centrale*. Lásd még: BÓKAY LÁSZLÓ: *Magyar diákok a leuveni egyetemen*. <http://ujember.hu/magyar-diakok-a-leuveni-egyetemen/> Letöltve: 2015. 11. 06. CSONTA ISTVÁN (szerk.) (2017): *Muzslay István munkássága*. Budapest, Szent Ignác Jezsuita Szakkollégium.

¹³ Az 1956-os forradalom leverése után több mint 200 magyar diák iratkozott be a Leuveni Katolikus Egyetemre. Az ő támogatásukra létrehozott Mindszenty Diákokthont vezette Muzslay István jezsuita atya. Ő hozta létre a Segély a Magyar Ifjúságnak nevű karitatív szervezetet is. A leuveni Collegium Hungaricum 1956 és 1960 közötti épületét az egyetem rektora, Van Waeyenbergh bocsátotta a magyar menekült fiatalok rendelkezésére. Bővebben: MUZSLAY ISTVÁN (2000): *Magyar diákok a Leuveni Katolikus Egyetemen (1532–2000)*. Budapest, Márton Áron Kiadó.

pályáztam meg, tíz elfogadott. De ahhoz, hogy valakit elfogadjanak egyetemi oktatónak, próbatanítást kell tartani. Erre behívnak három jelentkezőt. Rákerültem a listára, de általában a harmadik helyre. Titokban odasúgták, hogy a harmadik hely az teljesen reménytelen. Első sor, második sor jó, a harmadik sor, az csak alibi, ami azért van, hogy jelentsék a minisztériumnak, hogy volt három meghallgatás. Nagyon sok helyen harmadik voltam, illetve volt három olyan hely, ahol első-második helyen voltam. Hadd mondjam el az én nevetséges sztorimat. Nagyon sok helyen meg is tartottam a próbaleckét, minden rendben volt. Vártam ott (Dortmundban), hogy mit döntenek és – képzeld el – Dortmundban az egyetemnek ez a része, ahol szociális munkásokat neveltek, tehát ez a szociális kar egy ilyen fa barakkban volt elszállásolva és az akkor porig leégett. Az összes papír, minden elégett, úgyhogy közölték, hogy ez emiatt megszűnt, évekig nem lesz képzés. Évekig. Jelentkeztem az Aachen-i Egyetemre is. Korábban dolgoztam már ott szabadúszóként, ami nagyon érdekes állás volt. Az volt a „job”-om, hogy a német katonaság tiszthelyetteseinek a képzésében volt egy ilyen, hogy társadalmi ismeretek, és azt én tartottam. Szóval onnan kaptam egy papírt, hogy én tartottam a társadalmi ismereteket. Ott az álláspályázatkor már rajta voltam a listán, de még nem tudtam, miről tartsak, és akkor nagyon szerencsére egy magyar kollégám segített ki, a Balla Bálint¹⁴. Ő írt egy könyvet, a *Soziologie der Knappheit*¹⁵ – nagyon érdekes, ez adta a témát, hogy erről tartsam meg az előadásomat. ... Egyszer csak kapom a telefont a fakultás vezetőjétől, hogy felterjesztették a listát a minisztériumba, és én vagyok az első helyen. Nagyon örültünk, de még várni kellett egy hónapot, mert a minisztérium dönthetett, ahogy akart. És hát hála Istennek a miniszter úgy döntött, hogy mehetek. Igen ám, de a belga doktorátusomat el kell fogadtatni Németországban. Megnéztem, hogy melyik egyetemre lehet még nevezni, a legolcsóbbnak találtam a bajor egyetemet, és oda jelentkeztem. Egy hónapot el is intézték, nagyon olcsó volt a többihez képest, úgyhogy most nekem egy Németországban elismert doktorátusom van a bajor egyetemről, a müncheni egyetemről. Megadtam, hogy milyen témákban szeretnék tanítani – én egy all-around szociológus voltam. Akkor volt még egy vizsgálat, amikor a kollégák beültek az egyik órára, és nekik kellett ott bizonyítani, hogy megfelelek-e didaktikailag, meg általában a követelményeknek, hogy hogyan tartom az órát. Az már csak formális volt, leadták, hogy minden rendben van, és rá pár hónapra megjött a hivatalos kinevezésem.

– *Megismerve az életutadat, az rajzolódd ki előttünk, hogy többször is volt olyan sarokpontja, fordulópontja az életednek, amikor újra kellett kezdeni, új célokkal, új küldetéssel. Ezeket szor-galommal, tehetséggel végezted és irányítottad az életedet...*

– Megpróbáltam.

– *Ha az élettapasztalatodból, bölcsességedből valamiféle üzenetet fogalmaznál meg a mai fiataloknak, mi volna az?*

– Ha van egy jó céljuk, amit el akarnak érni, semmiképp ne adják fel! Ha közgazdászok akarnak lenni például vagy kutatni akarnak, maradjanak ezen a téren, ne menjenek el egy jólfizető bankba.

¹⁴ Balla Bálint (1928–2018) szociológus. 1951-ben Budapesten szerzett jogi végzettséget, majd 1965–1967 között a Münsteri Egyetemen szociológiai tanulmányokat folytatott. 1967-től a Berlini Műszaki Egyetem oktatója. 1971-ben habilitált és az egyetem professzoraként tanított 1993-ban történt nyugdíjba vonulásáig.

¹⁵ Magyarul: BALLA BÁLINT (2001): *A szűkösség*. Budapest, Osiris.

Hogy egy példát mondjak: annak idején, amikor megvolt már a doktorátusom és már házas is voltam, kaptam egy nagyon csalogató ajánlatot a Szabad Európa Rádióba, hogy menjek oda. Dollárban fizettek volna. Münchenben lakást is adtak volna. Volt egy bizonyos nyomás a feleségem rokonsága részéről, hogy milyen hülye vagyok én, hogy a Muzslay atyánál, mint kis asszisztens, éhbérért dolgozom, amikor ott van a lehetőség a Szabad Európa Rádióban dolgozni. De engem a tudomány érdekelt! Magamat nem tartom tudósnak, hanem tudománnyal foglalkozó embernek. Nekem a pihenés is a szociológia, ha meg akarok pihenni a szociológiából este, előveszek egy szociológiai könyvet és azt olvasom. [mosolyog] Ez egy ilyen „professzionális betegség”. A fő üzenetem tehát az, hogy ne hagyják el a jó célt semmilyen más anyagi érdekért. Ez arra is vonatkozik, aki most itthagya az országot, és elmegy például Ausztriába szemet lápatolni, diplomával, mert ott ezzel kétszer annyit keres. Ha tényleg van meggyőződésük, azt kövessék, és az előbb vagy utóbb gyümölcsöt hoz.

BANGÓ JENŐ VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIÁJA

BANGÓ JENŐ (1977): Emberhez méltóan lakni. *Vigilia* 42. évf. 10. sz. 634–687.

BANGÓ JENŐ (2004): *A luhmanni életmű panorámája*. Budapest, Rejtjel.

BANGÓ JENŐ (2003): *Theorie der Sozioregion. Einführung durch systemische Beobachtungen in vier Welten*. Berlin, Logos Verlag.

BANGÓ JENŐ (2008): *Útkeresés a posztmodernben. Ember és társadalom a globalizációban és a regionalizációban*. Budapest, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó.

BANGÓ JENŐ (2012): *Szociológiai alapgalmak pedagógus hallgatók számára*. Szeged, Belvedere Meridionale.

MEGJELENT!
KAPHATÓ A KIADÓNÁL.

